Научна конференција „НДХ и Концентрациони логор
Јасеновац у свјетлу савремених истраживања“
Доња Градина, 22-23. април 2025. године

Proceedings of the Scientific Conference “The Independent State of Croatia and the Jasenovac Concentration Camp in the Light of Contemporary Research”
Donja Gradina, 22–23 April 2025

Научна конференција „НДХ и Концентрациони логор
Јасеновац у свјетлу савремених истраживања“
Доња Градина, 22-23. април 2025. године
Зборник радова

Издавач:
Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“

За издавача:
Тања Тулековић

Организациони одбор:
Др Жељко Будимир, Др Драга Мастиловић, Тања Тулековић

Лектура:
Татјана Атлагић Остојић

Тираж:

Штампа:
Графид д.о.о. Бања Лука

Proceedings of the Scientific Conference “The Independent State of Croatia and
the Jasenovac Concentration Camp in the Light of Contemporary Research”
Donja Gradina, 22–23 April 2025

Publisher:
Memorial Donja Gradina

For the Publisher:
Tanja Tuleković

Organising Committee:
Dr Željko Budimir, Dr Draga Mastilović, Tanja Tuleković

Proofreading:
Tatjana Atlagić Ostojić

Circulation:

Printed by:
Grafid d.o.o., Banja Luka

ISSN 3126-4018

Научна конференција
„НДХ и Концентрациони логор Јасеновац
у свјетлу савремених истраживања“

Доња Градина, 22-23. април 2025. године

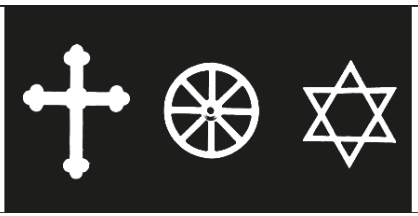
CONFERENCE PROCEEDINGS
ZBORNIK RADOVA
ЗБОРНИК РАДОВА

Proceedings of the Scientific Conference
“The Independent State of Croatia and
the Jasenovac Concentration Camp in
the Light of Contemporary Research”

Donja Gradina, 22–23 April 2025

Godina 1, broj 1.

Спомен-подручје
Доња Градина

Memorial Zone
Donja Gradina

Садржај

Проф. др Гидеон Грајф: Упоредна анализа два логора за истребљење - Јасеновац и Аушвиц 7

Др Владимир Бурсаћ: Корак ка разумевању дешавања у Независној Држави Хрватској (НДХ) 29

Др Драго Његован: Елаборати Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини на подручју Срема у оквиру НДХ (1941–1945) 65

Мр Кнут Фловик Торесен: Норвешка као успостава усташког злочина геноцида 77

Др Ана Ћирић Павловић: Пријатељство Срба и Јевреја у усташкој пропаганди: Сарајевски нови лист 1941. 81

Дејан Мотл: Холокауст породице Волнер 99

Тања Тулековић: Страдање дјеце у Независној Држави Хрватској: посљедице усташке идеологије 113

Јасмина Тутуновић Трифунов: Сведочанства Јане Кох као извор за истраживање страдања деце у Другом светском рату 129

Мирко Галасо: Тихо саучесништво? Надбискуп Алојзије Степинац и Независна Држава Хрватска 143

Мср Георгије Вулић: Попис жртава јеромонаха Симеона (Биберџића) као извор за страдање столачких Срба током Другог свјетског рата 155

Мирко Димић: Страдање становника села Пуцари током Другог свјетског рата-Анализа броја страдалих села у односу на општину Козарска Дубица 171

Др Милош М. Дамјановић: Судбина белоемиграната јеврејског порекла у Југославији током Другог светског рата 177

Др Кринка Видаковић-Петров: Јасеновац, логор смрти: сведочанства и сећања јеврејских заточеника 211

Проф. Др Драгољуб Ацковић: Самударипен Рома у Бањој Луци и околини у светлу нових истраживања 217

МА Нађа Греку: Порајмос и сећање: између признања и заборава 231

Барак Габор: Јосипа Рузика-Шошана Габор (1933-2014) 235

Contents

Prof. Dr Gideon Greif: Comparative Analysis of two extermination camps - Jasenovac and Auschwitz 7

Dr Vladimir Bursać: A step towards understanding events in the Independent State of Croatia (NDH) 29

Dr Drago Njegovan: Reports of the Provincial Commission for Establishing the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators in Vojvodina regarding the Srem region within the NDH (1941–1945) 65

Mr Knut Flovik Thoressen: Norway as an Outpost of the Ustaša Crime of Genocide 77

Dr Ana Ćirić Pavlović: Serb-Jewish Friendship in Ustaša Propaganda: Sarajevski novi list, 1941. 81

Dejan Motl: Holocaust of the Wollner family 99

Tanja Tuleković: The Suffering of Children in the Independent State of Croatia: Consequences of Ustaša Ideology 113

Jasmina Tutunović Trufunov: The Testimonies of Jana Koh as a Source for Researching the Suffering of Children During World War II 129

Mirko Galasso: Quiet complicity? Archbishop Aloysius Stepinac and the Independent State of Croatia 143

Msr Georgije Vulić: Hieromonk Simeon (Biberdžić)'s List of Victims as a Source Regarding the Suffering of Serbs from Stolac During World War II 155

Mirko Dimić: The Suffering of the Inhabitants of the Village of Pucari During World War II Analysis of the Number of Casualties in the Village Relative to the Municipality of Kozarska Dubica 171

Dr Miloš M. Damjanović: The Fate of White Émigrés of Jewish Origin in Yugoslavia During World War II 177

Dr Krinka Vidaković-Petrov: Jasenovac, Death Camp: Testimonies and Memories of Jewish Prisoners 211

Prof. Dr Dragoljub Acković: The Samudaripen of the Roma in Banja Luka and the Surrounding Area in Light of New Research 217

MA Nađa Greku: Porajmos and Memory: Between Recognition and Oblivion 231

Barak Gabor: Josipa Ruzika – Shoshana Gabor (1933-2014) 235

"We stand here today, on April 22nd, 2025, in solemn remembrance — marking 80 years since the heroic breakout of the Jasenovac martyrs, 80 years since the victory over Nazism, fascism, and Ustashism, and 80 years since the establishment of the United Nations, the highest assembly of nations in the world, dedicated to safeguarding global peace.

In the aftermath of the greatest human tragedies, the world once cherished the noble vision of building a global organization committed to preserving peace, so that the horrors of the First and Second World Wars would never be repeated. Founded in 1945 in San Francisco, the United Nations was born out of that vision, and its Charter was adopted with great hope and enthusiasm. Today, the UN gathers 193 member states, and for 80 years, the world has been spared another global war. We now live in what is often called the era of atomic peace — a fragile peace, where the outbreak of an atomic conflict would mean not victory, but the complete extinction of civilization. The First World War claimed around 16 million lives, while the Second World War took over 60 million.

And now, 80 years later, the world faces some of the greatest challenges to global peace in all of human history. I want to emphasize that while humanity achieved a military victory over fascism and Nazism eight decades ago, the ideological battle still continues today — against neo-fascism and neo-Nazism.

We gather here to honor the memory of those who endured unimaginable suffering and perished in one of the darkest and most horrific chapters of human existence.

Today's historians continue to illuminate the scale of the agony inflicted upon the Serbian people, as powerfully demonstrated in the Jasenovac Exhibition — the largest exhibition ever held at the United Nations East River headquarters — entitled **"JASENOVAC — THE RIGHT TO REMEMBRANCE."** An exhibition that weighs seven tons, but whose moral and historical weight is immeasurable.

Jasenovac was not merely a place of suffering — it was a slaughterhouse for the innocent, where cruelty knew no limits.

"Jasenovac was never liberated. Quite the opposite, the desperate breach of the camp, attempted on 22 April 1945, by the remaining 1000 prisoners, was survived by only around 100 people. Although they knew they were going into a certain death, the aim of those weakened, trampled, exhausted people was that at least one of them survive and tell the truth about the Jasenovac atrocities."[1]

That escape was more than a flight from captivity — it was a final act of defiance against annihilation, a desperate hope that at least one among them would survive to bear witness to the brutal slaughter that had endured for four long years, a place marked by 57 different known methods of execution[2].

The memory of this crime has too often been the subject of deliberate distortion and denial. A clear example of this was the controversial memorial plaque at the Holocaust Memorial Park in northern Houston, where the number of Serbs

1 Mihajlo Marić, *Testimony to the State Commission of Croatia*, in Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 492.
2 Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 323.

killed at Jasenovac was reduced to between 45,000 and 52,000. Thanks to the determined efforts of the Serbian Association of Texas, this misleading plaque was removed. I dedicated my life to the study of Holocaust and genocide crimes, had firmly established that at least 700,000 people, mostly Serbs, were murdered at Jasenovac. I declared to parishioners in Galveston:

"Any other statistic is a lie, a lie, and nothing but a lie!"

As I continue my research on these topics, I will remain committed to uncovering and presenting the truth, and to honoring the memory of all victims. My dedication to this work extends beyond Jasenovac, as I will strive to contribute to a deeper historical understanding of other tragic events — from the genocide in Srebrenica to the horrors of Auschwitz.

In my work, I seek to ensure that the suffering of every victim is acknowledged — particularly in cases like Jasenovac, where I believe the number of victims has long been underreported. These are the truths I am determined to preserve and share with future generations.

Jasenovac was not just a place where human dignity was tested in the most brutal ways. Even in a place of unimaginable cruelty, courage and hope endured. We remember those who chose freedom over submission — those who chose resistance over despair. Their bravery compels us to preserve the truth, to stand against evil, and to ensure that such horrors are never repeated.

May their memory be eternal".

Prof. Dr Gideon Greif

„Данас, 22. априла 2025. године, стојимо овде у свечаном сјећању — обиљежавајући 80 година од херојског пробоја јасеновачких мученика, 80 година од побједе над нацизмом, фашизмом и усташтвом, као и 80 година од оснивања Уједињених нација, највише свјетске скупштине народа посвећене очувању глобалног мира.

Након највећих људских трагедија, свијет је некада његовао племениту визију стварања глобалне организације посвећене очувању мира, како се страхоте Првог и Другог свјетског рата никада не би поновиле. Уједињене нације су настале из те визије, основане 1945. године у Сан Франциску, а њихова Повеља усвојена је са великом надом и ентузијазмом. Данас УН окупљају 193 државе чланице, а свијет је већ 80 година поштеђен још једног глобалног рата. Сада живимо у добу које се често назива ером атомског мира – крхког мира у којем би избијање атомског сукоба значило не побједу, већ потпуно уништење цивилизације. Први свјетски рат однио је око 16 милиона живота, док је Други свјетски рат однио више од 60 милиона.

А сада, 80 година касније, свијет се суочава са једним од највећих изазова по глобални мир у читавој људској историји. Желим да нагласим да, иако је човјечанство прије осам деценија извојевало војну побједу над фашизмом и нацизмом, идеолошка борба се и данас наставља — против неофашизма и неонацизма.

Данас се окупљамо како бисмо одали почаст онима који су поднијели незамисливе патње и страдали у једном од најмрачнијих и најстрашнијих поглавља људског постојања.

Данашњи историчари настављају да расвјетљавају размјере страдања српског народа, што је снажно приказано на изложби о Јасеновцу — највећој изложби икада одржаној у сједишту Уједињених нација на Ист Риверу — под називом „ЈАСЕНОВАЦ — ПРАВО НА СЈЕЋАЊЕ". То је изложба која тежи седам тона, али чија је морална и историјска тежина немјерљива.

Јасеновац није био само мјесто страдања — било је то стратиште за невине, гдје окрутност није познавала границе.

„Јасеновац никада није ослобођен. Напротив, очајнички пробој из логора, који је 22. априла 1945. године покушало преосталих 1.000 логораша, преживјело је свега око 100 људи. Иако су знали да одлазе у сигурну смрт, циљ тих изнемоглих, понижених и исцрпљених људи био је да бар један од њих преживи и исприча истину о јасеновачким злочинима.[3]"

То бјекство је било више од пуког бијега из заточеништва — био је то посљедњи чин пркоса пред уништењем, очајничка нада да ће бар неко од њих преживјети како би свједочио о свирепом покољу који је трајао четири дуге године, на мјесту обиљеженом са 57 различитих познатих метода погубљења[4].

3 Михајло Марић, Сведочење пред Државном комисијом Хрватске, у: Гидеон Грајф, *Трилогија страдања у Јасеновцу*, књ. 1: *Јасеновац – Аушвиц Балкана* (Београд: Књига комерц, 2018), стр. 492.]

4 Gideon Greif, The Trilogy of Suffering in Jasenovac, Vol. 1: Jasenovac – Auschwitz of the Balkans (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 323.

Сјећање на овај злочин пречесто је било предмет намјерног искривљавања и негирања. Јасан примјер тога била је контроверзна спомен-плоча у Парку сјећања на Холокауст у сјеверном Хјустону, на којој је број Срба убијених у Јасеновцу сведен на распон између 45.000 и 52.000. Захваљујући одлучним настојањима Српског удружења Тексаса, та обмањујућа плоча је уклоњена. Посветивши свој живот проучавању Холокауста и злочина геноцида, недвосмислено сам утврдио да је у Јасеновцу убијено најмање 700.000 људи, углавном Срба. Вјерницима у Галвестону сам поручио:

„Сваки други податак је лаж, лаж и ништа друго до лаж!"

Док настављам своје истраживање о овим темама, остајем посвећен откривању и изношењу истине, као и одавању поште свим жртвама. Моја посвећеност овом раду превазилази оквире Јасеновца, јер ћу настојати да допринесем дубљем историјском разумјевању и других трагичних догађаја — од геноцида у Сребреници до ужаса Аушвица.

У свом раду тежим да осигурам да се патња сваке жртве призна — посебно у случајевима попут Јасеновца, гдје вјерујем да је број жртава дуго био недовољно пријављен. То су истине које сам одлучан да сачувам и подијелим са будућим генерацијама.

Јасеновац није био само мјесто гдје је људско достојанство тестирано на најбруталније начине. Чак и на мјесту незамисливе окрутности, храброст и нада су опстале. Сјећамо се оних који су изабрали слободу умјесто покорности — оних који су изабрали отпор умјесто очаја. Њихова храброст нас тјера да сачувамо истину, да се супротставимо злу и да осигурамо да се такви ужаси никада више не понове.

Нека им је вјечна слава!".

Prof. Dr Gideon Greif

UDK 343.819.5(438)(497.13)"1939/1945"
COBISS.RS-ID 144779265
DOI 10.7251/ZRKLJ2501011G

COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO EXTERMINATION CAMPS - JASENOVAC AND AUSCHWITZ -

Prof. Dr Gideon Greif
University of Tel Aviv

Abstract: *"The Jasenovac camp was the lowest level to which mankind could fall,"[5] said the survivor Đorđe Miliša and he was certainly right. The cruelty that prevailed in the Jasenovac camp makes it to a hell on earth. Yechiel Dinurs said about another hell on earth, the Auschwitz camp complex and the concentration and extermination camp Auschwitz-Birkenau, that it was „another planet", where normal, human values were turned up side down. We could say the same about the Jasenovac camp even if its reality in some central points differs from Auschwitz's reality. In order to give you some insight in the historical and moral meaning of the Jasenovac camp, I will today conduct a detailled comparison between Jasenovac and the much more known Auschwitz. By analyizing the diferences and the smiliarity between the two camps, we can draw a clearer picture of what the existence of Jasenovac means historically and what it means for us today. In order to be able to anylse the essence and the character of the Jasenovac camp and its historical and moral meaning, I will first have to refer to the historical devlopment of the camp. How was it established and which developments in the Ustasha State led to its existence?*

Key words: *camp, cruelty, Jasenovac, Auschwitz, Ustasha State*

THE ESTABLISHMENT OF THE CAMP

Ruth Elias, a survivor of Theresienstadt, used to say: "If you who were not there in Auschwitz and did not experienced it on your own body, will never be able to reconstruct even one second of what we underwent in that Hell called Auschwitz."[6]

Djordje Miliša, another survivor of Jasenovac, wrote in his book entitled "Jasenovac - Hell": "Everything that one could write about Jasenovac camp could only be a pale picture of Jasenovac and what it was, because no one could ever overdo it when writing about Jasenovac and what happened there. The Jasenovac camp was the lowest level to which mankind could fall."

5 Đorđe Miliša, *Testimony*, in Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 23.
6 Ruth Eliaz, *Testimony of Ruth Eliaz, a survivor of Theresienstadt*, in Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 130.

Even if both, Elias and Miliša are right when they say that every word we write about both Auschwitz or Jasenovac, can not make us understand the true reality of the camps, the suffering of the prisoners and the agony of those murdered, it is still important to convey all the historic fact about the camps, their background and the history of their establishement, their functioning and their end.

The establishment of the concentration camps in the territories of the Independent State of Croatia was closely connected to the increased spreading of terror by the Ustasha. As a consequence of the mass arrests of Serbs, Jews, Roma and undesirable Croats, the Ustashas' needs for the creation of camps grew. The camps quickly became the places of internment and incarceration of all persons deemed enemies of the Ustasha regime.

In the beginning the creation of the camps and their supervision was in the hands of the Ustasha Supervisory Agency [Ustaška nadzorna služba, UNS], headed by Eugen Kvaternik. He was the director of the Directorate for Public Order and Security [Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, RAVSIGUR], established in early May 1941, as a special department of the Ministry of the Interior. UNS and RAVSIGUR were given the authority to create camps and send prisoners to them. When in early 1943 the UNS was dissolved, the RAVSIGUR remained as the only agency with such authorities.

Eugen Kvaternik was given jurisdiction over "all police agencies, armories, local commands and all state self-government bodies"[7]. Jozo Tomašević says that "never before in history were the Croats exposed to such administrative, police and legal brutality and abuse as during the Ustasha regime"[8]. Dido Kvaternik was the son of Ustasha leader Slavko Kvaternik and took part in the assassination attempt at King Alexander in Zagreb. At the end of the war he escaped to Argentina, where he died in a car accident.

In a Gestapo report to Heinrich Himmler of February 17, 1942 it is stated that that very year there was a greater activity of groups which "include the atrocities of the Ustasha units in Croatia against the Orthodox population. The Ustashas commit their acts of bestiality not only on adult men, but also on the helpless old, women and children. The number of Orthodox who the Croats massacred and sadistically tortured to death reaches about three hundred thousand."

JASENOVAC AND AUSCHWITZ

Jasenovac was established on 240 squere kilometars[9], the seize of 150 football stadiums. It was one of the most brutal and most notorious out of a total of 8 extermination camps in WWII, next to Auschwitz, Belzec, Helmno, Treblinka, Maydanek and Sobibor.

7 Brochure: Uskrs Države Hrvatske, Zagreb, 1942. In UNS there was a special Department no. III which directly managed the concentration camps.

8 Jozo Tomašević, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001), p. 300.

9 Izvještaj Spomen-područja Jasenovac (Analiza stanja i smjernice razvoja), Edited by: Jovan Mirković, Jasenovac spomen-područje, 1980; Lokaliteti i objekti, p. 7.

Auschwitz was liberated by Red Army and Soviet physicians were saveing lives of remaining survivors who were on the edge of certain death. Soviets were the first who created invastigation commission to investigate the Nazi crimes of Germany, before anyone else especially for Auschwitz and Maydanek extermination camps. The Russians were first to excavate the burried reports of Sondercommando members, the unique and rare historical documents. I had the privelage to be the only historian in the world who interviewed the last 31 remaining Sondercommando survivors and wrote a book „They wept without tears" which was a base for a film of Lazlo Nemes „The Son of Saul" Oscar winning film in Holywood in 2016.

Reflecting on this work, I am reminded of the words of Elie Wiesel, who in 1983 stated that "Auschwitz defies perceptions and imagination, it submits only to memory. Between the dead and the rest of us there exists an abyss that no talent can comprehend."[10]

That same abyss exists between us and the victims of Jasenovac — a place where human suffering reached unimaginable depths, and where cruelty rivaled even the darkest chapters of Auschwitz. But unlike Auschwitz, the Jasenovac Martyrs were never liberated. They made the final breakthrough on April 22, 1945 without external help. The last 1000 Jasenovac Martyrs stood up against Ustasha Croats and only about 80 survived the breakthrough.

The Ustasha started the Final Solution months before the Nazi Final Solution was decided on in Germany itself. The genocide started in Gudovac on April 28th, 1941. As Raul Hilberg notes in *The Destruction of European Jews*[11], "It had taken Nazi bureaucracy more than eight years to think up and implement the model policies of the 'Final Solution,' whereas the Ustasha managed to implement them within a few months."

Auschwitz and Jasenovac symbolize the extreme policy of dehumanization of the body as well as the spirit and the means of reaching those goals were mainly terror and humiliation. The sanctity of human beings did not exist - the only human beings were the murderers themselves, who got the best possible conditions and food and enjoyed the property of their victims. The dehumanization was conducted towards all prisoners in both camps, mainly to Serbs, Jews and Roma, and all others who were considered dangerous or undesirable or inferior. In certain cases when prisoners were ready to collaborate they got better conditions, but with no guarantee that this would continue forever.

Both camps had only two kinds of people: the group which had everything and the group which had nothing. In both camps, the attitude of unnecessary suffering was used, in order to amuse those causing the suffering. Murdering or killing a prisoner without causing suffering was not enough for the perpetrators. Unless the prisoner was tortured and humiliated, his death was not enough. Unnecessary torture is a term developed by the American sociologist Daniel J. Goldhagen in his book "Hitler's Willing Executioner 1996"[12]. For these purposes, a variety of methods were

10 Elie Wiesel, "Does the Holocaust Lie Beyond the Reach of Art?" *New York Times*, 17 April 1983, quoted in *Ibid.*, p. 2.

11 Raul Hilberg, The Destruction of European Jews (Chicago: Quadrangle Books, 1961), p. 711.

12 Daniel Jonah Goldhagen, Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust (New

introduced to prolong the process of death, causing the victim horrible suffering on the one hand, and amusement for the murderers on the other hand. In Auschwitz and Jasenovac, all repressed, brutal and evil emotions could be expressed without any fear of the consequences.

Within the framework of terror, the camp authorities in both places tried to implement an extreme policy of punishment for real and imaginary crimes. For any form of disobedience, the prisoners were punished severely, and very often the punishment was death.

A point of similarity of camps is that after the war, there were attempts at diminishing the number of victims and to characterize the camps as slave labor camps and not death camps. This tendency, in the context to Auschwitz is called Holocaust denial, but we might use the same term concerning Jasenovac. There is a denial of Jasenovac and the Ustasha crimes by the young generations, and both unfortunately continue to this today. Morally, this phenomenon, can be seen as a second murder of the victims. The denial murders the victims for the second time, while ignoring their existence desecrates their human dignity and is a murderer of their memory.

Since the causing of pain and endless suffering was important for the perpetrators in both Auschwitz and Jasenovac, on personal initiative by the guards, new instruments of torture were developed. In Auschwitz, the place which was the most creative in developing the tools was the Political Department (Politische Abteilung). Infamous was the "Shauckel", developed by the SS man Wilhem Boger. It was an instrument which broke almost all the bones of the prisoner under interrogation. Torturing the prisoners was a daily phenomenon and the sky was the limit in causing pain to a prisoner who had to be punished. Exactly the same occurred in Jasenovac, where an Ustasha guard invented the new device called the "Serb cutter"[13] and other instruments of torture and death. Places like Auschwitz and Jasenovac enabled people with sadistic tendencies to express themselves perfectly, brutaly murdering camp inmates in 57 ways of killing.

Humiliation was extremely important for the Nazis. Humiliations were used against the Jews but also against non-Jews. The most favorite form of humiliation was public humiliation with the participation of the audience. Concerning Jews, the policy of humiliation did not stop when the German policy changed in 1941. From expulsion to the final solution, the Jews had to be humiliated even minutes before they were gassed in the chambers when men and women had to undress before being gassed. Even before, during the mass killing of the "Einsatzgruppen" Jews had to undress before being shot to death. In Jasenovac the same policy of humiliation was introduced for the amusement of the killers.

Important as it is, the number of victims should not be considered the most important method concerning Auschwitz or Jasenovac. Since the death of one person is a tragedy of itself, for the tortured and murdered person the question of how many others were murdered is not important.

York: Alfred A. Knopf, 1996).

13 Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 257.

"Holocaust denial" started immediately after the end of WWII, with attempts to suppress the mention of the crimes of German Nazis, to reshape their character, or to completely deny the existence of the crimes. Most deniers are not professional historians, barring few, and they base their argumentation on false information and on twisted facts.

Today we face historical revisionism, which systematical and dangerous and humiliates the victims and survivors, as well.

In the case of Jasenovac, the tactics are almost identical, trying to minimize the crime or trying to change the meaning of the camp, making it out to be a slave labor camp and not death camp, that the deaths were the result of living conditions and not murder. Behind the tendency of denial stands the difficulty of generations living after the event to accept the guilt, to live with it, to ask the victims and their children for forgiveness. By reducing the scope and avoiding mention of the crimes, generations after the war hope to clean their conscience.

The most reliable historian, who tried to figure out the number of victims by the Ustasha in Jasenovac, was my friend the late historian Menachem Shelach who published his book "History of the Holocaust – Yugoslavia"[14] as part of the big project published by Yad Vashem called "The History of the Holocaust". Menachem Shelach was considered the most prominent expert of the history of the Holocaust in Yugoslavia and was the first to publish the complete history of the Jewish Holocaust in Yugoslavia. He refers to the numbers of victims using this formulation: „the Croats murdered in Jasenovac many hundreds of thousands of Serbs", by using such a formulation Shelach means at least 700 thousand victims.

The greatest number of killings in the Independent State of Croatia were committed in Jasenovac. The true number is, however, still a matter of debate. According to the data of the Land Commission of Croatia for the Establishment of Crimes of the Occupiers and their Collaborators, the number of victims ranges from 500 000 to 600 000. The historian Tomislav Dulić[15] says that there were 700 000 killed in Jasenovac and adds, correctly in my opinion, that if there were more than 100 000 victims then Jasenovac is surely one of the largest concentration camps in Europe during WWII.

According to Hermann Neubacher, the special envoy of the Ministry of Foreign Affairs of the Third Reich to Yugoslavia, in Jasenovac more than 750 000 people were brutally killed[16], while Bulajić states that the number of victims was over 700 000. The historian Vladimir Dedijer quotes the letter of Ernst Fick, general major of the German SS troups, sent to Himmler on March 16, 1944[17]. In the letter Fick

14 Menachem Shelah (ed.), History of the Holocaust - Yugoslavia, [Hebrew], Yad Vashem, Jerusalem, 1990.

15 Dulić, Tomislav (2005). Utopias of Nation. Local mass killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-1945, Uppsala, p.281

16 Hermann Neubacher, Sonderaftrag Südost 1940-1945 Bericht eies Fliegenden Diplomaten, Munsterschmit-Verlag, Göttingen, 1957, p. 31. "The slaughter of Serbs by the Croats is amongst the most vicious mass murders in world history. I witnessed Ustasha leaders brag about the fact that they butchered one million Serbs, including infants, children, women and the elderly."

17 Vladimir Dedijer, Vatikan i Jasenovac: dokumenti, Izdavačka radna organizacija Rad, Belgrade, 1987, p. 644

states that the Ustashas killed between 600 000 and 700 000 people in Jasenovac. According to the more recent data of the International Commission, more than 800 000 innocent victims were sent to their death in Jasenovac and Donja Gradina, exclusively because they were Serbs, Jews, Roma or antifascists.

The number of victims is difficult to establish for several reasons. The first is that the people brought to the camps were registered only if they had personal identification or another similar document. The Serbs gathered from the fields, and the Roma in particular, for the most part did not have such documents. Convicted persons were registered, but these camp documents were carefully destroyed on two occasions: In order to hide their crimes, UNS and Luburić personally ordered the destruction of camp documents in December 1942 and January 1943, before the UNS was disbanded by legal decree[18]. The liquidation of the camp in April 1945 included the destruction of all documentation. There were other attempts to hide evidence of the crimes: the killing of the remaining prisoners, the digging up and burning of corpses, the mining and burning down of the buildings in the camp and in Jasenovac. Also, many were not only not registered but they did not even pass through the camp gates, but were taken directly to be killed. Additionally, the number of missing children is unknown because a large number of Serbian children were forcibly converted to Catholicism and taken to orphanages or families. For this reason, it is impossible to estimate how many were killed and how many were taken away.

The climax of Ustasha crimes against humanity, was no doubt the establishment a special concentration and extermination camp designed for children. Three concentration and extermination camp existed: Sisak, Jastrebarsko and Jasenovac. Such camps have no precedence in history of mankind and even Nazi Germany didn't establish camps especially for children.

The ideological background for the crimes against children on behalf of Nazi Germany and on the behalf of the Ustasha are identical. The idea was that children who belonged to the undesirable races have to be considered the "biological future" of that race and therefore should be totally and completely eliminated. Jewish babies as well as Serb babies would grow one day and might take revenge against the German or Croat, a situation which has to be prevented by all means.

The Jasenovac camps were liberated only in the final operations for the liberation of the country. After the Allied bombing of the camp in March and April of 1945, many buildings inside the camp were destroyed but extensive excavations and the destruction of the corpses of the victims was still taking place. Luburić ordered that all prisoners should be executed and that the camp and town of Jasenovac had tob e be torn down and burned to the ground, so as to hide all evidence of the crime. The last group of 700 women was killed on April 21.[19] That very same day all the remaining male inmates (on rollcall there were still around 1073 inmates present) were locked up in a two-story building in the eastern sector of the camp. In the night of April 21 and 22 they attempted to escape from the camp. Only 106 of them sur-

18 Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, vol. 1, p. 26.
19 Barry Lituchy, Jasenovac and the Holocaust in Yugoslavia, Jasenovac Research Institute, 2006, p. 51, 114

vived the camp breach. Around 407 of the sick, elderly and weak inmates did not participate in the breach. They were most likely killed later and burned together with the camp buildings.[20] The same day, only a few hours later, the inmates from the "Tannery" attempted to escape. Out of 176 only 11 survived.

The abandoned village of Jasenovac and the destroyed camp were first entered by the Artillery Regiment 1st Battalion 4th Serbian Brigade of the 21st Serbian Division of the Yugoslav Army on May 2 and 3, 1945. The battalion that entered Jasenovac was given the orders to guard the evidence of the crimes until the arrival of the state commission which would ascertain the crimes of the occupiers. In the camp, torture chambers were found, as well as Pičili´s furnace, corpses, skeletons (partial and whole) of inmates. Between 200 and 600 members of the ISC army were arrested and a wall 1.2 kilometers long and 4 meters high that surrounded the camp was torn down. The existance of the hell on earth that Jasenovac had been had finally come to an end.

The various examples which were mentioned in this historical introduction, lead us to the conclusion that among criminal regimes there is the worst but sometimes even worse than the worst. Nazi Germany brought criminality against humanity which the world hadn't seen to that point. Analyzing all the above mentioned manifestations of evil it is not difficult to come to the conclusion that the Ustasha regime and its atrocities were even worse than German Nazi atrocities. The Ustashas' wicked minds overshadowed in many aspects the murderous minds of the Nazis. The techniques of murder of the Ustasha were much more brutal, wilder and more malicious. The Croats even surpassed the Germans in their wickedness and in their bloodlust. It seems that they lost all humanity. It is therefore justified to define Jasenovac as the Auschwitz of the Balkans. We have emphasized the common denominators, the differences and the identical aspects and although it is not always possible to compare the two regimes, in this case it is legitimate and even recommended in order to send a warning to the world: Auschwitz and Jasenovac should never be repeated again.

JASENOVAC, THE CAMP AND ITS HISTORICAL AND MORAL MEANING

"The Jasenovac camp was the lowest level to which mankind could fall," said the survivor Đorđe Miliša and he was certainly right. The cruelty that prevailed in the Jasenovac camp makes it to a hell on earth. Yechiel Dinurs, also known as Ka.Tzetnik, said about another hell on earth, the Auschwitz camp complex and the concentration and extermination camp Auschwitz-Birkenau, that it was „another planet", where normal, human values were turned up side down. We could say the same about the Jasenovac camp even if its reality in some central points differs from Auschwitz's reality. In order to give you some insight in the historical and moral meaning of the Jasenovac camp, I will today conduct a detailled comparison between Jasenovac and the much more known Auschwitz. By analyizing the diferences and the smiliarity between the two camps, we can draw a clearer picture of what the ex-

20 Mataušić, op. cit., 115

istence of Jasenovac means historically and what it means for us today. In order to be able to anylse the essence and the character of the Jasenovac camp and its historical and moral meaning, I will first have to refer to the historical devlopment of the camp. How was it established and which developments in the Ustasha State led to its existence? After that I will start with the thourough comparison with Auschwitz.

Both the Nazi and the Ustasha regime were motivated by racial theory, which dictated their policy and their behavior. National Socialist racial theory was central in all spheres of German public life from January 30, 1933 on[21]. When the new regime came to power, the whole nation was obsessively considering the question of blood purity and racial purity. The results of the investigations into racial origins were crucial for the career and even life for each individual. German medical doctors and geneticists collaborated with the regime and helped to decide who was to be taken to the special program for "euthanasia", the murder of so-called life unworthy to live. Anti-Jewish legislation was based on racial principles and led to mass discrimination and hatred directed towards the Jews in Germany and later in any country under German occupation.

The Ustasha regime was greatly influenced by German racial theory and fully adopted it. From the first day of the existence of the Independent State of Croatia, the government implemented racial laws against the Jews, Serbs and Roma, using the exact methods of discrimination which were already in place in Germany. The racial laws had a strong effect on the daily life of Jews, Serbs and Roma, who lost their position in laws, lost their civil rights and their property. Finally, the laws enabled the authorities to deport them into concentration camps. All these racial laws paved the way for the policy of annihilation.

As a result of racial legislation and the policy of discrimination against elements which were defined as hostile to the Croat nation's spirit, Serbs and Jews were forced to wear identification marks which aimed to publicly humiliate them. For the Jews it was the letter "Ž" for "židovi" or Jews and the Serbs were forced to wear the letter "P" or "pravoslavci", meaning "Orthodox Christians". [22]

Auschwitz is known as the biggest "factory of death" among the camps which Nazi Germany established in order to implement the Final Solution of the Jewish Question. However, at the beginning of its existence Auschwitz was not an extermination camp. The original intention of thte National Socialist authorites was to built it as a prison for the local Polish population, suspected to be hostile and dangerous to the German army or found guilty of acts of resistance.

The turning of Auschwitz into a Factory of Death was the result of previous experience, based on the methods of the German mass killings implemented during the Barbarossa Operation. This operation started on June 22, 1941.[23] In the frame-

21 Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 147.
22 Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 147.
23 Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018), p. 309.

work of the Barbarossa Operation, about 1.6 million Jews were murdered by the "Einsatzgruppen", mostly by shooting, partially in gas vans. This system of mass murder was problematic for the perpetrators for several reasons. It was too slow, too expensive and psychologically problematic for the murderers, who had to look directly into the eyes of the victims.

During the few months of such mass killings, as conducted in "Babi-Jar", the German commanders responsible for the "final solution", decided to change the method completely and instead of shooting introduced permanent killing centers where no guns were to be used but poisonous gas. The new system solved all the problems that I just mentioned. It was cheaper, quicker and the killers didn't have to look into the eyes of their victims. The only contact with the murdered victims were the screams which emerged from the gas chamber and which could be heard around the area.

The mass killing process in Auschwitz was completely impersonal. As we shall see later, in Jasenovac the system was different. It was personal, direct, manual - a close, intimate, passionate murder.

On the basis of the criminal and pathologically-distorted ideology of the National Socialists and the Ustasha, the similarities between the two camps are easy to distinguish. The Ustasha regime was to a very great extent influenced by Nazi Germany and its ideology and wanted by all means to demonstrate this close relationship to National Socialism. The best example of this is the fact that the Final Solution of the Jewish question in Yugoslavia was introduced by the Ustasha even before it was introduced by the Germans. When the Ustasha started implementing anti- Jewish measures in April 1941, the "Final Solution" was not even decided on by the German Nazi authorities.

The killing process in Auschwitz was more sterile and cleaner, with some distance between the murderers and their victims, whereas the killing process in Jasenovac was more direct, and the murderers enjoyed looking at their victims being murdered and tortured and did not need any physical distance during the execution of their crimes. This point demonstrates that the Ustasha killers acted according to more barbaric lines of behavior than the Germans, a fact which even German visitors to Jasenovac mention in their reports. In this sense, the report of the General Gleise Von Horstenau, German military envoy to Zagreb is worthy of note.

"In the vilages surrounding Jasenovac, where I saw bodies of around 500 women and children.

The women were raped, their eyes were gouged, wooden sticks were still protruding from their intimate parts. "These monsters gave the bodies to the pigs which ate the remains of unburied people. The lucky ones who were sent to Jasenovac (Ustasha extermination camp) slit their own wrists and died on road"[24], he wrote in his report to Berlin.

For the German officers the methods of Ustasha killing were too wild and too barbaric in comparison to the system enacted in the factories of death (Aushwitz

24 Edmund Glaise von Horstenau, Ein General im Zweilicht; quoted from "Jasenovac Auschwitz of the Balkans Ustasha Empire of Cruelty" prof. dr. Gideon Greif, Tepper LTD,
Garey Tikva, Israel 2018, pg. 403

Birkenau, Chelmno, Belzec, Treblinka, Majdanek, Sobibor, Maly Trostenec). Despite their demonic crimes, the Germans still wanted to be considered cultured.

Photos which exist show us the amusement and fun of the Ustasha murderers while preforming their crimes. They didn't have psychological problems while doing their cruel deeds nor did they feel any twinge of conscience. This difference allows us to state that the killing process in Jasenovac was much more barbaric, brutal and primitive. The "sophistication" needed by the Germans to protect their "soul", was not needed by the Ustasha killers.

Both camps, Auschwitz and Jasenovac, although belonging to different geographical spaces, are synonyms and symbols of the extremely cruel regimes they represented: Auschwitz has become a synonym for the whole Holocaust and Jasenovac has become synonym for the Ustasha criminal regime.

Both places, Jasenovac and Auschwitz, embody the non-human principles of the two regimes, and their murderous attitude towards anyone they considered an enemy, an undesirable or inferior person, or those who did not enthusiastically support the regime.

In order to implement the new killing system in Auschwitz, a new mass murder process was developed, based on the use of poisonous gas. At the beginning of 1942, two sites of mass murder were prepared in Birkenau, a sub-camp of Auschwitz, to which the killing activity was transferred from the Main Camp. The murder was conducted in two buildings, the so called "Red house" or "Bunker 1", and the so called "White House", or "Bunker 2".

The first transports of Jews, who were deported to their death by the RSHA (*Reichssicherheitshauptamt*), reached the new killing facilities in Birkenau in February 1942. Due to the process of further modernization, the two bunkers were temporarily abandoned, and four new modern buildings emerged in spring 1942, gas chamber and crematoria 2-5.[25]

This steady tendency of the modernization of the industrial mass killing is strongly differing from the mass killing in Jasenovac, where the process of killing can be defined as very primitive from the beginning until the very end. That doesn't imply that the primitivity had any impact on the number of victims but shows the primitive way of thinking of the Croat Ustasha criminals, who were satisfied with their own bestial ways of killing and did not look for ways to modernize, pleased as they were with the existing methods.

The German method resembled a typical industrial process, namely, the purpose was to obtain the greatest results (in this case, the murder of the highest number of innocent people) for the least cost. Nevertheless, the teams in these camps, the Nazi Germans and the Ustasha Croats as well, had a very important common denominator. They were trained not to show the slightest sense of mercy, sympathy or empathy towards their victims. On the contrary, they enjoyed their brutal and aggressive behavior, and looked for new methods of torture, a way to prolong the prisoners' death and competed who could inflict the most extreme torture, humiliation and death.

25 Rees, Laurence. *Auschwitz: A New History*. New York: PublicAffairs, 2005, pp. 93–97.

The Ustasha however, were very happy to dirty their hands and the bloodier their hands, the happier they were.[26]

Inside the German killing facilities the principle of remaining clean was introduced by using Jewish slaves in a variety of activities which allowed the German murderers to keep their hands clean.[27] Hundreds of Jews were recruited to the special squad, the "Sonderkommando", which were forced to conduct the most humiliating work in the process of killing, although the killing itself was conducted exclusively by the German SS. The slaves had to carry the bodies of the murdered Jews to the crematoria, to remove their valuables, gold teeth and cut the women's hair, to throw the bodies into the crematoria ovens and finally to throw the ashes into the surrounding river.[28] In this way the perpetrators had only to give the orders and not execute the work with their own hands. The impersonal method of killing in Auschwitz was principally based on the famous speech held by the head of the SS, Heinrich Himmler, in which he emphasized the following: "We will never get our hands dirty, we will remain clean".[29] The necessity of remaining clean dictated the patterns of behavior of the German team of the camps. In Jasenovac such an idea of cleanliness did not exist.

For those who became prisoners, the biggest challenge was to survive under the inhuman conditions which prevailed in the camp. In Auschwitz it was especially important to maintain the desire to live. This desire was essential for the continuation of the will to live. Jasenovac survivors report the same psychological principle. As long as they did not lose their desire or passion to live, they had a chance of survival. I Jasenovac however, the life of the prisoners was more chaotic, there was not the same amount of constant and clear rules a prisoners could adapt to in ordert o improve his chances of survival.

The killing methods in Jasenovac, developed over time and became more extreme and brutal, based on the same principles of non-humanity and non-mercy, in the attempt to cause to the prisoners the utmost suffering.

Another difference refers to the policy of secrecy: the Germans tried to hide the reality from their victims by distributing lies and fake information of what awaits their victims, disguising the killing sites as showers or public baths. The murderers of Jasenovac were more direct and thought they had nothing to hide, committing their crimes under open skies.

A very clear point of similarity is the greed of both the Germans and the Ustasha. The victims, murdered or imprisoned, had to hand over all their property which they brought to the camp, and the perpetrators were now the new owners of their property. Possessions such as apartments, bank accounts, jewelry, valuables were already confiscated before arrival in the camp.[30] The Germans were no doubt the

26 Vladimir Dedijer, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican* (Buffalo: Prometheus Books, 1992), pp. 42–45.

27 *Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier, 2003), pp. 1024–1035.

28 *Gideon Greif, We Wept Without Tears: Testimonies of the Jewish Sonderkommando in Auschwitz* (New Haven: Yale University Press, 2005), pp. 55–65.

29 *Michael Berenbaum, Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account* (New York: St. Martin's Press, 2008), pp. 174–180.

30 Ante Pavelić, *Decree-Law concerning the Preservation of Croatian National Property* (Zagreb: Gover-

greatest murderers in history but also the greatest thieves. The Ustashas acted under similar lines and started the confiscation of property of Jews and Serbs by April 1941. [31]

The Ustasha authorities, under the leadership of the "poglavnik" Ante Pavelic, tried to imitate Germany, and became even more extreme. The pupil wanted to become more extreme that the teacher. [32]

Another point of similarity is the fact that the camps were a state inside a state. No ministry, no court, no politician, could intervene in the reality of the regulations of the camps. The SS and the Ustasha saw the camps as their own kingdom and felt they could do anything without being criticized, inspected or punished. They felt they could continue with their barbaric crimes forever. Indeed, Auschwitz and Jasenovac were among the longest lasting concentration and extermination camps, remaining in operation almost until the end of the war – until January 1945 and April 1945, respectively.

Another point of similarity is that in both camps there was a total loss of sanctity of life. The life of the victims had no value, whereas death was worshipped. In both places, death was developed into an art and into an ideology. It seems that the members of the SS and the Ustasha competed among themselves who would become more cruel, more barbaric and more sadistic. The policy of a non-human attitude prevailed in both places, robbing the prisoners of the minimal human dignity, minimal living conditions, minimal sanitary conditions, trying to ruin their inner spirit and their psyche, exploiting their bodily strength and finally killing them in various methods: by poisonous gas, burning alive, cutting bodies into pieces, starvation, beating, hanging etc.

In both camps, an inversion of values existed. In Auschwitz as well as in Jasenovac, a different scale of values was adopted, which stand opposite to the normal values of the world before WWII. In other words, the 10 commandments were reversed. For instance: "Thou shalt not kill" was reversed to: "Thou shall kill". There is a famous sentence written by the Jewish poet Paul Celan that says, "Death is a Master from Germany"[33]. The same can be said about the Ustasha: "Death is a Master from Croatia".

In comparison to Auschwitz, some of the camps attached to Jasenovac were dedicated to only female or child prisoners. Auschwitz sub-camps did not have such places and women and men stayed together, although always separated.

Both camps tried to exploit the physical power or energy of the prisoners for their own benefit, by establishing factories or workshops as the possibility of replacing the laborers with new slaves was so easy. However, the similar policy of not supplying enough food or adequate working conditions, caused the quick death of slave

nment of the Independent State of Croatia, 14 April 1941).

31 Vladimir Šadek, "The Ustasha Regime Treatment of Jewish and Serbian Property in Koprivnica and Đurđevac Districts (1941–1942)," *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 14 No. 28 (2015): 5–16.

32 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier, 2003), pp. 1024–1035.

33 Paul Celan, *Death Fugue* (1939).

workers in both places and the industry or semi-industry in both camps was not productive due to the inhuman treatment of the prisoners.[34]

Both camps deprived the prisoners of the most natural needs of human beings. Among other aspects it is important to emphasize the lack of proper medical treatment. Prisoners who became sick or exhausted could not get help and died in pain, getting no medication or almost no medications. In Auschwitz the so-called hospital had nothing in common with the normal clinics or hospitals, providing no real treatment or real medications. A similar situation existed in Jasenovac. Sick prisoners, knowing that the so-called hospital would not cure or heal them, preferred not to complain and continued their slave work hoping to be cured naturally. In both places it was clear to the prisoners that complain about their health would just bring them closer to their death. In both places the medical staff was involved in the criminal activities. [35]

Comparing Auschwitz and Jasenovac, the first might be considered to belong to the 20th century, while Jasenovac reminds us more of the inquisition of the 16th century, which used primitive methods of torture and killing. Unfortunately, those primitive methods were not less effective than the German ones.

The "modern" character of Auschwitz and the primitive character of Jasenovac can also be seen in the case of the administration. Auschwitz had a very modern administrative system. It had several departments, secretaries, translators, adjutants, a technical team etc. All this was linked to the German government. There was, of course, a big gap in the normal correspondence between offices, but we should not forget that this correspondence tried to hide the huge crime. On the other hand, Jasenovac did not have any of this. It had no offices, no regular correspondence, nor intelligent Jewish secretaries. It was a primitive reality with no necessity of official administration. In comparison to Auschwitz, Jasenovac did not produce any secret diaries or reports. The most important Auschwitz documents are called the Auschwitz Scrolls, which describe the miserable lives of the Jews belonging to the "special squad". [36]

In both places, prisoners never gave up their hope to be liberated, and made attempts at escape. In Auschwitz, relatively speaking it was easier and hundreds of prisoners tried to escape. Most of them didn't succeed, like in the case of Jasenovac, where they tried even though it was more complicated and risky and only towards the end did the prisoners have some success in breaking out of the camp. The constant attempts of escape show us that the spirit of the prisoners was not destroyed.

Another significant difference is that in Auschwitz there was an underground movement, quite well organized. Whereas in Jasenovac there were no conditions for the creation of such a movement.[37]

34 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps* (London: Farrar, Straus and Giroux, 2015), pp. 456–478.
35 Hermann Langbein, *People in Auschwitz* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004), pp. 123–145.
36 Hermann Langbein, *People in Auschwitz* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004), pp. 123–145.
37 Dan Stone, *The Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum: A Comprehensive History* (New York: Oxford University Press, 2019), pp. 324–340.

The similarity between the two camp systems is primarily the result of the fact that National Socialism was similar to Ustashism. Both are extreme, destructive ideologies which planned and executed murderous plans which brought about the annihilation of millions of innocent people. By understanding that Ustashism is no different to Nazism we might better understand to the criminal acts of the ISC government.

Extremely significant is the fact that the Ustasha introduced the final solution, even before the Germans did it. The persecution of Jews, their deportation to the Jasenovac camps, the confiscation of their property and all the anti-Jewish steps were introduced earlier than in Germany, where the final solution started only in 1941. Jasenovac became the slaughterhouse of the Yugoslav Jews even though at that time Auschwitz was not yet a concentration camp. The conclusion arises that the Ustasha were quicker than the Germans in their final solution or alternatively that the crimes of the Ustashas were the final solution before the final solution.

The speed of the policy of persecution by the Croatian government was much faster than the speed of the German government. The Croatian pupil was quicker than his German teacher. [38]

Auschwitz and Jasenovac symbolize the extreme policy of dehumanization of the body as well as the spirit and the means of reaching those goals were mainly terror and humiliation. The sanctity of human beings did not exist - the only human beings were the murderers themselves, who got the best possible conditions and food and enjoyed the property of their victims. The dehumanization was conducted towards all prisoners in both camps, mainly to Serbs, Jews and Roma, and all others who were considered dangerous or undesirable or inferior. In certain cases when prisoners were ready to collaborate they got better conditions, but with no guarantee that this would continue forever.

Both camps had only two kinds of people: the group which had everything and the group which had nothing. In both camps, the attitude of unnecessary suffering was used, in order to amuse those causing the suffering. Murdering or killing a prisoner without causing suffering was not enough for the perpetrators. Unless the prisoner was tortured and humiliated, his death was not enough. Unnecessary torture is a term developed by the American sociologist Daniel J. Goldhagen in his book "Hitler's Willing Executioner 1996"[39]. For these purposes, a variety of methods were introduced to prolong the process of death, causing the victim horrible suffering on the one hand, and amusement for the murderers on the other hand. In Auschwitz and Jasenovac, all repressed, brutal and evil emotions could be expressed without any fear of the consequences.

Within the framework of terror, the camp authorities in both places tried to implement an extreme policy of punishment for real and imaginary crimes. For any form of disobedience, the prisoners were punished severely, and very often the punishment was death.

38 Ivo Goldstein, *Holocaust in Croatia* (Zagreb: Novi Liber, 2011), pp. 105–130.
39 Daniel Jonah Goldhagen, Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust, Vintage, 1996, pp. 156-172.

A point of similarity of camps is that after the war, there were attempts at diminishing the number of victims and to characterize the camps as slave labor camps and not death camps. This tendency, in the context to Auschwitz is called Holocaust denial, but we might use the same term concerning Jasenovac. There is a denial of Jasenovac and the Ustasha crimes by the young generations, and both unfortunately continue to this today. Morally, this phenomenon, can be seen as a second murder of the victims. The denial murders the victims for the second time, while ignoring their existence desecrates their human dignity and is a murderer of their memory. [40]

Humiliation was extremely important for the Nazis. Humiliations were used against the Jews but also against non-Jews. The most favorite form of humiliation was public humiliation with the participation of the audience.[41] Concerning Jews, the policy of humiliation did not stop when the German policy changed in 1941. From expulsion to the final solution, the Jews had to be humiliated even minutes before they were gassed in the chambers when men and women had to undress before being gassed. Even before, during the mass killing of the "Einsatzgruppen" Jews had to undress before being shot to death. In Jasenovac the same policy of humiliation was introduced for the amusement of the killers. [42]

THE CONCLUSION

The various examples which were mentioned in this historical introduction, lead us to the conclusion that among criminal regimes there is the worst but sometimes even worse than the worst. Nazi Germany brought criminality against humanity which the world hadn't seen to that point. Analyzing all the above mentioned manifestations of evil it is not difficult to come to the conclusion that the Ustasha regime and its atrocities were even worse than German Nazi atrocities. The Ustashas' wicked minds overshadowed in many aspects the murderous minds of the Nazis. The techniques of murder of the Ustasha were much more brutal, wilder and more malicious. The Croats even surpassed the Germans in their wickedness and in their bloodlust. It seems that they lost all humanity. It is therefore justified to define Jasenovac as the Auschwitz of the Balkans. We have emphasized the common denominators, the differences and the identical aspects and although it is not always possible to compare the two regimes, in this case it is legitimate and even recommended in order to send a warning to the world: Auschwitz and Jasenovac should never be repeated again.

40 Ivo Goldstein, *Holocaust in Croatia* (Zagreb: Novi Liber, 2011), pp. 65–78.
41 Gitta Sereny, *Into That Darkness: An Examination of Conscience* (New York: Random House, 1974), pp. 101–110.
42 Vladimir Dedijer, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican* (Buffalo: Prometheus Books, 1992), pp. 120–130.

LIST OF REFERENCES

Michael Berenbaum, *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account* (New York: St. Martin's Press, 2008).

Brochure: Uskrs Države Hrvatske, Zagreb, 1942. In UNS there was a special Department no. III which directly managed the concentration camps.

Paul Celan, *Death Fugue* (1939).

Vladimir Dedijer, Vatikan i Jasenovac: dokumenti, Izdavačka radna organizacija Rad, Belgrade, 1987.

Vladimir Dedijer, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican* (Buffalo: Prometheus Books, 1992).

Dulić, Tomislav Utopias of Nation. Local mass killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-1945, Uppsala, 2025.

Ruth Eliaz, *Testimony of Ruth Eliaz, a survivor of Theresienstadt*, in Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018).

Daniel Jonah Goldhagen, Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust (New York: Alfred A. Knopf, 1996).

Ivo Goldstein, *Holocaust in Croatia* (Zagreb: Novi Liber, 2011).

Gideon Greif, We Wept Without Tears: Testimonies of the Jewish Sonderkommando in Auschwitz (New Haven: Yale University Press, 2005).

Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018).

Raul Hilberg, The Destruction of European Jews (Chicago: Quadrangle Books, 1961).

Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier, 2003).

Izvještaj Spomen-područja Jasenovac (Analiza stanja i smjernice razvoja), Edited by: Jovan Mirković, Jasenovac spomen-područje, 1980; Lokaliteti i objekti.

Hermann Langbein, *People in Auschwitz* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004).

Rees, Laurence. *Auschwitz: A New History*. New York: PublicAffairs, 2005.

Barry Lituchy, Jasenovac and the Holocaust in Yugoslavia, Jasenovac Research Institute, 2006.

Mihajlo Marić, *Testimony to the State Commission of Croatia*, in Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018).

Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, vol. 1, Beograd 1986.

Đorđe Miliša, *Testimony*, in Gideon Greif, *The Trilogy of Suffering in Jasenovac*, Vol. 1: *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans* (Belgrade: Knjiga komerc, 2018).

Hermann Neubacher, Sonderaftrag Südost 1940-1945 Bericht eies Fliegenden Diplomaten, Munsterschmit-Verlag, Göttingen, 1957.

Menachem Shelah (ed.), History of the Holocaust - Yugoslavia, [Hebrew], Yad Vashem, Jerusalem, 1990.

Dan Stone, *The Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum: A Comprehensive History* (New York: Oxford University Press, 2019).

Vladimir Šadek, "The Ustasha Regime Treatment of Jewish and Serbian Property in Koprivnica and Đurđevac Districts (1941–1942)," *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 14 No. 28 (2015).

Jozo Tomašević, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001).

Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps* (London: Farrar, Straus and Giroux, 2015).

Elie Wiesel, "Does the Holocaust Lie Beyond the Reach of Art?" *New York Times*, 17 April 1983.

Апстракт: *„Јасеновачки логор био је најнижи ниво на који је човјечанство могло пасти"[43], рекао је преживјели логораш Ђорђе Милиша и свакако је био у праву. Окрутност која је владала у логору Јасеновац претворила га је у пакао на земљи. Језекијел Динурс је рекао за други пакао на земљи, комплекс логора Аушвиц и концентрациони и логор за истребљење Аушвиц-Биркенау, да је то „друга планета", гдје су нормалне, људске вриједности окренуте наглавачке. Исто бисмо могли рећи и за логор Јасеновац чак и ако се његова стварност у неким централним тачкама разликује од стварности Аушвица. Да би се пружио увид у историјско и морално значење логора Јасеновац, овим радом правим поређење између Јасеновца и много познатијег Аушвица. Анализирајући разлике и сличности између два логора, можемо стећи јаснију слику о томе шта постојање Јасеновца значи историјски и шта значи за нас данас. Да бисмо могли да схватимо суштину и карактер логора Јасеновац и његово историјско и морално значење, прво се треба осврнути на историјски развој логора. Како је основан и који су догађаји у усташкој држави довели до његовог постојања?*

43 Ђорђе Милиша, Сведочанство, у Гидеон Грајф, Трилогија страдања у Јасеновцу, том 1: Јасеновац – Аушвиц Балкана (Београд: Књига комерц, 2018), стр. 23.

UDK 343.819.5(497.13)"1941/1945"
COBISS.RS-ID 144779521
DOI 10.7251/ZRKLJ2501029B

КОРАК КА РАЗУМЕВАЊУ ДЕШАВАЊА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ (НДХ)

Др Владимир Бурсаћ (1971)
истраживач

Апстракт: *Послератна југословенска литература заузимала је став да Независна Држава Хрватска није била држава. Такав став је наметнут заједничкој држави преко федералних нивоа власти од стране хрватске историографије. Овакав став, након распада Југославије, преузимају водећи аутори постјугословенских држава оспоравајући државност НДХ. Циљ овога наратива је виђење злочина на територији НДХ као преседана, недоследности и ирационалности безимених усташа, без заједничког именитеља и могућности повезивања. Тако настаје обимна литература која описује шта се дешавало у НДХ, без објашњења због чега се дешавају злочини. Послератна споменичка култура суштински мења карактер жртава страдалих у НДХ (латинични натписи, петокрака, родољуби, жртве окупатора и њихових помагача). Ово настаје док мрак архива крије најстарије историјске изворе, који показују право лице злочина почињених у НДХ. Записници српских избеглица са територије НДХ на простор окупиране Србије 1941–42. г. настају од августа 1941. г. Записници, саслушања, пресуде и извештаји Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача настају 1944–1947. г.*

Ови документи потврђују да се, где живе Срби у НДХ, дешавају исте планиране, организоване, систематичне активности: физичко уништење војноспособног становништва, исељавање и протеривање српског живља уз одузимање непокретне и покретне имовине, притисак на асимилацију верским прелазима. Најновија литература оспорава схватање да НДХ није држава и убедљиво доказује постојање елемената државе: територије, становништва, државне власти.

Еволуција казненоправног поретка НДХ у првом месецу постојања (паралеле са законодавством Трећег рајха, примена измењеног Казненог законика Краљевине Југославије, доношење „споредног законодавства", мрежа „специјалних судова") ствара правна оружја погрома. Учешће институција и службених лица НДХ ствара апарат власти као систем који обезбеђује извршење правних казни над Србима. Пред нама се открива јасна намера да се уништи, у целини или делимично, национална, етничка, расна или верска група.

Кључне речи: *НДХ, казнени поредак, саслушања српских избеглица, специјални судови, намера уништења.*

МЕЂУНАРОДНО ЗАКОНОДАВСТВО О ЗЛОЧИНУ НАД ЗЛОЧИНИМА

Злочин над злочинима настао је из кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом као тешких повреда правила међународног ратног, обичајног и међународног хуманитарног права (МХП). Међународно законодавство развијало се дуже од једнога века, од Хашке конвенције од 1899. и 1907, четири Женевске конвенције из 1949. г. и два допунска протокола Женевских конвенција из 1977, Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида од 9. 12. 1948, Конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба из 1954. и других прописа, а земље потписнице су обавезне да препознају и санкционишу такве злочине. Све до Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида од 9. 12. 1948[1], овај злочин је био тек вид односно „подврста злочина против човечности"[2]. Ни статут суда у Нирнбергу, ни одредбе члана 2 Закона број 10 Савезничког контролног већа за Немачку, нису га означавале као посебно дело. Након пресуде у Нирнбергу 1946, приступа се потврђивању принципа те пресуде, Резолуцијом Генералне скупштине ОУН број 96 од 11. 12. 1946, када је тачком 2 дефинисан злочин геноцида као: „ускраћивање права на опстанак целим људским групама, као што је хомицид; ускраћивање права на живот појединим људским бићима; такво ускраћивање права на опстанак потреса људску савест, наноси велике губитке човечанству које је услед тога лишено културних и других доприноса ових људских група и противи се моралним законима, као и духу и циљевима ОУН[3]". Генерална скупштина УН 9. 12. 1948. Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида ратификује и усваја као Резолуцију 260, која на снагу ступа 12. 1. 1951. Њен члан 2 дефинише овај злочин: "...као било које од следећих дела почињених са намером да се уништи, у целини или делимично, национална, етничка, расна или верска група као таква: (а) убијање чланова групе; (б) наношење озбиљне физичке или психичке повреде члановима групе; (ц) намерно наметање животних услова с намером да доведу до физичког уништења групе у целости или делимично; (д) наметање мера за спречавање рађања унутар групе; (е) принудно премештање деце из групе у другу групу". Злочин над злочинима садржи два конститутивна елемента: физички, односно почињено дело, и психички, односно намеру да се уништи, у целини или делимично, национална, етничка, расна или верска група[4]. Занимљиво је да дефиниција геноцида од стране творца те речи, Рафаела Лемкина (1900–1959), још јасније описује о каквом се злочину ради. Лемкин каже: „...геноцид не мора да значи уништавање нације, осим у случајевима масовним убијањем. Та реч, пре треба да означи усклађен план различитих активности које су усмерене да униште

1 Службени весник Президијума Народне скупштине ФНРЈ, број 2/1950.

2 Касезе А. (2005) *Међународно кривично право*, Београдски центар за људска права, Београд, стр. 110.

3 Службени весник Президијума Народне скупштине ФНРЈ број 2 од 15. јула 1950. године.

4 Greif G. (28. 5. 2024) *Hier lesen Sie, warum das Massaker von Srebrenica kein Völkermord war*, Die Weltwoche, dostupno na https://weltwoche.ch/daily/hier-lesen-sie-warum-das-massacker-von-srebrenica-kein-voelkermord-war/

основне темеље живота националне групе, са циљем да се уништи и сама група. Циљеви таквог плана били би дезинтеграција политичких и друштвених институција, културе, језика, националних осећања, религије и економског постојања националних група и уништење личне безбедности, слободе, здравља, достојанства, па чак и живота појединаца који припадају таквим групама[5]." Поновићемо да је први елеменат овог кривичног дела чињеница да је усмерено ка групи, тј. множини људских бића. Утврђивање ка коме су дела усмерена одређује могућност да се поједине радње дефинишу као геноцид. Оно што је усмерено ка појединцу, то не може бити, али оно што је усмерено ка колективитету као „заједници са свим својим особеностима и специфичностима[6]" то може бити. Значајније судске примене није било до међународних судова с краја 20. века, јер након суђења у Нирнбергу (IMT) и Токију (IMTFE) таквих судова није ни било. Са Римским статутом Међународног кривичног суда 2002.[7] све добија нову димензију.

ДОСАДАШЊЕ АНАЛИЗЕ ПРАВНОГ И КАЗНЕНОГ ПОРЕТКА НДХ

Литература о правном и казненом поретку Независне Државе Хрватске (НДХ) постоји и она је доступна. Хрватска историографија дала је значајне радова Српакове[8], Буђинове[9], Бартулина[10], Вукаса[11] са обиљем података, документованих закључака и тема за размишљање, који некада воде и у погрешном правцу. Велике синтезе попут: Кризмана[12], Јелић-Бутић[13], Матковића[14], Голдштајна И.[15], Голдштајна С.[16] драгоцен су извор података и закључака. Прокатоличку страну у НДХ заступа Кришто Ј.[17] Доступна је и колекција закона и законских одредаба и наредби НДХ објављених у Народним новинама у Загребу[18].

5 Ђорђевић Г. (2014) *Одговорност за међународна кривична дела*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, стр.76

6 Ђурђић В., Јовашевић Д. (2003), *Међународно кривично право*, НОМОС, Београд, стр. 76.

7 Павловић З. (2022) Погром као злочин у рату и миру у очима јавности. У: Павловић, З., Станић, Д. (ур.) *80 година од погрома у великој рацији. Корак даље ка заједничкој будућности*, Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица српска, стр. 107–121.

8 Srpak N. (2006) *Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945)*, y: Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, vol. 13, broj 2, Zagreb, 1117–1144.

9 Bućin R. (2001) *Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH*, y: Arh. vjesn. 44, ur. Melina Lučić, Zagreb, 209–225.

10 Bartulin N. (2007) *Ideologija nacije i rase: Ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*. y: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest god.39/2007, yp.: Grgin Borislav, str. 225–226, Zagreb.

11 Vukas B. (1997) *Sustav vlasti i uprave u NDH*, y: Pravnik ur. Valentino Kuzelj, Zagreb, 30, 1–2 (59–60).

12 Krizman B. (1978) Pavelić i ustaše, Zagreb.

13 Jelić-Butić F. (1977), Ustaše i NDH 1941–1945, Zagreb.

14 Matković H. (2002) Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Drugo izdanje, naklada Pavičić, Zagreb.

15 Goldstein I. (2011) Uspon i pad NDH, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, и Goldstein I. (2008) Istorija Hrvatske 1918–2008, EPH Liber, Zagreb, 215–224.

16 Goldstein S. (2012) *1941.godina koja se vraća*, Službeni glasnik, Synopsis, Beograd–Sarajevo.

17 Krišto Jure, Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945, 1–2, Zagreb, 1998.

18 *Zbornici zakona i naredaba NDH* (ZZN), Zagreb, 1941–1944. Narodne novine од 10. lipnja 1941, Zagreb.

Врхунац југословенске историографије су достигли Дедијер и Милетић[19]. Српска историографија, због поштовања авнојевских граница, дала је мали број радова (Здравковић[20], Савић[21], Бурсаћ[22]), а постоји и велика синтеза Правног факултета у Београду[23]. Оно што недостаје су радови који динамичан процес развоја казненог права у НДХ повезују са дешавањима на терену. Током Друге Југославије, доминантна хрватска историографија је, користећи савезне полуге власти, наметнула наратив по којем је сваки злочин у НДХ издвојен у појединачни случај. Све је преседан, ништа није правило. Нема система, нема сличности, нема истоветних догађаја широм НДХ. Све је ирационално, нема рационалности. Неко би могао рећи да они који су писали о догађајима и злочинима на терену те злочине нису повезивали са намерама и циљевима НДХ. Такође, они који су писали о намерама и циљевима НДХ, о развоју правног а посебно казненог права, остајали су у домену правничке расправе, без повезивања са дешавањима на терену. Заборав сопствених жртава разара националну самосвест. Право на будућност припада само онима који поштују прошлост.

НАМЕРА – НАСТАНАК НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ И СТВАРАЊЕ ЊЕНОГ ПРАВНОГ ПОРЕТКА

О оснивању Независне Државе Хрватске (НДХ) доста је писано[24]. Поменимо само да је формалном чину проглашења 10. 4. 1941. претходио компромис између Трећега рајха и Мусолинијеве Италије, као и улазак немачких војних јединица у Загреб у 16.00 часова. Грађанство јединице Вермахта дочекује осмесима, аплаузима, цвећем и заставама. Кључни догађај за мирни пренос власти био је поступак др Владка Мачека, председника Хрватске сељачке странке, партије која представља велику већину хрватског народа[25]. Мачек својом изјавом, датом специјалном изасланику Министарства иностраних послова Трећег рајха Едмунду Везенмајеру (Edmund Veesenmayer), даје пуну подршку формирању НДХ, и позива „сав хрватски народ да се новој власти покорава", а „све присташе ХСС-а, који су на разним управним положајима, котарске одборнике, општинске начелнике, одборнике итд. да на својим мјестима остану и с новом владом искрено сурађују..."[26]. Ова изјава је прочитана на радију и

19 Dedijer V., Miletić A., *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Beograd, 1989, 940 str.
20 Zdravković M. (2019) Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske, у: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, ur. Marija Karanikić Mirić, godina 67, 1, 113–139.
21 Савић С. (2010) Правни положај Срба у Независној Држави Хрватској, Годишњак Правног факултета, година I, 1/2010, стр. 175–188, Источно Сарајево.
22 Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 8, стр. 131–158.
23 Begović, Mirković (2018), *Zbornik Pravni status NDH*, ур. Begović-Mirković, Правни факултет, Београд,
24 Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 8, стр. 131–132.
25 На изборима 1938. Мачекова листа „Блок" коју чине Сељачко-демократска коалиција са Удруженом опозицијом на територији Хрватске добија више од 80% гласова. Goldstein I. (2013), *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, str. 296.
26 Одић С. (1972) Босанска Крајина у априлском рату, у: *Зборник Подгрмеч у НОБ*, књига 1, 513–514.

објављена у свим новинама. Практично цела ХСС, осим самога Мачека, ставља се НДХ на располагање, а пре свих Сељачка и Градска заштита, организовани и наоружани припадници ХСС. Бројност заштитара је, по изјавама Милана Прибанића[27], једног од њихових вођа, у сваком котару (срезу) износила 800–2.500 лако наоружаних људи. Само Градска заштита Загреба имала је 3.000–4.000 припадника. Укупан број припадника Сељачке и Градске заштите је превазилазио бројку од 100.000. Ове наоружане локалне милиције или територијалне одбране ће учествовати у првим случајевима масовних злочина над српским становништвом (Старо Петрово Село, Гудовац, Грубишно Поље, Вељун, Глина/Прекопа). Владко Мачек је потпуно обесмислио 15-годишњу партијску сарадњу са Самосталном демократском странком Светозара Прибићевића и Срђана Будисављевића и преварио своје гласаче српског порекла, предајући их властима НДХ.

Ту државу је обележавало јединство власти и диктатуре[28]. Устав те државе није био кодификовани правни акт, већ су га савременици, јавност и штампа схватали као устав у материјалном смислу[29] и над њим су поглавник и министри Владе НДХ положили присегу. Тај Устав је практично био Устав организације „Усташа – Хрватска револуционарна организација“ (УХРО) из 1929, допуњен начелима „Усташког покрета“ из 1933. са завршним допунама из почетка 1941. које је у Италији дефинисао и објавио поглавник Анте Павелић[30]. Правни поредак НДХ заснивао се на законима и законским одредбама које су доношене вољом поглавника и постављених министара[31] и објављиване у Народним новинама које су штампане у Загребу, почев од броја 1 који је изашао 11. 4. 1941[32]. Такав правни поредак није познавао уобичајену процедуру доношења законских прописа у скупштини/парламенту/сабору, јер таква институција није постојала. Прописи који се називају законима или законским одредбама нису доношени на начин на који се закони доносе, али су имали снагу закона на територији НДХ и све институције и службена лица НДХ су по њима поступале. Овакав поредак упућује на тенденциозност права. Законске одредбе нису доношене у циљу суштинског регулисања правних ствари, већ са сврхом легализовања претходно планираних акција и ради постизања политичких циљева усташког покрета. Овде имамо посла не са правдом, већ са тенденциозним и неморалним правом. Овде напуштамо бесплодне правничке расправе о природи законских одредаба НДХ и посматрамо време и тло где су људи губили главе због неправедних закона. Најважнији циљ усташког покрета био је стварање етнички чистог простора нове државе. НДХ није уопште крила тај циљ, као ни начин на који ће он бити остварен. Законски прописи

27 Karaula Ž. (2012) Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića o Hrvatskoj seljačkoj i građanskoj zaštiti iz 1948. u Hrvatskom državnom arhivu, *Arhivski vjesnik vol. 55*, str. 205–219.
28 Srpak N. (2006) Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945), y: *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 13, broj 2, Zagreb, 1117–1144.
29 Vukas B. (1997) Sustav vlasti i uprave u NDH, y: *Pravnik*, ur. Valentino Kuzelj, Zagreb, 30, 1–2 (59–60).
30 Zdravković M. (2019) Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske, y: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, ur. Marija Karanikić Mirić, godina 67, 1, 113–139.
31 *Zbornik Pravni status NDH*, yp. Begović-Mirković, Правни факултет, Београд, 2018.
32 *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe NDH*, Knjiga 1 (svezak 1-10), уредник A.Mataić, Zagreb, 1941.

само су предуслов да се тај циљ оствари. Више о томе у већ поменутом раду[33]. Вође режима, мање поглавник Павелић, али много више министри и дужносници на јавним скуповима, потом штампа и радио те државе, јасно саопштавају планиране намере нове државе хрватског народа. Са радија, из новина, са јавних скупова се најављује доношење „расних закона" за Жидове, а Срби се називају увредљивим, понижавајућим изразима, чиме се у јавности приказују људима ниже вредности, што представља јасну припрему за злочине и погром који следи[34]. На делу територије НДХ, без Срба, где је живела хрватска већина и немачка, мађарска и италијанска мањина, посебно у градовима, живот је у ратним условима протицао колико-толико нормално. Позоришта раде, концерти се организују, спортска такмичења, чак и међународна, одржавају, отварају се музеји, академија, војне школе, куна је платежно средство, штампају се поштанске марке[35]. На територији на којој живе претежно Срби, ситуација је другачија. Након погрома априла и маја 1941, нарушено је поверење Срба у НДХ. С обзиром на то да норме закона не штите део становништва, већ и угрожавају његов опстанак, људи немају разлога да поштују те норме. Законима НДХ великом броју људи су самовољно одузета основна људска права и одречена им је једнакост, што је елементарни принцип правде. Овде се радило о Србима, Јеврејима, већини муслимана (нису се изјашњавали као Хрвати, ускраћено им је право на идентитет) и неподобним Хрватима. Зато се територија НДХ са ефективном контролом временом смањивала.

Постоји још једна важна одлика поретка НДХ, у којој се, поред донетих законских норми, уочава систем неформалних правила, практично усмених наређења која стоје иза великог броја акција партијске милиције (Усташка војница, униформисане усташе, паралела са СС-Вафен), чак и државне армије (Хрватско домобранство, до 1944, када бива сједињено са Усташком војницом у Хрватске оружане снаге – ХОС). Примери оваквог понашања виде се у случајевима на терену (Грубишно Поље, логор Даница, Гудовац). Стално је владала напетост у паралелизму између проглашених правила и усмених наређења, као и недоследности службених лица НДХ у спровођењу једних и других. Ту напетост стварају изостанак правилности и недоследности званичника и институција НДХ. Током Југославије, ово је истицано са циљем да се не увиди истоветност догађаја у свим деловима НДХ где живе Срби. Права истина је да су власти НДХ спроводиле своје циљеве, где год и док год су били у стању да их чине, док су уживали монопол физичке силе[36]. Када то нису могли да чине, примењивали су другачија средства. Прави одговор на питање какав је то поредак јесте да је он између силе, права и стања аномалије[37]. Поредак НДХ никада није успео да достигне правилности поретка Трећег рајха, свугде и све време.

33 Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ, у: *Топола*, ЈУСП Доња Градина, 8, стр.131–158.
34 Исто.
35 Matković H. (2002) *Povijest Nezavisne Države Hrvatske,* Drugo izdanje, naklada Pavičić, Zagreb.
36 Zdravković M. (2019) Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske, у: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, ur. Marija Karanikić Mirić, godina 67, 1, str. 135.
37 Zdravković M. (2018), Pravnost poredka NDH, у: *Zbornik Pravni status NDH*, ур. Begović-Mirković, Правни факултет, Београд, 19–43.

Послератна југословенска историографија заузимала је став да НДХ није била држава. Практично је хрватска историографија искористила федерализацију и савезне полуге власти да такав став наметне свима у заједничкој држави. Да би се дошло до истине, мора се разгрнути наратив који су за потребе Хрватске створиле институције као Југословенски лексикографски завод, Југословенска академија знаности и умјетности (ЈАЗУ, данас ХАЗУ) и интелектуалци и публицисти попут Мирослава Крлеже. Након ратова за југословенско наслеђе, овакав став преузимају водећи аутори који оспоравају државност НДХ[38]. Чак и они чији су преци страдали у погрому који је спроводила НДХ. Такав став нам је јасан. Ако НДХ није држава, злочине који су се догодили на њеној територији и у њено име не можемо посматрати као организоване, систематичне и повезане догађаје, већ као појединачне случајеве. Сваки злочин је недоследност, односно ирационалност анонимних усташа. Сваки злочин је приказан за себе, и злочини који су дешавају широм НДХ немају заједничке именитеље. Ако НДХ није држава, злочини нису организовани и спроведени од стране институција НДХ и службених лица, већ безимених и непознатих усташа, који су се појавили и нестали у непознато[39]. Најновија научна литература је оспорила уврежено схватање да је НДХ била марионетска држава без одговорности, и убедљиво доказала постојање сва три елемента државе: територију, становништво и државну власт[40].

ОРУЂЕ – КАЗНЕНОПРАВНИ ПОРЕДАК НДХ

Уопште није тачна веома раширена, уврежена и ничим недокументована тврдња да су Срби у НДХ страдали због „расних закона" те државе. Расно законодавство НДХ чине три закона: (Законска одредба о држављанству – пет точака/чланова, Законска одредба о расној припадности – осам точака/чл., Законска одредба о заштити аријске крви и части хрватског народа – седам точака/чл.[41]) који су објављени 20 дана од оснивања НДХ (30. травња 1941), на основу Нирнбершких закона Трећег рајха из 1935. Њихова примена тицала се Јевреја и „Цигана", али никада Срба. Чак и код истакнутих аутора[42] оно што се дешавало Србима приказивано је као последица расне политике НДХ, што сматрамо намером искривљавања догађаја и природе погрома над Србима. Даља разрада Закона о расној припадности настаје доношењем Наредбе о утврђивању расне припадности државних и самоуправних службеника и вршитеља слободних академских звања (министар Артуковић, 4. 6. 1941) која од свих службеника и слободних стручњака захтева изјаву о расном подријетлу.

38 Goldstein I. (2011) *Uspon i pad NDH*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, и Goldstein I. (2008) Istorija Hrvatske *1918–2008*, EPH Liber, Zagreb, 215–224.

39 Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену, у: *Топола*, ЈУСП Доња Градина, 8, стр.131–158.

40 Zdravković M. (2019) *Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske*, у: Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, ur. Marija Karanikić Mirić, godina 67, 1, 113–139.

41 *Narodne novine br.16 od 30. 4. 1941.*

42 Jelić-Butić F. (1977), *Ustaše i NDH 1941–1945*, Zagreb, 158 и даље.

У послератним суђењима (ІМТ) примена немачких расних одредаба је злочин против човечности дефинисан чл. 6 Лондонског статута и чл. 2 Закона бр.10[43].

Правни и казнени поредак НДХ стварао се у три правца:

1. Бројне измене Казненог законика (КЗ) КЈ, јер НДХ никада није донела свој КЗ,
2. Паралеле са законодавством Трећег рајха доношењем „споредног законодавства“,
3. Паралеле са законодавством Трећег рајха кроз стварање мреже „специјалних судова“.

1. Измене КЗ Краљевине Југославије: Дана 3. 5. 1941. донета је Законска одредба о ступању на снагу Законске одредбе о промјенама у КЗ[44], од стране поглавника Павелића на предлог министра Пука, која време кажњивости враћа унатраг до 10. 4. 1941, а број дела за које се смртна казна прописује са један повећава на осам, док се сва антидржавна дела (из главе 12) преко злочина велеиздаје одузимају из редовних и преносе у специјалне судове (у том тренутку изванредне народне судове), који суде само смртну казну. Нема жалбе, нема амнестије. Преширока и неодређена дефиниција велеиздаје, могућност третирања антидржавних дела као велеиздаје, арбитрарност код вербалних деликта, увођење дела која су довршена покушајем, могућност примене на припремне радње (подстрек, договор, непријављивање припреме), при чему је изречена казна увек смртна, ову одредбу чине оруђем злоупотребе казненог права у спровођењу државне идеологије. У време док се на Кордуну припрема злочин око Ђурђевдана, 8. 5. 1941. Павелић доноси Законску одредбу о надопуни Законске одредбе за обрану народа и државе, којом се све смртне казне за кажњива дела извршавају стрељањем[45]. Ово је одступање од КЗ КЈ (и Аустроугарске), у којима су смртне казне извршаване вешањем. Нова власт је очигледно планирала велики број пресуда и извршења смртних казни, што казном вешања физички није могуће. Министар Пук доноси Тумачење о надопуни законске одредбе за обрану народа и државе 6. 5. 1941. (објављено 10. 5) којим наглашава да злочин велеиздаје чини свако ко на било који начин повреди само част и само животне интересе хрватског народа[46]. Један правни појам је увећан на два (част и животни интереси) који се кажњавају казном смрти.

2. Споредно законодавство: Кључна правна норма која је утицала на судбину Срба широм НДХ је *Законска одредба за обрану народа и државе*[47]. Огромна је несразмера прописа који има свега пет чланова и његовог утицаја на животе становника НДХ српског порекла. Свако „...ко на било који начин повриједи или је повриједио част и животне интересе хрватског народа или на било који начин угрози опстанак Независне Државе Хрватске или државне

43 Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ, у: *Топола*, ЈУСП Доња Градина, 8, стр. 136–137.
44 *Narodne novine br.19* od 05.svibnja 1941.
45 *Narodne novine br. 22* od 08.svibnja 1941.
46 *Narodne novine br. 24* od 10. svibnja 1941.
47 *Narodne novine br. 4* od 17. travnja 1941, poglavnik Pavelić.

власти, па макар дјело остало у покушају...” починио је злочин велеиздаје, за који је једина казна смрт, а пресуду ће донети изванредни народни судови који суде по хитном поступку. Појмови „части и животних интереса хрватског народа“ никада нису описани. Начело индивидуализације нарушено је апсолутном казном. Начело законитости кршено је у два правца: повредом захтева за одређеношћу законских описа, што ће судска пракса користити, и повредом забране повратности јер је одредба односила на време пре доношења прописа. *Законском одредбом о пријеким судовима*[48] основани су пријеки стални судови чија надлежност је као судбени столови (другостепени судови великих жупа: Сарајево, Бањалука, Бихаћ, Госпић, Петриња, Нова Градишка, Бјеловар, Карловац и др.). Ова одредба од редовних судова изузима нових 14 дела, која постају надлежност пријеког суда, а овај суди само смртну казну. Кажњива дела су: насиље у гомили, убиство и квалификовано убиство, паљевина своје или туђе имовине, паљевина своје или туђе имовине са тешким последицама, употреба експлозивних направа, изазивање опасности или смрти каквом општеопасном радњом, угрожавање железничког, трамвајског, бродског или ваздушног транспорта, довођење у опасност људи у транспорту, ометање транспорта, али и саботажа на водоводним, електричним, плинским и другим инсталацијама, разбојништво, разбојничка крађа и разбојништво квалификовано смрћу. Пријеки судови у надлежност добијају потпуно нова дела: непредаја оружја ватреног и хладног за које се нема дозвола на јавни позив власти (време кажњивости од 6. 4. 1941), пружање помоћи или сакривање особа за које се може сумњати да су извршиле или припремају извршење неког од поменутих 14 дела. Поступак пред пријеким судом почиње предлогом државног тужитеља, и расправом без прекидања (поступак завршава истога дана). Државни тужитељ износи усмену оптужбу, суд именује бранитеља ако га нема. Поступак доказује дело, не бави се законитошћу рада суда. По завршеном доказном поступку, тужитељ образлаже предлог, оптужени може да одговори, након чега председник суда закључује расправу. Преки суд чини веће од три члана, један не мора бити правник. Већ четири дана касније, именовањем Пријеког суда за Сарајево (Жупа Врхбосна) 21. 5. 1941.[49] одредба је промењена, јер трећи судија „има бити из редова усташа“. Судско веће доноси пресуду коју јавно проглашава. Ако је пресуда „крив“, суд изриче казну смрти стрељањем. Записник потписују судије и перовођа. Нема одштете, нема жалбе, молба за помиловање не одлаже извршење, која се спроводи најкасније три сата од проглашења пресуде. Нема забележеног помиловања током 1941–1943. Законска одредба је до септембра 1941. мењана седам пута, увек у правцу проширивања надлежности суда. Еволуција казненоправног система НДХ довршена је оснивањем пријеких покретних судова 24. 6. 1941. Број дела кажњивих смртном казном увећао се на чак 27. Први покретни пријеки суд се оснива у Загребу и зна се да је доносио пресуде у Глини током јула–септембра 1941[50]. Средином

48 *Narodne novine br. 32* od 17. svibnja 1941.
49 *Narodne novine br. 33* од 21. 5. 1941.
50 Аралица Ђ. (2010) Усташки покољи Срба у глинској цркви, Музеј жртава геноцида, Београд, 182–183.

јула 1941. оснива се у Сарајеву, још три у Загребу, по један у Бањалуци, Бихаћу, Брчком, Дервенти, Вишеграду.

3. Мрежа специјалних судова: Специјални судови се оснивају 17. 4. 1941. Они су прекопирани немачки народни судови (Volksgericht) или специјални судови (Sondergericht) који од 1934. суде за дела издаје и велеиздаје. Едуард Дрехер, доктор правних наука са места начелника кривичног одсека Министарства правде Западне Немачке, написао је Уводне напомене у Закон о управним казнама (EGOWIG), чиме су заустављене истраге у току и спречене будуће истраге против нациста, променом категоризације злочина у рату из умишљаја у нехат, па су ти злочини застарели. Закон је усвојен једногласно у Немачком парламенту 24. 5. 1968, и објављен у Законском гласнику бр. 33 од 30. 5. 1968[51]. Канцелар Немачке тада је био Kiesinger, председник Бундестага Gerstenmaier, савезни председник Lübke. Будући добитник Нобелове награде за мир, Willy Brandt, био је министар спољних послова и заменик канцелара. Едуард Дрехер је био члан Национал-социјалистичке партије Немачке и тужилац Специјалног суда Инсбрук 1940–1945. Водио је суђења у којима је око 200 људи осуђено на смрт због крађе хране, за шта је прописана казна смрти. Први изванредни народни суд у НДХ оснива се 17. 4. 1941. у Загребу. Изванредни народни судови у Бањалуци и Слуњу су именовани 7. 5. (Слуњ друго именовање 8. 5). Пријеки стални суд у Сарајеву основан је 21. 5. 1941, а у Бихаћу 17. 6. 1941. Одредбом о пријеким судовима, Изванредне народне судове замењују Пријеки судови а од 24. 6. 1941. и покретни пријеки судови. Поступак је истоветан, што је регулисано 23. 5. 1941. Законском одредбом о промени Законске одредбе за обрану народа и државе[52] која каже да изванредни народни судови суде по поступку Законске одредбе о преким судовима.

ПРВИ ЧИН – ПЕТ СТРАШНИХ ЗЛОЧИНА У АПРИЛУ И МАЈУ 1941.

У првих месец дана од доношења Законске одредбе за обрану народа и државе (17. 4. – 13. 5. 1941), у НДХ се догодило пет тешких злочина са око хиљаду убијених Срба, у којима се прати веза правне праксе и дешавања на терену. Злочини над Србима су скривани, Хрватима су приказивани као праведна освета за убиства Хрвата. Нажалост, злочини су инсценирани од стране усташа у униформама.

Случај Старо Петрово Село 17. 4. 1941: Први велики злочин на територији НДХ је убијање 25 Срба у Старом Петровом Селу код Нове Градишке. Локални усташки рој са Сеоском заштитом ХСС-а по наредби таборника 16. 4. хапсе 30 мушкарца из два села због „непоћудности и опасности по усташки поредак". Сутрадан (на дан када је донета Законска одредба) приликом вођења ка Новој Градишки, код Старог Петровог Села ови људи врше стрељање ухапшених. Од 30 људи, стрељано је 25, петорица су побегла и дала изјаве[53]. Повере-

51 Bundesgesetzblätt Teil I, 1968., No 33 vom 30.05.1968. seite 503–548

52 *Narodne novine br. 35* од 24. 5.1941.

53 Škiljan F. (2009) Genocid nam Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog

ник Усташког стана Нове Градишке је Мирко Етеровић (1913–2001)[54]. Почетак усташке организације – заштитари ХСС-а су први чланови родјева; табори у општинама, логори у котарима (срезовима), стожери у седиштима жупанија. Повереници у контакту са ГУС у Загребу. Ликвидација људи на дан када је донета Законска одредба. Злочин је повреда части и животних интереса хрватског народа.

Случај Гудовац 28. 4. 1941: Други злочин догодио се десетак дана касније у селу Гудовцу у околини Бјеловара, у већински хрватској средини (насеље Гудовац, преко 1.000 житеља, 1/3 Срба; општина Гудовац, око 8.000 житеља, Срба 37–38%). Подручје Бјеловара је веома осетљиво по питању хрватско-српских односа[55]. Овде се догодила најуспешнија побуна током Априлског рата, прво проглашење НДХ од градоначелника Бјеловара 8. 4. 1941, и пролазак немачких колона кроз Бјеловар 10. 4. За злочин је искоришћен инцидент у ноћи 27–28. 4. када усташе у униформама убијају два Хрвата, једног Србина и рањавају једног Хрвата. Хрватска историографија сумња на бивше припаднике југословенске војске[56,57], али прећуткује присуство Еугена Кватерника (шеф јавне сигурности града Загреба) и Ивице Шарића (шеф усташке полиције Загреба) са сатнијом униформисаних усташа, везано за случај Грубишно Поље[58]. Сведочења указују на постојање усмене наредбе Еугена Кватерника да се за једног Хрвата мора убити 100 Срба[59] и то је пример напетости између правила и наређења. Током ноћи 27/28. 4. и понедељка 28. 4. Мачекови заштитари убијају 11 Срба из Гудовца и Старе Плавнице, под изговором да имају оружје[60]. У понедељак 28. 4. сакупљено је 187 Срба, који су пребројани и стрељани на сајмишту поподне[61]. Жене стрељаних преко гарнизона Бјеловар доводе до откопавања убијених 30. 4. Пребројано је 177 лешева, три су живи затрпани. Немци све сликају, хапсе око 40 починилаца, које пуштају на интервенцију из Загреба. Укупан број жртава је 191 (177 на сточној пијаци, 11 испред својих кућа, три човека убијена у заседи 27. 4, уз четири особе побегле са стрељања и три особе откопане још живе). Видимо бројне родјеве (сведоци помињу 70-80 заштитара), усташе из емиграције у вези са ГУС у Загребу, жупнике који учествују у организацији злочина и покушај колективне одмазде 100 за 1. Масовно убијање

svjetskog rata, у: *Токови историје*, ур. Миле Бјелајац, број 3, Београд, стр. 33–62.

54 Бурсаћ В. (2024) Анализа правног и казненог поретка НДХ и дешавања на терену у периоду април–август 1941, у: *Од погрома до злочина над злочинима*, ур. Зоран Павловић, Привредна академија Нови Сад, 2024, 285–286.

55 Бурсаћ В. (2024) Анализа правног и казненог поретка НДХ и дешавања на терену у периоду април–август 1941, у: *Од погрома до злочина над злочинима*, ур. Зоран Павловић, Привредна академија Нови Сад, 2024, 287–288.

56 Hrvatski državni arhiv – ZKRZ, Okružna i kotarska komisija grada Bjelovara, kut. 691, 2/45 i 206/46.

57 Karaula Ž. (2007) Slučaj Gudovac 28. travnja 1941, у: Zavod za hrvatsku povijest, vol. 39, str. 202.

58 Bastašić M. (2009) *Bilogora i Grubišno polje 1941–1991*, Banjaluka–Beograd, *66.*

59 Karaula Ž. (2007) *Slučaj Gudovac 28.travnja 1941.* saslušanje Slave Srnak, HDA, kutija 258, 13103–13130.

60 Bastašić M. (2009) *Bilogora i Grubišno polje 1941–1991*, Banjaluka–Beograd, 57.

61 Кузмановић Н. (2019) *Гудовац 1941. Пут злочина*, Архив Војводине и СНВ, Нови Сад – Загреб, 17.

српских цивила као одмазда за убиства Хрвата је демонстрација одлучности власти и порука Србима о опредељености за екстремно насиље[62].

Случај Грубишно Поље (20. април – крај јула 1941): Овај случај је почео пре Гудовца, повезан је са њим, али је судбина приведених људи решена касније. Општина Грубишно Поље 1931. има 24.179 мештана, Срба 46%, Хрвата 33%, 5% Мађара, 15% Чеха. Два жупника у Загреб шаљу писмо са фабулацијом о томе да ће за Ђурђевдан Срби у Грубишном Пољу дићи устанак против НДХ. Дана 26. 4. 1941, Ивица Шарић и Еуген Кватерник стижу возом у Бјеловар са око 120 униформисаних усташа[63]. Један од жупника је сведочио о томе[64]. Усташки повереник и котарски предстојник издају налоге за хапшења Срба. Током ноћи 26/27. април 1941. и наредног дана ухапшено је 504 мушкарца из Грубишног Поља и околине. Након стрељања у Гудовцу, у понедељак 28. 4, ови су људи возовима пребачени у први логор НДХ, „Даницу" у Копривници[65]. Касније су пребачени у Загреб, па Госпић, па Јадовно на Велебиту. Од 504 мушкарца, рат није преживело 487[66]. Отац Славка Голдштајна је из логора Даница пребачен за Госпић[67]. Видимо Мачекове заштитаре, униформисане усташе, везу са ГУС у Загребу, Усташку полицију, Редарство, жупнике као учеснике злочина, инсцениране догађаје као повод за погром.

У првих 20 дана постојања НДХ, догодила су се два велика злочина са 216 жртава (25 Старо

Петрово Село, 191 Гудовац). Створен је први логор у НДХ, 504 мушкарца из Грубишног Поља су упућена тамо. Сведочимо о јасној поруци коју НДХ упућује Србима.

Случај Вељун и Хрватски Благај 5–8. 5. 1941: Следећи злочин се одиграо на Кордуну, уочи Ђурђевдана. Организатори су жупници, учитељи, усташки војници и униформисане усташе[68]. Уз помоћ Стожера у Карловцу, договорено је инсценирано убиство југословенски оријентисаног млинара Јосе Мравунца у Хрватском Благају[69], које би било повод за хапшење Срба, који ће бити убијени, уз изговор да су послати у Немачку[70]. Ноћу 5/6. 5. 1941. усташе из емиграције убијају шест чланова породице Мравунац. Преживљава кћи Милка. На Ђурђевдан 6. 5. 1941. жупник Слуња Иван Никшић шаље брзојав-окружницу,

62 Кузмановић Н. (2019) *Гудовац 1941. Пут злочина*, Архив Војводине и СНВ, Нови Сад – Загреб, 12.

63 Бурсаћ В. (2024) Анализа правног и казненог поретка НДХ и дешавања на терену у периоду април–август 1941.г, у: *Од погрома до злочина над злочинима*, ур. Зоран Павловић, Привредна академија Нови Сад, 2024, 286–287.

64 Bastašić M. (2009) *Bilogora i Grubišno polje 1941–1991*, Banjaluka–Beograd, 45.

65 Кузмановић Н. (2019) *Гудовац 1941. Пут злочина*, Архив Војводине и СНВ, Нови Сад – Загреб, 12.

66 Доступно на https://jadovno.com/grubisno-polje-28-septembar-2012-parastos-i-komemoracija-pobijenim-i-izginulim-srbima-u-drugom-svetskom-ratu/

67 Goldstein S. (2012) *1941. godina koja se vraća,* Službeni glasnik, Synopsis, Beograd–Sarajevo, 50.

68 Бурсаћ В. (2024) Анализа правног и казненог поретка НДХ и дешавања на терену у периоду април–август 1941, у: *Од погрома до злочина над злочинима*, ур. Зоран Павловић, Привредна академија Нови Сад, 2024, 288–289.

69 Козлина В. (2021) Покољ у Хрватском Благају, у: *Топола ,часопис ЈУСП Доња Градина*, година VII, broj 7, 58–66.

70 Zatezalo Đ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD Prosvjeta, Zagreb, str. 14–19.

а налоге за хапшење даје учитељ Иван Шајфар. Сакупљено је око 600 мушкараца, међу њима свештеник Добросављевић,[71] који су довођени у Вељун, па камионима до школе у Хрватски Благај. Локални Хрвати су водичи. Сведочења помињу изгладњивање и ударање кундацима. Вјекослав Лубурић је у Хрватски Благај стигао 6. маја са десетак усташа из емиграције. Преживела девојчица Милка не препознаје убице своје породице међу ухапшенима, министар Мирко Пук 7. 5. именује Изванредни народни суд Слуњ, који не налази кривицу, а дан касније именује нови састав суда на челу са Јосом/Јуцом Рукавином који доноси смртну пресуду али за 32 оптужена који су ноћ 8/9. 5. убијени и убачени у „Попову јаму", бездану између школе и католичке цркве Хрватски Благај[72]. Те ноћи заиста је убијено око 520 затворених Срба. Душан Никшић из Доњег Полоја је побегао и дао сведочанство 1961. Ђури Затезалу[73]. Око 80 мушкараца је на интервенцију Италијана ослобођено. Јаме су копали становници Хрватског Благаја, жртве су посуте живим кречом. По изјави Јанка Медведа[74], домаћи су са Загрепчанима заиграли коло над јамама. Поље је преорано и засејана зоб на њему. Хрватски историчари (Славко Голдштајн, Фердо Чулиновић) као извор користе „Споменицу о жупи Слуњској" жупника Ивана Никшића, учесника у злочину. Истина је откривена 5. 8. 1941. када устаници хватају учитеља Шајфара у школи Цвијановић Брда, који је све признао[75]. Овде имамо локалне ројеве (50-60 наоружаних људи), униформисане усташе из Карловца и Загреба, учешће три жупника, везу са Загребом, министра који мења састав Изванредног народног суда, покушај одмазде 100 за 1 (убијено шест Мравунаца; сакупљено око 600 мушкараца), доношење пресуде од стране суда, смрт стрељањем али и хладним оружјем[76].

Случај Глина и Прекопа 13. 5. 1941: догађаји у Глини из маја 1941. замењивани су са дешавањима из јула–августа 1941. (злочин у глинској цркви, Љубан Једнак). Чак и хрватска ревизионистичка историографија[77] не негира да се свибња 1941. у Глини нешто догодило. Разлог је приватно писмо надбискупа Степинца Павелићу од 14. свибња 1941.[78] које тврди да је у Глини 13. свибња почињен ужасан злочин над Србима. Срез Глина 1931. има 45.000 житеља, Срба је 30.000, док у граду Хрвати чине 53%. Глина има снажну правашку организа-

71 Свети свештеномученик Бранко (Добросављевић) 1886-1941. Именослов СПЦ доступно на <http://www.spc.rs/sr/sveti_sveshtenomuchenik_branko_dobrosavljevitsh>

72 Аралица Ђ. (2010) *Усташки покољи Срба у глинској цркви,* Музеј жртава геноцида, Београд, 168.

73 Zatezalo Đ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 14–19.

74 Zatezalo Đ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 23–25.

75 Козлина В. (1981) *Из пламена револуције* Сомбор, 34, Саслушања српских избеглица, Хрватска, књ. 5 I, 81–82.

76 Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ, у: *Топола*, ЈУСП Доња Градина, 8, стр. 143–147.

77 Vuković T. (2006) Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini – povijesni događaj ili mit, у: *Glas Koncila* br. 35–53.

78 Perić R. biskup Mostarsko-duvanjski (2017) Stepinčevi interventi kod Pavelića, у: *Hercegovina*, ur. B. Goluža, 3, 179–211.

цију, на чијем челу је др Мирко Пук. Сведочења Никице Самарџије[79], јереја Јована Обреновића[80], Хрвата

Ђуре Силаја, млинара Шешерина[81], Петра Ерента/Ерент[82], Милана Деспота из КПХ, сакупљена у књигама *Глина 13. маја 1941*.[83] и *Усташки покољи Срба у глинској цркви*[84] омогућавају да се схвати шта се догодило. Сведоци говоре о састанцима усташког руководства почетком маја 1941, на којима је договорено сакупљање и ликвидирање Срба[85]. У недељу 11. 5. у Глину стижу два аутобуса са око 50 усташа у жутим униформама. Хапшења почињу истога дана увече, мушкарци старији од 16 година су сакупљани по кућама, уз образложење да „иду на преслушање". Домаћи Хрвати су водичи. У селу Прекопа, на десној обали реке Глине, јаме копа око 50 хрватских сељака. Стрељања изводе униформисане усташе емигранти, и пар локалаца. Број стрељаних никада није утврђен (437, 480, око 300, 373, 600, 430). Године 1947. вршено је откопавање, ексхумирано 500-600 лешева из четири јаме. Лешеви су положени у спомен-костурницу на Погледићу са укупно око 2.700 Срба убијених током рата у Глини и околини. Минимални број страдалих је око 330 (260 број јављен Степинцу + око 50 већ затворених + око 20 радника из околине), а максимални око 430. Видимо локалне ројеве, масовно учешће Хрвата, униформисане усташе и везу са Загребом. Жупник Франц Жужек није учествовао. Доследно је спровођење одредбе о извођењу казне стрељањем. Сутрадан, надбискуп Степинац шаље приватно писмо Павелићу[86], у којем каже: „Ovaj čas primio sam vijest, da su ustaše u Glini postrijeljali bez suda i istrage 260 Srba. Ja znam, da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset godina vladanja. Ali smatram ipak svojom biskupskom dužnošću, da podignem glas i kažem, da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno, pa Vas molim, da poduzmete najhitnije mjere, na cijelom teritoriju NDH, da se ne ubije nijedan Srbin, ako mu se ne dokaže krivnja radi koje je zaslužio smrt. Inače mi ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojega moramo propasti. Nadam se, da mi nećete zamjeriti ovu otvorenu riječ. Sa odličnim štovanjem." Шта надбискуп тражи од Павелића? Да се не убије ни један Србин, док му се не докаже кривња ради које је заслужио смрт[87]. Тражи доказивање кривње Срба, за коју се заслужује смрт. Тада се може рачунати на благослов неба, а „католичка

79 Аралица Ђ. (2010) *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд, 168–169.

80 Zatezalo Đ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 28-41 Arhiv Jugosl., fasc. 922.

81 Zatezalo Đ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 42 .

82 Zatezalo Đ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 42–44, HAK, fascikla dokumenata. na području Gline, Zapisnik br. 1 Općinske komisije za ratne zločine NOO Jukinac od 10. 12. 1944.

83 Vujasinović, Višnjić, Roksandić (2011) *Glina 13. maja 1941*. SKD Prosvjeta, Zagreb.

84 Аралица Ђ. (2010) *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд.

85 Бурсаћ В. (2024) Анализа правног и казненог поретка НДХ и дешавања на терену у периоду април–август 1941, у: *Од погрома до злочина над злочинима*, ур. Зоран Павловић, Привредна академија Нови Сад, 2024, 289–291.

86 Perić R. biskup Mostarsko-duvanjski (2017) Stepinčevi interventi kod Pavelića, у: Hercegovina, ur. B. Goluža, 187–188.

87 Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ, *Топола*, ЈУСП Доња Градина, 8, стр. 152.

држава Хрватска" неће пропасти. Како поглавник одговара на интервент? Три дана касније, на предлог Мирка Пука, поглавник доноси Законску одредбу о пријеким судовима[88]. Већ је поменуто да се овом законском одредбом оснивају пријеки судови, да се у њихову надлежност ставља велики број кривичних дела за које суђена казна може бити само смрт и њом је детаљно описан истражни и судски поступак.

ОРУЂЕ – ПЛАНИРАНО И ОРГАНИЗОВАНО ИСЕЉАВАЊЕ СРБА ИЗ НДХ

У склопу договора власти НДХ са немачким окупационим снагама, ствара се једна посебна државна институција, а то је Државно равнатељство за понову. Оно је основано 20. 6. 1941. законском одредбом поглавника; на његовом челу је Јосип Рожанковић[89]. Задатак овог равнатељства био је да организује масовна исељавања и пресељавања Срба из градова и сеоских области и да води бригу о имовини која остаје у државном власништву НДХ. Равнатељство је основано као Одјел за пресељење и насељавање пучанства у склопу Одјела за колонизацију, да би 24. 6. именовано као Равнатељство. Одмах добија Српски одсјек који води Томо Гргић, уз помоћ Милутина Јурчића, предстојника Уреда за исељавање, и Стјепана Ведрине, предстојника Уреда за усељавање[90]. Прво организовано присилно исељавање из једнога града у НДХ спроведено је у Бихаћу, 24. јуна 1941. Оно је јединствено по два основа. Прво, јер је изведено пре свих других, у тренутку када Равнатељство тек формално постоји, Уред за исељавање у Бихаћу такође постоји, али не постоје никаква писмена упутства за поступак исељавања. Упутства за исељавање су донета тек након састанка Равнатељства са жупанима великих жупа, одржаног 4. српња/јула[91]. Окружница овога равнатељства са упутама за исељавање Срба практично се спроводила у Бихаћу пре него што је јавно објављена. Други основ је број исељених грађана. Тога дана из Бихаћа је протерано око 1.200 особа, од чега око 135 Јевреја, остало су Срби. Породице су имале обавезу да у одређено време дођу на место сакупљања (уз претњу стрељањем за неизвршавање). Времена за паковање било је 30 минута, дозвољено је било понети 500 динара по члану породице, торбу или завежљај са до 50 кг ствари и хране за највише три дана. Строго је забрањена продаја ствари из куће. Сва покретна и непокретна имовина (накит, остатак новца, штедне књижице, куће, станови, намештај, драгоцености, кључеви) је одузета и записнички пописана[92]. Отпор је обично био избегнут причом да ће Срби бити интернирани у Србију, а да ће у њихове куће доћи расељени Хрвати. О присилним исељавањима ће бити речи у делу рада о сведочењима.

88 *Narodne novine br. 32* од 17. свибња 1941.

89 Нада Кисић Колановић, *Подржављење имовине Жидова у НДХ*, Загреб, 1998, 438.

90 Filip Škiljan, Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941, у: *Stanovništvo 2/2012*, ур. Vladimir Nikitović, Institut društvenih nauka, Beograd, 2012, 4.

91 Filip Škiljan, Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske, 4.

92 Бурсаћ В. (2023) Злочини Независне Државе Хрватске у бихаћком крају током 1941. у: *Топола*, ЈУСП Доња Градина, 9, стр. 129–134.

ОРУЂЕ – ВЕРСКИ ПРЕЛАЗИ

Власти НДХ су верске прелазе законски регулисали Законском одредбом о прijелазима са једне вјере на другу[93] поглавника Павелића као и Упутама гледе прijелаза са једне вјере на другу које 27. 5. 1941. доноси министар за богоштовље и наставу Миле Будак. По овој процедури, странка која мења веру подноси писмени захтев управним властима (котарском предстојништву, градским поглаварствима) који јој издају потврду да је предала захтев. Даље све зависи од странке и верских прописа вере на коју прелази.

Случај Ђуре Вукасовића у Бањалуци[94] открива како то изгледа:

1. странка пише молбу редарственом равнатељству Бањалука 17. 6. 41,
2. Равнатељ редарства градског предстојништва истог дана Римокатоличком жупном уреду јавља да нема препреке,
3. Жупник Билогривић 8. 7. 41. подноси молбу Бискупском ординаријату за верски прелаз,
4. Бискупски ординаријат овлашћује жупника да поменутог прими у крило католичке вере,
5. Жупник 9. 7. 41. сачињава записник у жупском уреду Бањалука, уз два сведока, да поменути слободно и без ичијег наговарања жели приступити у крило свете Католичке цркве.

Став Католичке цркве је да су бискупи и свећеници по сили закона и природи ствари увучени у верске прелазе. На тај начин, са њих је скинута хипотека присиле. За њих то није присилно католичење, већ добровољни прелазак верника чија вера је у НДХ биле законски забрањена (грко-источна, јудаизам), у веру која је призната (католичка, ислам, протестантска). С обзиром на то да странка својевољно тражи прелаз, може се рачунати на благослов неба.

ИСТИНА – СВЕДОЧЕЊА

Званична истина о томе шта се дешавало у НДХ креирана је још у току Другог светског рата и након њега у Другој Југославији, уз одсуство најстаријих историјских извора. Догодило се да се историјске синтезе креирају, док мрак архива крије најстарије историјске изворе који чувају право лице злочина почињених у НДХ. Две су велике групе тих историјских извора. Прва су записници српских избеглица са територије НДХ на простор окупиране Србије који настају од августа 1941, а њихово систематизовано објављивање почиње тек 2020. Друга су записници, саслушања, пресуде и извештаји Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача који настају 1944–1947, а систематизовано објављивање почиње тек 2024.

Ови документи потврђују да се, где год живе Срби у НДХ, дешавају исте планске, организоване, систематичне активности: физичко уништење војноспособног становништва, исељавање и протеривање српског живља уз одузи-

93 *Zbornici zakona i naredaba NDH (ZZN)*, Zagreb, NDH, 1941-–1944. knjiga I, 157, Narodne novine od 5. 5. 1941. br. 19

94 Војни архив Београд, фонд НДХ, к. 204 ф. 7 док. 18.

мање непокретне и покретне имовине, злочини над цивилима (женама, децом и старим особама), притисак на асимилацију верским прелазима.

СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА СА ТЕРИТОРИЈЕ НДХ

Записници су дело Комесаријата за избеглице и пресељена лица у Влади народног спаса Милана Недића и Комисије о страдањима Српске православне цркве (СПЦ) и српског народа у областима Југославије које су остале изван територије Србије и Баната, коју је основао Синод СПЦ[95]. На челу Комесаријата био је Тома Максимовић, председник Српског привредног друштва „Привредник", директор фабрике „Бата" из Борова и предратни председник општине Борово. Свети архијерејски синод СПЦ којем током 1941–45. у одсуству притворених патријарха Гаврила (Дожића) и епископа жичког Николаја (Велимировића), председава митрополит скопски Јосиф (Цвијовић), већ током јесени 1941. оснива комисију са задатком да прикупља грађу о страдањима СПЦ и српског народа у областима Југославије које су остале изван територије Србије и Баната. Чланови Комисије су: епископ зворничко-тузлански (и администратор митрополије добробосанске) Нектарије (Круљ) као председник, професори Београдског универзитета др Миленко Филиповић и др Перо Слијепчевић као чланови. Првобитна идеја је била да Канцеларија Синода СПЦ обрађује извештаје добијене од протераних и избеглих свештеника који су се спасили доласком у окупирану ужу Србију. Међутим, како број пристиглих избеглица, а са њима свештеника и службеника, свакодневно расте током лета 1941, митрополит Јосиф и сарадници схватају да канцеларија Синода нема капацитет, техничке могућности ни потребан методолошки приступ да тај посао одради ваљано. Због тога се оснива поменута комисија. Комисија је направила упутство о извештајима свештених лица и црквених службеника, план систематизације грађе, као и две картотеке, једну по именима лица која се помињу у извештајима и другу по садржају извештаја односно по срезовима на које се односе. Сви извештаји свештених лица прекуцани су на машини, а било их је укупно 4.504 (са територије НДХ 2203, 49%). Заједно са 3.032 записника о саслушању избеглих лица Комесаријата који су у препису предати Комисији, на тај начин је сакупљено, обрађено и систематизовано у две картотеке 7.536 сведочанстава[96].

Делимичног објављивања ових сведочења је било највише у раду Дедијера и Милетића, који су објавили 46 записника из ове групе, али свесно изостављајући прве и последње реченице записника[97]. Систематизовано објављивање сведочанстава почело је 2020, од стране Музеја жртава геноцида Београд публикацијом *Меморандуми Светог Архијерејског Синода СПЦ 1941–1942.*

95 Епископ Атанасије, *Српска црква у другом светском рату*, Београд, 1990.
96 Владимир Бурсаћ: Поводом књиге В. Ђ. Мишине „Меморандуми Синода СПЦ 1941–1942", доступно на https://stanjestvari.com/2020/12/29/vladimir-bursac-iz-knjige-v-dj-misine-memorandumi-sinoda-spc-1941-1942/
97 *Саслушања српских избеглица. Историјски контекст и анализа саслушања*, Бања Лука – Нови Сад, 2023, 17.

године војно-управним командантима Србије[98], настављено 2021. *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица*[99] и *Акција Римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица*[100]. Интересовање Музеја жртава геноцида и Одбора за Јасеновац Светог архијерејског синода СПЦ за даље објављивање ове грађе изостаје, па су остале публикације (Зборник сведочења о логору Лоборград, Саслушања српских избеглица Босна и Херцеговина, Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I и II) биле издање приређивача Вељка Ђурића Мишине. Коначно 2023. излази комплет од седам књига (Јасеновачки логор, Лоборград, Акција Римокатоличке цркве, Босна и Херцеговина, Хрватска–Далмација–Славонија–Срем 1 и 2, Историјски контекст и анализа саслушања)[101].

СВЕДОЧЕЊЕ ЖЕНА ИЗ ЛОБОРГРАДА

У питању је група од 20 сведочења укупно 84 жене сведока, које су повезане својом судбином јер су један део живота у НДХ провеле у логору Лоборград, једном од тридесетак логора створених у тој држави. Државна институција за логоре је Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР), створено 7. маја 1941. законском одредбом[102]. Први равнатељ је Еуген Кватерник. Логорима се бавила Усташка надзорна служба (УНС) и то Трећи уред Усташке обране који предводи Мијо Бабић, до погибије у Дабарском пољу, јуна 1941. Наслеђује га Вјекослав Лубурић. Логор Лоборград формиран је 5. 9. 1941. поред истоименог насеља у Загорју, око 70 километара северно од Загреба. Налазио се у дворцу Кеглевић, предратном старачком дому. Управу су чинили фолксдојчери, етнички Немци. Сви заточеници логора, жене јеврејског и српског порекла са децом, ухапшене су од полицијских, војних и судских органа НДХ (оружништво, редарство, домобранство, општинске и котарске казнионе) који их предају усташкој војници, а ова управи логора, локалним Немцима. Депортације почињу октобра 1941. са разних страна, а око 1.300 заробљеница је стигло из логора Крушчица код Травника, од чега око 200 (236[103]) Српкиња и њихове деце. Новембра 1941. око 300 Српкиња се премешта у помоћни логор Горња Ријека код Крижеваца, 25–30 километара источно под истом управом. Од пролећа 1942. почињу депортације за Стару Градишку, Земун, Јасеновац и Аушвиц. Највећи транспорти су августа, а логор је престао да ради октобра 1942. У овом логору почиње хуманитарни рад Диане Будисављевић. Она сазнаје за логор октобра 1941. па преко Жидовске општине Загреб

98 *Меморандуми Светог Архијерејског Синода СПЦ 1941-1942. године војно-управним командантима Србије*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2020.

99 *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2021.

100 *Акција Римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2021.

101 *Саслушања српских избеглица*, комплет од 7 књига, Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, Бања Лука – Нови Сад, 2023.

102 Odredba o osnivanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost za NDH, Ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković, *Narodne novine br. 21* od 7. svibnja 1941.

103 Lengel-Krizman N. (1976) *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske* u: Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Varaždin, 884–894.

шаље помоћ Српкињама[104]. У њеном дневнику Лоборград се помиње 51 пут[105], први пут тамо одлази 25. 111941.[106] Дана 28. 3. 1942. Диана посредује у преузимању групе деце (преузима их Министарство удружбе НДХ које их предаје сестрама Хрватског црвеног крижа НДХ). Деца се смештају у Заводу за глухонијеме у Загребу. У питању је 11 малишана (дневник помиње пет дечака и седам девојчица). Ова деца су делом преузета из поменуте групе од око 130 жена које су оставиле сведочанства, при чему мајкама није било дозвољено да воде сву своју децу[107]. Остатак деце је од жена које су остале у Лоборграду и које су доведене у стање да саме предају своју децу Диани Будисављевић. Оне су то учиниле, видећи да не иду за Србију и да им следи транспорт у друге логоре или смрт од тифуса[108]. Сведочења су потресна, отрежњујућа, искрена и препуна догађаја и имена учесника. Сведочења су дале жене и девојке из Љубиња[109], Стоца[110], Госпића[111], Сарајева, Модриче[112], Требиња[113], Дивосела[114], Оточца[115], Мостара[116], Загреба, Бихаћа[117], Бијељине[118], Зворника[119], Беловара[120], Нове Градишке[121] и Добоја, које су крајем марта и почетком априла 1942. стигле до Београда. У свим тим местима, током пролећа и лета 1941. дешавају се исти догађаји. Од Требиња до Оточца, од Бјеловара до Бијељине, од Мостара до Бихаћа, присуствујемо организованим, систематичним и упорним покушајима да се српско становништво протера и исели уз одузимање непокретне и покретне имовине, да се физички уништи војноспособно мушко становништво, или да се Срби асимилују преласком на католичку веру. У свим наведеним местима, након оснивања НДХ, из Загреба или неког већег града стижу униформисане усташе, које организују локалне католике и муслимане у ројеве, логоре и таборе, наоружавају их и обучавају. Гледамо претресе, позивања да се дође у оружничку постају, плакате за предају оружја. Гледамо затварања српских радњи, одузимање радњи и кључева од власника и именовање комесара, лојалних Хрвата и муслимана. Испред нас се одвија технологија државног злочина НДХ над српским становништвом. Видимо пребијања виђених грађана на јавним местима са циљем заплашивања и слања поруке Србима шта их очекује.

104 Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, str. 13, 23. listopada 1941.
105 Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, od str. 13.
106 Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, str. 18, 25. studenog 1941.
107 Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, str. 36, 27. ožujka 1942.
108 Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, str. 36, 27. ožujka 1942.
109 Ђурић-Мишина В. (2022) *ЛОБОР ГРАД*, стр. 62–79.
110 Исто, стр. 79–95.
111 Исто, стр. 95–101.
112 Исто, стр. 101–107.
113 Исто, стр. 108–114.
114 Исто, стр. 114–126.
115 Исто, стр. 127–129.
116 Исто, стр. 130–137.
117 Исто, стр. 139–146.
118 Исто, стр. 146–149.
119 Исто, стр. 149–151.
120 Исто, стр. 170–173.
121 Исто, стр. 173–177.

Видимо подметање доказа који служе да особа буде ухапшена и уведена у казнени поредак НДХ. Видимо хапшења због наласка књига или пропаганде соколског или четничког покрета, што је у НДХ кривично кажњавано. Видимо инсцениране догађаје као изговор за претресе, хапшења или убијања Срба на кућном прагу пред члановима породица. Видимо денунцирања, анонимне пријаве, клеветања, потказивања, лажна сведочења као повод за хапшења. Видимо масовна хапшења Срба 13. јуна на празник Св. Анте Падованског, што је прослављано као имендан отаца нације Старчевића и Павелића. Видимо масовна хапшења Срба и комуниста 22. јуна, када је почео напад Трећег рајха на Совјетски Савез. Видимо сведочанства људи који су побегли са ликвидација на местима извршења смртне казне. Видимо раздвајање мушкараца од жена у затворима, ноћне транспорте камиона са мушкарцима који се одводе. Описана су организована исељавања Срба из Бањалуке између 7. и 12. 7. 1941, Љубиња 2. 8. 1941. и Мостара 8. 8. 1941[122]. Жене су у Лоборград стизале на различите начине. На томе путу пролазе сабирна места (оружничке постаје, затвори, касарне, железничке станице), мукотрпна путовања возовима, вагонима трећег разреда или теретним, данима без воде, хране и основних хигијенских услова. Оне описују логоре кроз које су прошле: Јабланица (касарна), Госпић (казнионa окружног суда и логор „Овчарска станица"), Оштарије код Карлобага на путу за Паг, Јастребарско, Крушчица код Травника, Цапраг код Сиска, логор „Кожара" у Јасеновцу. Видимо вагоне пуне заточених мушкараца, жена и деце, који путују из једног сабиралишта за друго, након неколико дана се враћају у прво, да би ишли у треће а завршили у четвртом. Једна група заточеника чека другу групу из другог града, онда сви заједно путују на треће место, тамо затичу ухапшене Србе и Јевреје, потом сви заједно путују на четврто место где их пописују, раздвајају жене од мушкараца (које нико више није видео), а жене и деца одлазе на пето место, где бораве месецима до интернирања. Жене кажу да их оружници и градска редарства предају опћинама или котарским властима, ови казнионама окружних затвора, потом усташкој војници која руководи логорима. Сведоци именују организаторе и учеснике погрома, именом или надимком, као и догађаје у којима су учествовали. Врло искрено, именују људе католичке и муслиманске вероисповести који штите Србе и чувају их од прогона, пљачке и хапшења[123]. Као места убијања мушкараца српског порекла жене наводе: јаму Голубинку у Купиновој долини код Љубиња, јаму крај села Ластва код Љубиња, покољ у Берковићима јуна, Видовдански покољ у крају око Стоца и Чапљине, масовна убијања у Илијашу и Алипашином мосту код Сарајева, убијање девет Срба у Требињу испред кућа и у дворишту суда 31. маја, јаму између Придвораца и Тодорића код Требиња, поље Руњавицу на путу Оточац–Шкаре, леву обалу Неретве код села Ортијеж (јужно од Мостара), Широки

122 Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД. *Хрватски логор српске жене и деце. Саслушања српских избеглица.*

123 Бурсаћ В. (2023) *Хрватски логор 'Лоборград', цртица организованог државног злочина НДХ – приказ књиге Вељка Ђурића Мишине,* доступно на http://www.nspm.rs/prikazi/hrvatski-logor--loborgrad-crtica-organizovanog-drzavnog-zlocina-ndh.html

Бријег[124]. Описи боравка у логорима Казниона окружног затвора Госпић, „Овчарска станица“ Госпић или Крушчица код Травника веома су драгоцени.

СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Овде је у питању група од 67 сведочења које су дали сведоци из Стоца, Чапљине, Берковића, Мостара, Фоче, Невесиња, Билеће, Автовца, Коњица, Чајнича, Сарајева, Рогатице, Сокоца, Тарчина, Високог, Бијељине, Тузле, Брчког, Шамца, Зенице, Завидовића, Грачанице, Модриче, Кладња, Бугојна, Добоја, Ливна, Јајца, Доњег Вакуфа, Прњавора, Приједора, Бањалуке, Санског Моста, Босанске Градишке, Босанске Крупе, Љубије, Босанске Дубице, Босанског Новог и Цазина. У свим тим местима где живи српско становништво, током пролећа и лета 1941. дешавају се исти догађаји. Видимо сећања на догађаје Великог рата, када су 1914–1915. Срби претрпели ужасне прогоне од истога живља као и 1941. Видимо витешко држање Срба 1918, који признају да су се 1914. заклињали да ће се осветити, али 1918. су сви скочили да се, ради заједничке будућности, пређе преко свега и да остану људи када то Хрвати и Муслимани нису били. Сведочења говоре како су Хрвати и Муслимани заборавили слом Аустроугарске 1918. када никоме влас са главе није пала. Речи људи као што је Зулфо Турковић из Стоца говоре о томе како су Муслимани 1941. изневерили своје православне суграђане и комшије и колика срамота и грех су пали на њихове образе и душу[125]. Објављивањем сведочанстава, показују нам се независна сведочења о судбинама истих људи. Знамо за породицу Гојка Павића, казанџије из Стоца, који је одведен на саслушање и нико га никада није видео. Његова супруга је умрла у логорима делећи судбину са интернираним женама и децом. Најмање четворо њихове деце је страдало у лето 1941. (Ангелина 1927, Ђорђо 1925, Душан 1929, Меланија 1923). О страдању те породице нема никога ко би сведочио, осим ових сведочења. Из породице Бранка Радана, кројача из Стоца, преживела је супруга Босиљка, у групи жена које су преко Лоборграда стигле до Србије априла 1942. Бранко је убијен у Видовданским покољима у јуну, два сина су убијена (Тихомир на Бивољем брду, Миладин у затвору у Стоцу), у Лоборграду су умрли кћи Биљана и свекрва Госпава. Босиљка Радан која је преживела рат налази се у Попису жртава рата 1964, као место смрти је наведено Јадовно. О мањкавостима ПЖР 1964. сведочи Десимир Михић из Стоца[126], које именом и презименом помиње 112 жртава терора НДХ из Стоца и околине, наводећи место, време, околности њихове погибије и имена извршилаца убистава. Од 112 особа, свега 80 се налази у ПЖР 1964, док се 32 особе (28,5%) не помињу. На укупно 80 поменутих у списку, присутно је 16 грешака (20%) у подацима за те особе: презиме (9%), место пребивања (2,5%), ме-

124 Бурсаћ В. (2024) Анализа правног и казненог поретка НДХ и дешавања на терену у периоду април–август 1941, у: *Од погрома до злочина над злочинима*, ур. Зоран Павловић, Привредна академија Нови Сад, 2024, 291–293.
125 Ђурић-Мишина В. (2022) *Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица*, 335 стр.
126 Исто, стр. 47–68

сто смрти особе (6%), година смрти (2,5%). Две особе су уписане као дупликати, а једна као трипликат. Бројна сведочења потврђују да су темељни датуми почетка погрома, одлазак италијанских цивилних власти (18. 5. 1941) а смиривања погрома, повратак италијанске војске у Другу и Трећу окупациону зону крајем септембра 1941. Сведочења откривају имена истакнутих чланова Усташке војнице, локалне усташке организације, појединачне злочине маја и у првој половини јуна 1941. Од друге половине јуна и током јула 1941. видимо места масовних ликвидација војноспособних Срба. Открива се судбина Хрвата који нису подржавали НДХ, пример Николе Зоковића, среског начелника Столца. Овај честит и исправан хрватски националиста је окривљен, ухапшен, убијен и са Србима бачен у јаму Голубинку. Из сведочења сазнајемо о местима која служе за извршење смртних казни од друге половине јуна 1941, што је убрзавање спирале злочине након оснивања пријеких судова НДХ. Сведоци помињу љубинску јама Голубњачу, мост на Неретви код Чапљине, јаму Шурманци где су страдали житељи Пребиловаца и Клепаца, место „под Бријестом" код Габеле, општинску зграду у Берковићима и јаругу Радановог потока више Берковића[127], обалу Неретве јужно од Мостара према Ортијежу, убијање 25 приведених Срба у жандармеријској станици Невесиње за Антуново 13. јун 1941. и убијених 138 мушкараца приведених 23. јуна[128]. Овде се износе сведочења везана за важније и повезане догађаје: упаде у села око Невесиња последњих дана маја (Улог, четири убијена житеља[129]) и Удрежње (ноћ 1–2. јуна, убијено 26 домаћина) који су били повод за пружање оружаног отпора у срезовима Невесиње и Гацко током јуна 1941[130]; упад 25–26. 6. око 300 униформисаних усташа из Љубушког и Стоца, на челу са логорником Марком Ћорићем, у општину Берковиће, где на Поратку приређују покољ. Преживели Срби мушкарци беже у шуму, повезују се са Србима Билећког и Невесињског среза и пружају отпор, тада у борби гину Мијо Бабић (равнатељ РАВСИГУР-а) и Антун Погорелац (атентатор на краља Александра)[131]. Као одмазда државе, следе хапшење и ликвидација неколико стотина Срба у Стоцу и околини 26. и 27. јуна (Видовдански покољи у Чапљини и Стоцу). Сведочанство Сергија Лукача из Мостара говори о врсти злочина: његов отац др Феодор Лукач, хирург и управник Бановинске болнице Мостар, приведен је ноћ 31. маја / 1. јуна 1941, и исте ноћи је са троје Срба, из среског затвора Мостар, камионом одвезен до села Ортијеж јужно од града. Речено им је да скину одећу, и саопштено да су у име хрватске државе осуђени на смрт (примедба – пресуда Пријеког суда)[132]. Читамо о путовању возом преко Сарајева, Босанског Брода, до станице Хрватски Лесковац, јужно од Загреба (воз шест сати чека на наређење из Загреба за стрељање, примедба – пресуда Изванредног народног или Пријеког суда Загреб), боравак у Окружној казниони Госпић, хиљаде људи који су за 28 дана бо-

127 Исто, стр. 70.
128 Исто, стр. 89.
129 Исто, стр. 90.
130 Исто.
131 Исто, стр. 63.
132 Исто, стр. 80–82.

равка прошли кроз ту казниоицу пре слања за Јадовно, боравак у јасеновачком логору 3 – Циглана, интернирање у логор Земун и пуштање на слободу новембра 1942[133]. Сведоци Славко Кокоруш из Високог[134], Адам Серјанић из Тузле[135], Ивица Станоје[136] и Сукара Бранислав[137] из Доњег Вакуфа износе истоветне догађаје кроз које су прошли они и суграђани, док је градска популација Срба у тим местима нестајала. Десанка Гаковић из Босанске Крупе, чији супруг Светозар је убијен у Црном Језеру на Уни 29. 7. 1941, своје сведочење завршава речима: „Може се мирне душе рећи да су скоро сви Муслимани без изнимке из Бос. Крупе и околних села ступили у усташке редове и активно суделовали у покољу и пљачки Срба“[138]. Мирко Милиновић из Босанског Милановца помиње да се по оснивању НДХ у Санском Мосту појављују усташе у униформи, којима се скоро сви Муслимани и Хрвати придружују. По њему, у Срезу Сански Мост до пролећа 1942. убијено је 10–12.000 Срба[139].

СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА ИЗ ЈАСЕНОВАЧКОГ ЛОГОРА

Ову групу чини 19 сведочења укупно 55 особа које су краћи или дужи временски период провели у систему логора Јасеновац. Сведоци су из Сарајева, Петриње, Нове Градишке, Славонског Брода, Бијељине, Високог, Чипуљића код Бугојна, Добоја, Пакраца, Уштице, Јасеновца, Тарчина и Босанске Дубице. Мало шира сведочења дају Војислав Прњатовић[140] и Симо Ђурковић[141] из којих се сазнају подаци у логору, управи, смештају, хигијенским приликама, исхрани, одећи и обући, раду, дисциплини, пљачки српске имовине, убијањима. Прњатовић у свом елаборату износи да су његова канцеларија и стан претресени од стране сарајевске полиције 11. децембра 1941, а он приведен у полицијску станицу (градско редарство), где му је 20. децембра саопштено да је тужен као четнички јатак и њихов финансијер. Два дана касније, 22. децембра 1941, из ћелије га воде на железничку станицу, где са 62 мушкарца, девет жена и 140 девојака српског порекла, у четири пломбирана теретна вагона два дана и ноћи путује без хране и воде до станице Јасеновац. У логору Циглана борави од 24. децембра до 30. марта 1942, када преко логора Земун стиже у Београд. Занимљив је његов опис посете Међународне комисије 6. фебруара 1942, чему је присуствовао. Износи свој став да је од 27. децембра 1941. до краја јануара 1942. у логору убијено 3–4.000 новопридошлих заточеника логора Циглана у Јасеновцу. Износи и своје мишљење да се Срби систематски доводе у заточе-

133 Исто, стр. 86–89.
134 Исто, стр. 150–154.
135 Исто, стр. 176–180.
136 Исто, стр. 272–275.
137 Исто, стр. 275–278.
138 Исто, стр. 300–308.
139 Исто, стр. 288–291.
140 *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица*, књига 1, приредио Вељко Ђурић Мишина, Београд, 2023,7–35.
141 *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица*, књига 1, Београд, 2023, 188–207.

ништво да би им Хрвати могли опљачкати имовину. По њему, логор Јасеновац је препун сваковрсне робе у милионским износима. За бројно стање логора Циглана каже да је одржавано на око 1.000 заточеника. Стево Симић[142] из Петрињског села Цепелишта, први пут је ухапшен 18. априла 1941, након предаје војничког одела у своју општину Храстовица. На молбу својих комшија Хрвата, пуштен је сутрадан. Први пут види униформисане усташе у свом селу 21. априла 1941, када је други пут приведен у затвор са неколико комшија и рођака. Тукли су га кундацима јер је у селу подигао спомен-чесму краљу Александру Карађорђевићу. Дана 26. априла са неколико комшија је укрцан на воз и пребачен у Загреб, где је једном саслушаван у полицији. У току преслушања разабире да је окривљен што је организовао четнике за време Југославије. Тек 28. маја 1941. је враћен у Петрињу и предат у затвор Окружног суда. Ту остаје до 10. јула, уз једно саслушавање, када их све пуштају на слободу јер им се кривња није могла утврдити. Када су изашли из судског затвора (истражног), дочекује их градска полиција Петриње (редарство), поново их хапси, одузима им сав новац и предаје среском начелнику (котарском предстојнику) који их смешта у затвор где остаје до 27. јула, без саслушавања. Тога дана увече их изводе из затвора, везују им руке, спајају са групом глинских сељака у дворишту основне школе у Петрињи. Путем до железничке станице, униформисане усташе и домобрани их туку кундацима, а окупљени народ урла на њих. У Госпић возом стижу 28. јула, смештају их у Окружну казниону. Већина из транпорта којим је он стигао у Госпић је 29. јула повезана и одведена у Велебит. Помиње да су свакога дана из казнионе ка Велебита вођена два транспорта везаних Срба од око 500 људи (примедба – пресуде Пријеког суда Госпић). Колико је дневно из казнионе вођено за Велебит, толико је нових пристизало у Госпић свакога дана. По њему, Срба је у дворишту и затворима казнионе у Госпићу било 2–3.000, од чега 200–300 жена и деце. Стражу у казниони су држали чувари казнионе и униформисане усташе. Дана 21. августа 1941. пребачен је возом у Јастребарско, где је са 185 Срба смештен у подрум властелинског дворца. Остали Срби из транспорта директно су продужили за Јасеновац. Стражу у Јастребарском су чиниле униформисане усташе из Госпића које су са њима пребачене. Дана 1. септембра из Јастребарског се возом пребацује за Јасеновац група од 180 Срба и неколико стотина Јевреја, док део Јевреја, Хрвати и жене тамо остају. Дана 2. септембра бива уведен прво у логор Брочице, где борави на ливади и у једној бараци до 14. новембра, када је пребачен у логор Циглана у Јасеновцу и у њему остаје до 30. марта 1942. Занимљиво је да помиње да су сви мушкарци који су са њим из Госпића доведени резервни официри интернирани па враћени из Немачке, које је усташка полиција привела у Загребу и преко Госпића пребацила у Јастребарско па Јасеновац. Вукашин Жегарац[143] из Нове Градишке ухапшен је већ 11. априла 1941. у „име закона" и смештен у срески затвор. Тамо затиче око 60 вићених и омућних Срба. Помиње котарског предстојника Славка Рихтерића, усташког стожерника Милана Лукца. Пребачени су у судски затвор, где од 17. априла почињу ноћна саслушавања са пре-

142 Исто, 35–48.
143 Исто, 48–64.

бијањима. Три човека су подлегла тим мучењима а њихови лешеви су пренети у посебну ћелију где је инсценирано вешање тих људи као самоубица. Саслушања су трајала до почетка маја, а он и остали сазнају да већ постоје написане пресуде (примедба – Изванредни народни суд Нова Градишка). Пресуда је гласила на 27 одлежаних дана затвора и принудни боравак у Старој Градишци на неизвесно време. У образложењу пресуде је стајало да се осуђују јер су се „огрешили о интересе Хрватског народа" (примедба – Законска одредба за обрану народа и државе). Жегарац је пребачен у казниоицу Стара Градишка, где сведочи о пуштању појединих Срба ако свој иметак поклоне НДХ. Када је из Доњег Лапца и околине пристигло 1.500–2.000 Хрвата избеглица 24. септембра 1941. и Стара Градишка се препунила, Жегарца у групи од 24 мушкараца пребацују у Јасеновац, где остаје до 30. марта 1942. Медић Ђуро из Славонског Брода[144] даје детаље о првим хапшењима Срба у његовом граду, који су били крајем априла или почетком маја 1941. Из Славонског Брода је 3. августа возом пребачен у Госпић, где борави 17 дана. Помиње пуну казниоицу у којој је око 3.000 Срба, од чега 300 жена и деце, свакодневно стиже 700–1.000 претучених, крвавих и озлеђених Срба, а свакодневно у два или три транспорта за Велебит одлази 700–1.000 мушкараца (постројени у дворишту казнионе, повезани жицом по два, а затим са дугим ланцем сви спојени, пешице одлазе у планину). По њему, први транспорт из Госпића за Јасеновац је био 20. августа 1941. (око 1.500 људи, већином Срба и мање Јевреја), други транспорт је 21. августа за Јастребарско (1.200 особа, 400–450 Срба, остало Хрвата и Жидова оба пола). Прва хапшења Срба у Бијељини су била 23. јуна 1941[145]. Миливој Николић из Високог ухапшен је 19. јула 1941, а Рељa Билановић из села Чипуљић код Бугојна је ухапшен за Видовдан 1941. У општини Бјелашница, округ Сарајево, прва хапшења су почела 27. јуна 1941, када је приведено 150 мушкараца, који су пуштени три дана касније, осим Николе Шарана којег шаљу у логор Крушчица код Травника, те му се губи сваки траг. Почетком јула хапси се 37 Срба, одводе их у Богословију у Сарајеву и губи им се сваки траг. Јован Ковачевић из Сарајева[146] сведочи о масовним хапшењима Срба по Сарајеву одмах по успостави НДХ. Прва масовна стрељања била су почетком маја 1941. на Врацама (30 Срба). У јулу таборник Алипашиног моста постаје Андрија Буљан из Чапљине, који почиње да позива Србе на јавне радове, што се користи за утамничење тих људи, њихово везивање и спаљивање кућа где су заточени. Јула 1941. у Алипашином мосту, Рељеву и Илици убијено је неколико стотина Срба сељака, паљењем кућа или убијањем из пушака приликом покушаја бекства из запаљених кућа. Растко Крњајић,[147] службеник среског начелства у Босанској Дубици, ухапшен је 18. априла 1942, смештен у затвор среског начелства, одакле је са 12 Срба и једним муслиманом пребачен у Нову Градишку. Сведочи како је, о жетви 1941, терор усташких ројева који су по селима нападали људе и одузи-

144 Исто, 64–74.
145 Исто, 188–207, сведочење Драге Хаџи-Чолаковића, Саве Хаџи-Чолаковића, Јове Чолаковића, Дике Томића и Пане Петровића.
146 *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица*, књига 1, Београд, 2023, 160–164.
147 Исто, 164–172.

мали храну изазвао револт у селу Мирковцу, где су сељаци напали, разоружали и убили три припадника усташких појева. То изазива велики метеж у читавом крају, појаву Усташке војнице као војних јединица које почињу да нападају села, пале куће и жито у камарама. Помиње да је октобра 1941. била велика војна акција око 20.000 домобрана и припадника Усташке војнице из Градишке, Дубице, Приједора и Новог ка Козари, која се завршила борбом на Мраковици и поразом војних снага НДХ. Ова војна експедиција није нанела штете устаницима, већ цивилима дубичких села Маглајци и Бјелајци, где је Усташка војница убила око 500 жена и деце, уз непојмљиве злочине. У децембру 1941. настаје покрет међу муслиманима интелектуалцима и Дубичка декларација која осуђује поступке према Србима у НДХ. Иницијатор ове акције у Дубици Фадил Шерић је са сарадницима избегао хапшење и придружио се устаницима у Козари. Крњајић је ухапшен 18. априла 1942, убрзо је пребачен у затвор у Нову Градишку, где остаје десетак дана, затичући тамо око 100 људи, Срба око 20, а остало Хрвата који нису подржавали НДХ из околине. Крајем априла 1942. пребачен је у Јасеновац и тамо затиче око 800 Срба у баракама са 150 Хрвата и муслимана из транспорта из Сарајева. У Јасеновцу проводи само шест дана. Видео је убиство Неде Јањића из Нове Градишке и дим из циглане јер су тамо спаљивани лешеви. У транспорту од 500 логораша упућен је у Земун.

СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА ИЗ ХРВАТСКЕ, ДАЛМАЦИЈЕ, СЛАВОНИЈЕ И СРЕМА

Ову групу сведочења чини 40 сведочења из Хрватске (Грачац, Доњи Лапац, Удбина, Госпић, Кореница, Огулин, Врбовско, Карловац, Слуњ, Петриња, Вељун, Војнић, Глина, Вргин Мост, Костајница, Дубица, Јастребарско, Крижевци). Из Далмације је 24 сведочења (Голубић, Сињ, Книн, Дубровник, Полача, Пађени, Врлика, Дрниш, Имотски, Супетар, Сплит, Шобеник). Из Славоније је 17 сведочења (Славонски Брод, Новска–Јасеновац, Гарешница, Пакрац, Подравска Слатина, Славонска Пожега, Нова Градишка, Окучани, Нашице). Последњу групу чини 18 сведочења из Срема (Мирковци–Винковци, Вуковар, Осијек, Шид, Илок, Сремска Митровица, Ириг, Сремски Карловци, Стара Пазова).

Истоветност дешавања у свим деловима НДХ можемо пратити преко одређених догађаја, на пример прве појаве униформисаних усташа или првих привођења Срба у местима сведочења.

Прва појава униформисаних усташа:

Грачац: 10. априла локални Хрвати запоседају све раскрснице и разоружавају војнике КЈ, 12. априла на пазарни дан Хрвати отварају пушчану ватру, има рањених, први отпор Срба[148]

148 *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем, Саслушања српских избеглица*, књига 5, Бањалука – Нови Сад, 2023, 5–9.

Доњи Лапац: око 50 униформисаних усташа 8. јуна (православни Духови – Спасовдан) долази камионом из Госпића, придружују им се локални људи из Боричевца[149];

Удбина: одмах у априлу домаћи ројеви које предводи жупник Мате Могуш преузимају власт, погром почиње друге половине маја, када из Госпића стижу униформисане усташе које води Дујић, ученик учитељске школе[150]

Госпић: по успостави НДХ власти деле пушке ученицима Хрватима учитељске школе и гимназије у Госпићу, истичу се тројица браће Наглић и двојица браће Бален[151]

Кореница: убрзо по успостави НДХ долази око 30 униформисаних усташа из Госпића, сви ученици гимназије[152]

Брлог код Оточца: у другој половини маја стижу униформисане усташе из Оточца и почиње сакупљање Срби и одвођење у Оточац[153]

Огулин: одмах након повлачења Италијана, 25. маја, власт преузимају Хрвати и почињу прогони[154]

Српске Моравице: сведок се враћа у своје место 17. априла и затиче домаће Хрвате како врше полицијску службу, у другој половини јуна из Огулина стиже 30 униформисаних усташа и одмах почињу хапшења и привођења.[155]

Нижу се бројна сведочења са Кордуна, Баније, Жумберка, Далмације северне и јужне, Славоније и Срема, са потпуно истим догађајима.

Дрниш: у село Миочић код Дрниша неколико дана након слома Југославије долазе чланови Хрватске сељачке заштите из суседног села Парчића тражећи оружје, вршили су претресе и све нађено оружје однели из села, почетком јуна након повлачења Италијана у Дрниш долазе униформисане усташе, почињу хапшења и привођења[156]

Книн: сведок адвокат је из Книна пребегао у Задар дан пре присаједињења Книна НДХ средином маја месеца, до тада није било насиља због састава становништва книнске општине (општина 30.000 људи, Срба 28.000, град Книн 3.000, Срба 1.300), у другој половини маја стижу униформисане усташе, оснива се усташки логор, почињу привођења и хапшења[157]

Славонски Брод: сведок адвокат износи дивљење сложним чувањем тајне међу Хрватима, који су били потпуно спремни за све догађаје након почетка Априлског рата 1941, нико од личних пријатеља Хрвата који су долазили у куће, на славе, празнике није обавестио Србе шта се спрема, никакве разлике у томе није било између хрватских националиста и оних који су се називали „Југословени". У априлу, чим се прочуло да су немачке трупе близу Брода, појављују се људи са оружјем, чланови Хрватске сељачке странке и Сељачке заштите, који

149 Исто, 13–18.
150 Исто, 18–26.
151 Исто, 26–29.
152 Исто, 30–33.
153 Исто, 33–35.
154 Исто, 35–43.
155 Исто, 43–46.
156 Исто, 180–182.
157 Исто, 240–246.

разоружавају војску у расулу. На дан проглашења НДХ стиже наредба да све куће морају бити окићене хрватским заставама, да би неколико сати касније стигло ново наређење да српске и јеврејске куће скину те заставе. На дан уласка јединица Вермахта у Славонски Брод хапсе се појединци Срби под сумњом да су „пуцали на хрватску оружану силу", истога дана се пуца на јеврејску синагогу и убацује се граната у њу због окупљања Јевреја и четника у њој (храм је био празан). Шеф полиције у Броду постаје др Филип Маркотић, посланих ХСС-а, њега наслеђује католички капелан Марјановић, а овог Стјепан Калачевић, затвор полиције је већ тада пун Срба, хапшења убиства и пљачка су увек вршена ноћу, а побуна и бежање је спречавано тако што су најближе комшије Хрвати Србима говорили да само предају оружје, да се не боје и буду мирни. Убијање по селима је почело (Бебрина убијање мушкараца изван села) а коловође су Мачековци, клерикалци, павелићевци. Евангелици и Немци се не укључује у ово, већ спашавају своје комшије. Све што је католичко удружује се и учествује на овај или онај начин. Православни храм у Славонском Броду је срушен до темеља и од њега није остало ни трага, почиње преоравање гробаља, забрањује се ћирилица, одузимају се стара одликовања, уништавају се књиге писане ћирилицом, мења се правопис, забрањује се екавица, ствара се хрватски језик уз стварање речи које никада нису постојале до тада, уводи се општи поздрав „за дом спреман" који се ставља на крај сваког писма. Уместо подизања шешира пружа се рука.[158]

Кукуњевац–Пакрац: по успостављању НДХ скоро сви Хрвати из општине Кукуњевац ступају у усташке редове, док Чеси и Словаци остају по страни[159]

Мирковци–Винковци: општина Мирковци је 1941. имала 1.700 Срба и 3.600 јутара ораница и ливада. Већ 13. априла из Винковаца долазе усташе и одводе са собом пет земљорадника (три имена), за које се верује да су убијени.[160]

Прва привођења људи:

Грачац: одмах након проласка италијанских трупа, априла 1941, прва група од око 50 мушкараца одведена је ка Госпићу после 15. априла, а друга од 32 мушкарца (15 имена) убијена је у шумици Плантажа код Медака концем маја / почетком јуна, у јуну масовна привођења у Усташки стан Грачац – Парохијски дом, са пребијањима и мучењима приведених Срба, одвођења мртвих и полумртвих људи до јаме Тучић изван села (један сведок побегао при вођењу, други извучен из јаме); током јула из парохије Грачац је убијено 580 мушкараца[161]

Доњи Лапац: масовна привођења и убијања Срба почињу од 8. јуна, до 2. августа из среза је убијено око 600 мушкараца, помињу се планина Кук и јама

158 Исто, 5–18.
159 Исто, 45–49.
160 Исто, 79–83.
161 Исто, 5–9.

Јасеновача код Боричевца (примедба – Боричевачка јама, Јасиковача или Безданка). Из јаме су крајем јула извучени два мушкарца и једна жена[162]

Удбина: у другој половини маја, након доласка униформисаних усташа из Госпића, приведено је, мучено и одвежено за Госпић 10 мушкараца (шест имена), на Велики петак је у Удбини срушен споменик краљу Александру и приведено је неколико виђених људи, од којих део иде за Госпић, супруг сведока је у среду, пазарни дан, 4. јуна 1941, приведен, прошао пијацом под пратњом са крвавим ногама, звоном о врату и југословенском заставом у рукама, убијен је са три сељака из околних села у Крбавском пољу испод Удбине и тамо затрпан[163] ;

Госпић: крајем априла сведок слуша хваљење ученика Хрвата како приводе и убијају своје другаре Србе, у првој половини маја 1941. види теретни камион са свезаним Србима који стиже испред Казнионе, ученици Хрвати премлаћују Србе који пребијени излазе из камиона, исто вече око 22 часа види групу од 100 мушкараца везаних жицом двоје по двоје како од железничке станице иду ка Казниони, у другој половини маја у селима Обрадовић Варош, Липе, Смиљан, Дивосело, Тук, Орнице и Читлук око Госпића напади на жене и децу[164]

Кореница: у мају је група Срба одведена за Госпић (10 имена) и за њих се ништа не зна, крајем маја организовано протеривање Срба из општине Плитвичка језера у Босну, 21. јула је одведена друга група Срба (осам имена), а 23. јула одведена још једна група Срба (11 имена), након тога следе одвођења мушкараца у масама из села око Коренице и одвожења за Госпић или убијања у Пријебоју[165]

Брлог код Оточца: у мају се одводи група од 37 Срба из Брлога у Оточац (13 имена), сведок наводи одвођења мушкараца из суседних села Швица (сви одрасли осим двојице младића), Понора и Горића, мучења и убијања у православној цркви у Швици или у близини села, све ово чине домаћи Хрвати из Швица. Помињу се одвођења људи у Госпић из Оточца (пет имена), Старог Села (пет особа, једно име), Врзић Села (три човека). Сакупљања мушкараца и њихово убијање у септембру, пред повратак Италијана, у селима Среза Сењ (Жута Локва, Прокике) врше усташе из Сења. У септембру Срби због масовних сакупљања и убијања мушкараца масовно беже у шуме и почиње први оружани отпор у овим крајевима. Српске цркве у Брлогу, Шкарама, Дабру, Швици и Прокикама су током лета потпуно опљачкане. Сведок наводи седам имена чланова усташког покрета у овом крају[166]

Огулин: прва хапшења Срба су 28. маја у среду, пазарни дан, када је 65 мушкараца (16 имена) затворено у Огулинску кулу око месец дана, потом се пребацују за логор Даница, одатле за Госпић и не зна им се траг. У злостављању учествују велики жупан Јурица Фрковић и жупник Иван Микан, у јуну је при-

162 Исто, 13–18.
163 Исто, 18–26.
164 Исто, 26–29.
165 Исто, 30–33.
166 Исто, 33–35.

веден игуман манастира Гомирје Теофан Косановић, манастир је потпуно опљачкан а камиони су данима односили покућство из манастира, у јулу почињу залажења у села око Огулина, привођења у Огулинску кулу и слање за Копривницу или убијање у шикари ка месту Оток. Пошто Срби више не долазе на вашаре општина са бубњарем проглашава обавештење да и Срби могу доћи на вашаре, али ко год је од Срба дошао на вашар бива ухваћен и одведен у планину Клек без трага, железничаре који долазе на посао крајем августа скидају са воза и одводе у Клек планину, доласци у села, хапшења и одвођења су скоро свакодневна – сведок Златко Манојловић из Отока, Срез Огулин, почетком августа пет мушкараца из Отока добија немачке пропуснице до Београда, на железничкој станици Оштарије усташе их скидају са воза, одводе у Огулин, а одатле под Клек, где их убијају[167]

Српске Моравице: одмах по доласку униформисаних усташа приводе се угледни Срби (14 имена), одводе их у Огулин, одатле иду за Копривницу и нико их више није видео, у ноћи 2-3. август огулинске усташе заједно са домаћим Хрватима сакупљају 175 Срба и у два вагона одвозе у Огулин, за њих се ништа не зна, после се чуло да су убијени на месту Галге[168]

Карловац: у мају убијени адвокат Милан Вујичић и пешадијски капетан Гојко Јањанин, након привођења ноћу одвезени колима преко Купе, супрузи адвоката је наредну ноћ кроз прозор убачен комад ногавице панталона мужа, 13. маја је ухапшен адвокат Никола Бадовинац, који је јануара 1942. умро у затвору у Загребу, у јуну се приводи група Срба (пет имена) и одводи у логор Копривница (од њих, Милан Козомарић априла 1942. стиже у Београд тешко болестан и умире). Сведок наводи имена 10 истакнутих припадника усташког покрета у Карловцу[169]

Цетинград–Слуњ: до Петровдана 1941. (напомена, 12. јул) било је мирно, тада униформисане усташе долазе у Цетинград, одводе одрасле мушкарце под изговором да иду на рад у Немачку и убијају их на Мехином стању према Великој Кладуши (лешеви су били лоше закопани јер су им вириле ноге), неколико дана након тога жене и децу одведених мушких из Цетинграда сакупљају, затварају у оружничку постају и следеће ноћи повезане одводе на брежуљак Главицу близу шуме Лепушљак крај Рушевице и тамо убијају, у питању су најмање 23 породице; осам дана касније све се понавља у српским селима Рушевица (19 имена) и Радовица (четири имена), од Преображења 19. августа почиње пљачење села и убијање свих који се у њима затекну, овде је било и притисака на верске прелазе, посебно у општини Цетинград, следи списак локалних усташа који предводи жупник Цетинграда Петар Медвед са 54 имена[170]

Миочић код Дрниша: почетком јуна униформисане усташе хапсе и приводе Србе у Дрниш, део Срба се склања у јужније крајеве који су остали под контролом Италије, одвођење мушкараца у непознатом правцу, пљачка радњи

167 Исто, 35–43.
168 Исто, 43–46.
169 Исто, 46–51.
170 Исто, 50–55.

и имања, свештеник Јован Андрић из Биочића одведен, као и трговац Милан Мартић, ком је опљачкан дућан, Италијани се враћају и поново настаје мир[171]

Книн: дан по оснивању усташког логора у Книну, ухапшено је око 50 виђених Срба, којих око 40 након мучења и злостављања 22. маја 1941. повезане жицом воде код Рошког слапа у кањону Крке, митраљезом убијају и убацују у провалију (19 имена, четири човека су преживела стрељање), усташки логор у Книну предводе Јуцо Рукавина и фратар Вјекослав Ђимић из Врпоља (следи списак са 15 имена припадника усташког покрета који су учествовали у прогонима, пљачкама и убијањима)[172]

Кукуњевац–Пакрац: у мају 1941. приведено је око 25 мушкараца из Кукуњеваца који су затворени у затвору котарског предстојништва и злостављани 14 дана па отпремљени у логор Копривница и Госпић и губи им се сваки траг (15 имена, супруга Милана Кулаша добила је у августу карту од супруга са отока Пага и то је све што зна о њему), следе одвођења Срба из околних села Кричака, Рогоља, Субоцке, Чаглића, Корита у логор и за њихову судбину се даље не зна ништа[173]

Мирковци–Винковци: већ 13. априла усташе из Винковаца одводе пет земљорадника, јула или августа је ухапшен, одведен и стрељан у Осијеку Станко Тешановић, лугар, под оптужбом да му је пронађено оружје (оружје је подметнуто), током јула и августа 1941. је исељено 13 најимућнијих породица и одузет сав црквени посед свештеника (600 јутара). На тај посед су насељене хрватске породице из Загорја и Херцеговине („Павелићеви колонисти“).[174]

ЗАПИСНИЦИ, САСЛУШАЊА, ПРЕСУДЕ И ИЗВЕШТАЈИ ЗЕМАЉСКЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Систематично објављивање Записника, саслушања, пресуда и извештаја Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача почело је тек 2024. До сада су објављена два Зборника, а за 2025. најављена су још два. Маја 2024. представљен је први Зборник докумената СТАРИ БРОД Страдање Срба током Другог свјетског рата у романијском крају и дијеловима источне Босне[175]. Овај зборник први пут за последњих 80 година на светло дана износи догађаје који су се збили током рата у општинама Пале, Олово, Кладањ, Власеница, Хан Пијесак, Вишеград, Горажде, Рудо и Чајниче.

Обиље података, имена припадника усташке организације у овим крајевима, представника државних (општинских, котарских) институција, полицијских органа (редарстава, оружништва) и војних органа (Хрватског домобранства и Усташке војнице), страховити злочини који су почињени у овим крајевима омогућавају историчарима да сагледају дешавања током Другог светског рата на

171 Исто, 180–182.
172 Исто, 240–246.
173 Исто, 43–49.
174 Исто, 79–83.
175 Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Фондација Заборављени коријени, Источно Сарајево, 639.

један нови начин. Иста матрица дешавања се и овде може пратити. Локални ројеви усташке организације, долазак униформисаних усташа из већих центара, стални претреси, привођења и хапшења, појединачни злочини који за циљ имају слање поруке Србима, коначно масовна стрељања као извршавања смртних казни која се дешавају од друге половине јуна 1941. и целог јула шаљу Србима јасну поруку да је НДХ припремна за екстремно насиље.

Записници доступни у овој књизи откривају нам потпуно непозната места за извршење смртих казни, каква су Рашића Гај у Срезу Власеница или Хан Поглед[176]. У Рашића Гају су егзекуције трајале од 22. јуна до 7. јула 1941, а у четири велике партије су довођени људи који су хапшени по Власеници и околним селима и онда тајно ноћу вожени на то забачено и скривено место. Укупан број одведених војноспособних Срба из Власенице и околних села током јуна и јула 1941. износи преко 300 мушкараца. У Рашића Гају су 21. јуна 1947. вршена и откопавања гробница, о чему је састављен и Записник.[177]

Други зборник, од истога приређивача и издавача, представљен је на јесен, под називом ЗАНЕСОВИЋИ[178] и односи се на дешавања у Бугојну, Купресу, Горњем и Доњем Вакуфу. Овај зборник нам осветљава догађаје из пролећа и лета 1941. у наведеним крајевима и открива нам детаље о великим стратиштима као што су: Шупин Гај код Бугојна[179], Кожварице на путу Бугојно–Купрес[180], Борово Поље[181] (213 ексхумираних остатака), јама у Коритима код Купреса, јама Занесовићи лево од пута Бугојно – Горњи Вакуф (појединачно највеће стратиште овога краја са можда и више од 1.500 српских жртава, уз мањи број јеврејских)[182]. У овим крајевима злочини су се дешавали и у пролеће и лето 1942. као последица деловања војне јединице Усташке војнице која се звала Први стајаћи дјелатни здруг, познатија као „Црна легија". Таква стратишта, пре свега цивилног живља, јесу села Вилеши, Брижина, Бегово Село и бројна друга.

ЗАКЉУЧАК

Послератна југословенска литература заузимала је став да Независна Држава Хрватска није била држава. Такав став је настао наметањем наратива заједничкој држави од стране хрватске историографије преко федералних нивоа власти. Истовремено, послератна споменичка култура суштински мења карактер жртава страдалих у НДХ (латинични натписи, петокрака, родољуби, жртве окупатора и њихових помагача). Циљ овога наратива је вићење злочина на територији НДХ као преседана, недоследности и ирационалности безимених усташа, без заједничког именитеља и могућности повезивања. Тако

176 Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 211–217.
177 Исто, стр. 567–568
178 Радовић Д. (2024) Зборник докумената Занесовићи, Фондација Заборављени коријени, Источно Сарајево, 525.
179 Исто, 467.
180 Исто, 470.
181 Исто, 487.
182 Исто, 472.

настаје обимна литература која описује шта се дешавало у НДХ, без објашњења због чега се дешавају злочини. Овакав став, након распада Југославије, преузимају водећи аутори постјугословенских држава оспоравајући државност НДХ. Најновија литература оспорава схватање да НДХ није држава и убедљиво доказује постојање свих елемената државе: територију, становништво, државну власт.

Ипак, архиве чувају најстарије историјске изворе, који показују право лице злочина почињених у НДХ. Записници српских избеглица са територије НДХ на простор окупиране Србије настају од августа 1941, записници, саслушања, пресуде и извештаји Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача настају 1944–1947. Ови документи потврђују да се, у свим крајевима НДХ где живе Срби, дешавају исте планиране, организоване, систематичне активности: физичко уништење војноспособног становништво, планско и организовано исељавање и насилно протеривање српског живља уз одузимање непокретне и покретне имовине, притисак на асимилацију кроз прелазе на католичку веру.

Праћење развоја правних оруђа (казненоправни поредак НДХ, мрежа специјалних судова, измене законодавства, Равнатељство за понову, прописи везани за верске прелазе), њихова јасна и доследна примена у свим крајевима НДХ, као и очигледно учешће институција и службених лица НДХ ствара апарат власти као систем који обезбеђује извршење свих правних оруђа над Србима. Пред нама се открива јасна намера да се уништи, у целини или делимично, национална, етничка, расна или верска група. Догађаји на терену у свим деловима НДХ пролазе кроз исте фазе, убрзавање злочина доноси успостава изванредних народних и пријеких сталних и покретних судова (мај–јун). Потпуно нови моменат је легитимни оружани отпор Срба.

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

- Службени весник Президијума Народне скупштине ФНРЈ, број 2/1950
- Касезе А. (2005) *Међународно кривично право*, Београдски центар за људска права, Београд
- Greif G. (28. 5. 2024) *Hier lesen Sie, warum das Massaker von Srebrenica kein Völkermord war*, Die Weltwoche, dostupno na https://weltwoche.ch/daily/hier-lesen-sie-warum-das-massacker-von-srebrenica-kein-voelkermord-war/
- Ђорђевић Г. (2014) *Одговорност за међународна кривична дела*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш
- Ђурђић В., Јовашевић Д. (2003), *Међународно кривично право*, НОМОС, Београд
- Павловић З. (2022) Погром као злочин у рату и миру у очима јавности. У: Павловић, З., Станић, Д. (ур.) *80 година од погрома у великој рацији. Корак даље ка заједничкој будућности*, Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица српска
- Srpak N. (2006) *Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945)*, у: Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, vol. 13, broj 2, Zagreb
- Bućin R. (2001) *Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH*, Arh. vjesn. 44

- Bartulin N. (2007) *Ideologija nacije i rase: Ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, у: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest god. 39/2007, Zagreb
- Vukas B. (1997) *Sustav vlasti i uprave u NDH*, у: *Pravnik*, ur. Valentino Kuzelj, Zagreb,
- Jelić-Butić F. (1977), *Ustaše i NDH 1941–1945*, Zagreb
- Krizman B. (1978) *Pavelić i ustaše*, Zagreb
- Goldstein I. (2011) *Uspon i pad NDH*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Krišto Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, 1-2, Zagreb, 1998
- Dedijer V., Miletić A., *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Beograd, 1989.
- Одић С. (1972) *Босанска Крајина у априлском рату*, у: Зборник Подгрмеч у НОБ, књига 1
- Begović, Mirković (2018), Zbornik Pravni status NDH, Правни факултет, Београд
- Zdravković M. (2019) *Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, godina 67
- Zdravković M. (2018), Pravnost poretka NDH, у: *Zbornik Pravni status NDH*, ур. Begović-Mirković, Правни факултет, Београд
- Савић С. (2010) *Правни положај Срба у НДХ*, Годишњак Правног факултета, Источно Сарајево
- Бурсаћ В. (2022) *Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену*, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 8
- Zbornici zakona i naredaba NDH (ZZN), 1941–1944. Narodne novine од 10. lipnja 1941, Zagreb
- Matković H. (2002) *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Drugo izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb
- Goldstein S. (2012) *1941. godina koja se vraća*, Službeni glasnik, Synopsis, Beograd–Sarajevo
- Karaula Željko (2007) Slučaj Gudovac 28. travnja 1941, *Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 39, Zagreb
- Аралица Ђ. (2010) *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд
- Bundesgesetzblätt Teil I, 1968., No 33 vom 30.05.1968. seite 503-548
- Karaula Ž. (2012) *Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića o Hrvatskoj seljačkoj i građanskoj zaštiti iz 1948. u Hrvatskom državnom arhivu*, Arhivski vjesnik vol. 55
- Škiljan F. (2009) *Genocid nam Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata*, у: Токови историје, број 3, Београд
- Бурсаћ В. (2024) Анализа правног и казненог поретка НДХ и дешавања на терену у периоду април–август 1941, у: *Од погрома до злочина над злочинима*, ур. Зоран Павловић, Привредна академија Нови Сад, 2024
- Кузмановић Н. (2019) *Гудовац 1941. Пут злочина,* Архив Војводине и СНВ, Нови Сад – Загреб,
- Bastašić M. (2009) *Bilogora i Grubišno polje 1941–1991*, Banjaluka–Beograd
- Козлина В. (2021) *Покољ у Хрватском Благају*, у: Топола, часопис ЈУСП Доња Градина, број 7
- Козлина В. (1981) *Из пламена револуције*, Сомбор
- Zatezalo Đ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD Prosvjeta, Zagreb
- Vuković T. (2006) *Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini – povijesni događaj ili mit*, Glas Koncila

- Perić R. biskup Mostarsko-duvanjski (2017) *Stepinčevi interventi kod Pavelića*, у: Hercegovina,
- Нада Кисић Колановић, *Подржављење имовине Жидова у НДХ*, Загреб, 1998
- Vujasinović, Višnjić, Roksandić (2011) *Glina 13. maja 1941*, SKD Prosvjeta, Zagreb
- Епископ Атанасије, *Српска црква у другом светском рату*, Београд, 1990.
- Владимир Бурсаћ: Поводом књиге В. Ђ. Мишине „Меморандуми Синода СПЦ 1941–1942“, доступно на https://stanjestvari.com/2020/12/29/vladimir-bursac-iz-knjige-v-dj-misine-memorandumi-sinoda-spc-1941-1942/
- Саслушања српских избеглица, комплет од 7 књига, Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, Бања Лука – Нови Сад, 2023.
- Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, Хрватски логор српске жене и деце, Београд
- Lengel-Krizman N. (1976) *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske* u: Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Varaždin
- Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb
- Ђурић-Мишина В. (2022) *Босна и Херцеговина, Саслушања српских избеглица*, Београд
- Бурсаћ В. (2023) Хрватски логор ‘Лоборград’ цртица организованог државног злочина НДХ – приказ књиге Вељка Ђурића Мишине, доступно www.nspm.rs/prikazi/hrvatski-logor-loborgrad-crtica-organizovanog-drzavnog-zlocina-ndh.html
- Радовић Д. (2024) *Зборник докумената Стари Брод*, Источно Сарајево
- Радовић Д. (2024) *Зборник докумената Занесовићи*, Источно Сарајево
- Бурсаћ В. (2023) *Злочини НДХ у бихаћком крају током 1941*, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 9

Abstract*: Post-war literature in Yugoslavia maintained the view that the Independent State of Croatia (NDH) had never been a genuine state. Croatian historiography reinforced this narrative throughout the common state via federal government channels. Following the Yugoslav wars of the 1990s, leading authors in the independent post-Yugoslav states continued to uphold this interpretation.*

The fundamental objective of this discourse was to present the crimes committed on the territory of the NDH as irrational, isolated Ustaše excesses, thereby making any systemic connections appear illogical. This produced a vast body of literature on the NDH, although only a small portion of these studies examined the actual causes of the crimes.

Post-war memorial culture fundamentally altered the classification of NDH victims (employing the Latin script, the five-pointed star, and terms such as "patriots," "the nation and minorities," or "victims of the occupier and its quislings"). Meanwhile, archives withheld the earliest historical evidence regarding the true nature of NDH crimes. Records concerning Serbian refugees fleeing to occupied Serbia (1941–1942) were compiled beginning in August 1941. Likewise, the records, hearings, verdicts, and reports of the Supreme Commission of Bosnia for the Investigation of Crimes of the Occupiers and Their Collaborators were produced between 1944 and 1947.

These documents confirm the systematic organization and uniformity of events wherever Serbs lived within the NDH: deportation and expulsion, confiscation of property and belongings, deliberate physical incapacitation of military-aged men, and attempts at assimilation through forced religious conversion.

Recent scholarship highlights new evidence and clearly demonstrates the existence of the essential elements of a state: territory, population, and government authority. The development of the NDH criminal justice system during its first month—marked by similarities to Third Reich legislation, the adapted application of the Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia, the adoption of secondary legislation, and the establishment of special courts—created legalized instruments of violence. The participation of NDH institutions and officials formed a state apparatus capable of executing lawful penalties against Serbs, revealing nothing less than a clear intent to completely or partially destroy a national, ethnic, racial, or religious group.

UDK 341.322.6(497.113)"1941/1942"
COBISS.RS-ID 144779777
DOI 10.7251/ZRKLJ2501065N

ЕЛАБОРАТИ ПОКРАЈИНСКЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ НА ПОДРУЧЈУ СРЕМА У ОКВИРУ НДХ (1941–1945)

Др Драго Његован
Музејски и научни саветник

Апстракт: *У раду се приказује садржај елабората Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини на подручју Срема за време Другог светског рата (1941–1945), односно Велике жупе Вука Независне Државе Хрватске. Покрајинска комисија утврдила је више група масовних злочина, које је у облику елабората сажела Анкетна комисија за Срем, на основу методолошки уједначених истраживања месних, општинских и среских поткомисија (статистичких већа). Посебан стручни тим Анкетне комисије за Срем истражио је злочине над културно-историјским споменицима. Такође, заједнички стручни тим истражио је улогу домаћих Немаца – фолксдојчера у масовним злочинима у Војводини, укључујући и Срем, други заједнички стручни тим је истражио злочине окупатора и њихових помагача против Јевреја на подручју Војводине, укључујући и Срем. Све ове елаборате, обима преко 2.000 страница А4 формата, објавили смо у едицији „Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини", у периоду од 2011. до 2021. године. На основу целине ове архивске грађе намеће се закључак да је Независна Држава Хрватска, уз помоћ или прећутну сагласност нацистичке Немачке, вршила и извршила геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима на подручју Срема.*

Кључне речи: *Други светски рат, Независна Држава Хрватска, Срем (Велика жупа Вука), геноцид – масовни ратни злочини, архивска грађа.*

УВОД

Битна карактеристика Другог светског рата (1939–1945) јесте извршавање масовних злочина на окупираним подручјима више држава Европе, које су проводили немачки нацисти и њихови савезници. Због тога је антихитлеровска коалиција Московском декларацијом из 1943. године одлучила да се на националним нивоима формирају стручна тела која ће те злочине евидентирати, документовати и судски процесуирати. Тако је било и са окупираном Југосла-

вијом, у којој је на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу, 29–30. новембра 1943. године, донета одлука о формирању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. После тога су формиране, у складу са федералистичком концепцијом обнове југословенске државе, земаљске комисије за територије шест федералних јединица (Србија, Хрватска, Црна Гора, Македонија, Словенија и Босна и Херцеговина), као и комисије за подручје аутономне области Косова и Метохије и аутономне покрајине Војводине, у саставу Србије. Ове комисије бавиле су се свим врстама масовних злочина окупатора и њихових помагача (убиства цивила, војних заробљеника, логорисање становника, уништавање културних и привредних добара, логорима за истребљење итд.).

Покрајинска комисија за Војводину, која је за време Другог светског рата обухватала југословенска подручја Бачке и Барање, Баната и целог Срема, конституисана је 21. новембра 1944. године у Новом Саду, на челу са правником Петром Мијачевићем. И пре њеног конституисања вршене су истражне радње у оквиру НОВ и ПОЈ о свим појавама масовних злочина окупатора и њихових помагача.

Овде треба напоменути да је подручје Војводине за време Другог светског рата у Југославији (1941–1945) било подељено на три окупациона подручја: прво се односи на Бачку и Барању под мађарском окупацијом, друго се односи на Банат под влашћу домаћих Немаца (фолксдојчера), који је само формално био у саставу тзв. Недићеве Србије, под окупационим режимом нацистичке Немачке, и треће се односи на Срем, који је вољом нацистичке Немачке био припојен под власт тзв. Независне Државе Хрватске на челу са поглавником Антом Павелићем.

Рад на утврђивању свих масовних злочина на подручју Војводине био је веома сложен у сваком погледу, државном, националном, језичком. Због тога је Покрајинска комисија морала да формира више анкетних комисија, поткомисија, специјалних комисија, тзв. већа статистичара на нижим нивоима. Сви ови органи радили су према јединственом упутству које је сачинила Покрајинска комисија. У све ове органе били су укључени стручњаци за разне области, од међународног права, до грађевинских стручњака.

Треба напоменути да је у све три наведене области или подручја српски народ био апсолутна или релативна већина у становништву, те да су се окупатори и њихови помагачи усмерили првенствено против Срба, како би се ова чињеница променила на њихову штету, како би остварили своје националистичке циљеве: у Бачкој и Барањи у корист Мађара, у Банату у корист Немаца и у Срему у корист Хрвата. Што се тиче Јевреја, у свим областима је провођен Холокауст, у Банату већ у прве две године рата, у Срему током целог периода, а у Бачкој и Барањи коначно 1944. године. Роми као национална заједница били су под ударом окупатора и њихових помагача у свим областима, а највише у Срему под Независном Државом Хрватском, уз асистенцију Немачке.

Свеукупни рад Покрајинске комисије резултирао је хиљадама извештаја, докумената, фотографија и других доказа, које су у више од 20 елабората са-

жели најкомпетентнији аутори, који су остали анонимни, а потписивали су их известиоци и представници Комисије, секретар и председник.

Ми смо од 2009. до 2022. године публиковали све елаборате Покрајинске комисије Војводине. Обим елабората за Бачку и Барању у А4 формату износи 2.135 страница, за Банат 532 странице, а за Срем 2.048 страница, што износи 4.715 страница, уз моје предговоре и прилоге.

Елаборати су тематски разврстани у више група масовних злочина по областима, с тим да се три специјална елабората односе на више области.

МАСОВНИ ЗЛОЧИНИ У СРЕМУ ЗА ВРЕМЕ НДХ

Први елаборат Покрајинске комисије Војводине који овде представљамо је елаборат под називом **„Живот, рад и држање домаћих Немаца (фолксдојчера) пре рата, за време рата и за време окупације“**. Он се односи на цело подручје Војводине, односно на Бачку и Барању, Банат и Срем. Ми ћемо се у овом раду осврнути само на Срем.

Покрајинска комисија је утврдила да Немци нису аутохтони елемент у Војводини, па ни у Југославији. Насељени су у више таласа немачког, односно аустријског плана продора на југоисток Европе, односно план *Drang nach Osten*. Кроз три века добили су посебну свест о својој изузетности и мисији (*Sendung*). После Првог светског рата (1914–1918), Немци у државе Југоисточне Европе улазе као национално организоване групе, пре свега у Румунију, Југославију и Мађарску, тражећи своја посебна права. Они та права и добијају, али после победе Хитлера у Немачкој у свим овим државама долази до нацификације домаћих Немаца у веома кратком периоду. Идеолошки сукоби у Културбунду у Југославији у предвечерје Другог светског рата решени су у корист тзв. обновитеља, тј. потпуне нацификације немачке националне заједнице. Фолксодјчери од тада постају „пета колона“.

Банат је познат по СС дивизији „Принц Еуген“, Бачка и Барања по преласку домаћих Немаца у Банат и ступању у ову нацистичку формацију, а Срем по покушају стварања „Донаушвабенленда“, у форми *Wirtschaftsgebiet*-а, контроли источног Срема у првих шест месеци окупације, водећој улози у функционисању Велике жупе Вуке НДХ, на челу са Немцем Јакобом Еликером, изузетном положају немачке националне скупине у НДХ, немачким и усташким офанзивама на покрет отпора у Срему, многим масовним злочинима против цивила Срба, Јевреја и Рома у Срему.

Немци у Срему дали су велики допринос масовним злочинима против Срба, Јевреја и Рома у НДХ, ратним напорима Трећег рајха у добровољцима, локалним милицијама и локалним НДХ властима, те позадинским напорима у корист Трећег рајха.

Елаборат под називом **„Почетак окупације и стварање НДХ, као и први месеци ‘државно-правног’ уређења“**, сврстан је у II групу масовних злочина у Срему. У овом елаборату документовано се приказује петоколонашко деловање домаћих Немаца и Хрвата у окупацији Срема од стране Немачке, учешће у разоружавању југословенске војске, те успостављању власти Немаца у источ-

ном Срему и Хрвата у остатку Срема на линији Независне Државе Хрватске, која је проглашена 10. априла 1941. године у Загребу. Одмах је почео терор против Срба и Јевреја, присилно исељавање Срба из Срема који су проглашени „незавичајним"; пљачка српске и јеврејске имовине преко постављања комесара и лишавања слободе ради уцене и пљачке. Затим је уследило покатоличавање Срба у сарадњи НДХ власти и хрватских клерофашиста из Католичке цркве.

У елаборату су наведена лица која су одговорна за масовне злочине у овом периоду, почевши од Анте Павелића до разних усташа, немачких нациста домаћег порекла, до католичких свештеника, њих 428. Поред тога, наведен је и списак народних непријатеља, њих 949, који су учествовали у масовним злочинима против мирног становништва Срема, пре свега Срба и Јевреја.

У документарном додатку објављени су докази о покушају покатоличавања Срба, антисемитизму, забрани Српске православне цркве, забрани ћирилице и српског имена, о држављанству НДХ само за оне „аријевског поријекла" итд. Објављене су и фотографије поглавника НДХ Анте Павелића са нацистичким поздравом, као и многих Хрвата и Немаца који тако поздрављају.

Елаборат под називом **„Злочини на културно-историјским споменицима и предметима у Срему"** сврстан је у III групу масовних злочина у Срему.

Овај елаборат садржи опширан увод у коме се документује значај Срема за српски народ и Српску православну цркву кроз пет претходних векова: за време борбе за опстанак Српске деспотовине, за време власти Отоманске империје, за време власти Хабзбуршке монархије, значају Карловачке митрополије, фрушкогорских православних манастира, Сремских Карловаца… и српској етничкој већини на подручју Срема. Све ово је било нападнуто са немачком окупацијом и успостављањем квислиншке Независне Државе Хрватске и хрватског усташког режима. У елаборату је ово названо „најездом": на све српско и православно, на градове и села, преко тзв. усташког законодавства, преко тзв. „промичбе" преко штампе, плаката и радија („круговала"), преко тзв. „дивљих усташа", а онда и свим средствима новоуспостављене хрватске усташке државе. Прве жртве усташког логора у Госпићу били су највиђенији Срби Карловчани.

Усташка држава је побила или протерала све српске свештенике и монахе, заузела седиште Карловачке митрополије и под своју власт ставила сва имања, све манастире и све цркве српског народа. Све драгоцености су опљачкали и однели у Загреб, главни град Независне Државе Хрватске, а затим су систематски почели да руше српске манастире и цркве. Неке од православних цркава претворили су у католичке. Вршена су и обесвећења цркава, вршећи у њима убиства и силовање Српкиња. Рушили су српска гробља и црквене порте. Преузимали су или уништавали српске црквене зграде, али и јеврејске храмове, грко-католичке и евангелистичке.

Власти НДХ окомиле су се на српске школе, гимназије и основне школе, на библиотеке и читаонице, на архиве и музеје, на ликовну уметност, вајарску уметност, музичку уметност, на ватрогасне, спортске, женске, туристичке и

хигијенске установе. Најпознатије жртве су Рафаило Момчиловић, Сава Шумановић, др Стеван Симоновић-Чокић и други.

У овом елаборату набројана су и лица српске или несрпске националности који су помагали да се оснује тзв. Хрватска православна црква у НДХ, јер присилно покатоличавање Срба није успело.

Веома вредан прилог у овом елаборату су фотографије сремских манастира пре и после Другог светског рата, на којима се види разорни рад усташког режима НДХ за четири ратне године.

У IV групу масовних злочина у Срему под насловом **„Политичке власти у 'НДХ' и њихов представник у Срему др Јакоб Еликер и њихови злочини"** сврстан је елаборат који објашњава устројство Независне Државе Хрватске, Велике жупе Вуке и њихову злочиначки политику и праксу. НДХ је устројена по фирер-принципу нациста у Немачкој: на челу је поглавник Анте Павелић; он именује усташку државну владу, он именује тзв. Хрватски државни сабор, који се састао на првој и јединој седници без икаквих демократских избора, он наређује расне законе и све друге законе, нпр. о логорисању становника који су по хрватску државу непоћудни итд., које потписују његови тзв. министри. Циљ НДХ је учинити самопроглашену НДХ државом хрватског народа, без обзира на то што она етнички није само хрватска, већ је и српска итд., католичком, без обзира што она то није итд. Због овог циља долази до масовног, како правног, тако и фактичког елиминисања Срба, Јевреја и Рома, те „непоћудних" Хрвата на све могуће начине. Ова идеологија се у пуном обиму спроводила у Срему.

Изузетак од свих прохрватских закона и пракси у НДХ били су Немци, домаћи Немци. Њихов положај као привилеговане мањине у НДХ регулисан је посебним актима, тако да су се они понашали аутономно, водећи рачуна о интересима нацистичке Немачке и својим локалним интересима.

Ова нацистичка и усташка идеологија производила је у Срему, од почетка до краја рата, низ масовних злочина против Срба, Јевреја и Рома, од убистава на кућном прагу, преких суђења и погубљења хиљада Срба, масовног логорисања у логоре истребљења и на друге начине шиканирања, пљачке и онемогућавања преживљавања.

Иако су Срби у Срему били најбројнији национални елемент, Хрвати други, а Немци трећи, Немац је постављен за великог жупана. Био је то Јакоб Еликер. Он је проводио нацистичку немачку и хрватску усташку политику. Сви органи ове регионалне установе НДХ били су подређени претходно наведеним циљевима. Најокрутнија је била жупска „редарствена" тј. жандармеријска установа, како у Вуковару, тако и у Руми, Сремској Митровици и другим центрима.

Посебну злочиначку активност показивали су делови тзв. „Усташког покрета" као политичке организације, који су сарађивали са локалним немачким нацистичким организацијама, као и тзв. Усташка надзорна служба. При крају окупације, по злочинима су се истакли тзв. белогардејци и муслиманска СС дивизија, пореклом из Босне.

На крају елабората набројана су одговорна лица за ове злочине, сачињена листа народних непријатеља, те приложен илустративни материјал из архива и музеја у Срему.

У V групу масовних злочина окупатора и њихових помагача у Војводини за подручје Срема сврстан је елаборат под насловом **„Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942. године“**.

У овом елаборату обрађен је временски период у Срему од средине лета до почетка јесени у Срему 1942. године, у коме се одвијала војна акција немачке и усташке војске против партизана на Фрушкој гори, те паралелна акција хрватских државних власти против мирних српских грађана преко злочиначких акција репресивних апарата НДХ првенствено тзв. редарства и тзв. Покретног преког суда. Редарство је хапсило све одреда, а Покретни преки суд у року од неколико минута пресуђивао на смрт са извршавањем казне у року од неколико сати. Овај масовни злочин однео је око 6.000 српских живота, а једна од најпознатијих жртава је и сликар Сава Шумановић.

Било је стрељања и без тзв. суда, а осим побијених, ова војна и тзв. полицијска акција резултирала је и са 10.000 логорисаних, од којих већина није преживела.

Иначе, 1942. година је била најстрашнија за Србе на целој територији НДХ, јер је тзв. акцији Виктора Томића у Срему претходила немачко-хрватска офанзива на Козару и Поткозарје са десетинама хиљада убијених и логорисаних Срба.

У VI групу масовних злочина у Срему сврстан је елаборат под насловом **„Масовни злочини које је починио Антон Бауер и његови сарадници“**. Овај Немац из Руме предводио је немачке и хрватске репресивне органе у злочинима против Срба и Јевреја током целог рата. Они се огледају у терору над Србима у румском затвору, логорима у Руми и на Сајмишту, одвођењу на принудне радове у Немачку, мучењима и злостављању у масовним размерима, пљачки имовине и многобројним пљевинама, уцењивањем становника. Истакао се у организовању стрељања по пресудама усташких Покретних преких судова, стрељању талаца, стрељању на лицу места без суђења, вешању талаца, вешању без суђења, убијању ватреним оружјем и клањем.

Ако за злочине које је починио Виктор Томић почетком друге половине 1942. можемо казати да их карактерише **интензитет**, онда за злочине које је починио Антон Бауер можемо казати да их карактерише **континуитет**, јер су чињени од почетка па до краја рата, са преко 2.000 жртава са смртним исходом и 20.000 жртава оштећених на разне начине.

Седма група масовних злочина у Срему насловљена је: „**Логори Сајмиште, Кустодија, Јасеновац“**. Логор Сајмиште, који је основао Гестапо, да би послужио уништењу београдских и банатских Јевреја, налазио се на подручју београдског Сајмишта, са леве обале Саве код Земуна. Касније је препуштен Независној Држави Хрватској, на чијој се територији налазио. Будући да је страдање Јевреја описано у другом елаборату, у овом елаборату је описана друга фаза постојања овог логора. Логораши, пре свега Срби, похватани по шумама Баније, Лике, Кордуна и Босанске Крајине, као и Срема и Славоније, до-

премани су у овај логор, да би најпре претрпели батинање, изгладњивање и друге тортуре. Стрељања су вршена у Рибарском павиљону Сајмишта, а вешања у Мађарском павиљону. Логорска болница је такође била место масовног умирања од заразних болести или тортуре, али се у картоне уморених уписивало да су умрли од природних болести. Заточеници су одвођени изван логора на стрељања и вешања. Кроз логор је прошло више десетина хиљада заточеника (око 90.000 лица), од којих су многи послати на принудне радове у руднике у окупираној Србији, а остали на принудни рад у Немачкој. Комисија цени да је у овом логору страдало око 6-7 хиљада Јевреја, те око 40.000 Срба и других националности.

Логор *Кустодија* налазио се у оквиру сремскомитровачке казнионице. Имао је карактер сабирног и пролазног логора, до упућивања у логоре истребљења или на стрељање и вешање ван логора. Логораши су пролазили кроз поступак, тј. батинање, изгладњивање итд. Неки од њих су упућивани на принудне радове у Немачку. Већину логораша чинили су Сремци Срби из Сремске Митровице и већине места у Срему под влашћу НДХ. Број логораша није могао бити утврђен, као и број жртава, јер су усташке власти НДХ пред повлачење из логора уништиле логорске књиге, које су иначе уредно вођене.

У елаборату су наведена одговорна лица за злочине почињене у логорима Сајмиште и Кустодија, њих 64, од којих је већина избегла суд правде, као и велики број народних непријатеља који су се огрешили о логораше и хуманитарно право. Уз те спискове објављене су и документарне фотографије ових логора и ексхумације дела жртава.

Најобимнији део елабората односи се на **„Логор смрти Јасеновац“**. У уводу се наводи да је хапшење тзв. непоћудних особа, пре свега Срба, Јевреја и Цигана, вршено с образложењем потребе за радном снагом новоуспостављене НДХ, привременим задржавањем и другим изговорима, тако да није било отпора ни ухапшених, ни њихових породица. Ова лица су најпре смештена у затворе хрватског редарства или Гестапоа, импровизоване логоре у разним објектима или на отвореном. Међутим, убрзо су ова лица упућивана у логоре уништења.

Први такав логор био је у Госпићу, затим логор Јадовно и на Пагу. Овде су логораши убијани у бацани у крашке јаме, како би се сакрио овај масовни злочин. Срби из Срема били су велике жртве овог логора. Према многим истраживањима, логор у Госпићу однео је 40.000 жртава. После промене италијанске окупационе политике, усташе су затворили овај логор и основале још гори у Јасеновцу крајем августа 1941. године. У ствари, реч је о систему логора за истребљење.

Јасеновац логор број I, настајао је од 21. августа 1941, када је око 1.200 логораша из Госпића доведено у село Крање, 12 км од Јасеновца, на простор шуме северно од Јасеновца према Новској. После неколико дана приспео је и други транспорт од 800 Срба и Јевреја из Госпића. Логораши су сами морали сградити логор за себе и окружити га бодљикавом жицом. Морали су радити на изградњи водног насипа, ту су умирали или убијани и затрпавани у муљу и блату. Овај логор је ликвидиран 24. децембра 1941. када су побијени сви до тада

преживели логораши. Средином јануара 1942. Макс Лубурић је наредио тзв. наступ за логораше из Логора III и наредио стрељање 200 логораша, интелектуалаца и сељака на простору овог логора.

Логор Јасеновац број II основан је када и Логор број I. Налазио се у шуми, 6 км северно од Јасеновца. И овај логор су изградили логораши и оградили 3 км^2 бодљикавом жицом. Логораши су радили и бачени у масовну гробницу. Рачуна се да је у Логору I и Логору II побијено око 12.000 Срба и Јевреја, са целе територије НДХ. Међу њима је било и неколико Хрвата антифашиста. Заповедник логора је био усташки сатник Миховил Прпић, родом из околине Вировитице, а врховни логорник Макс Лубурић, који је наредио ликвидацију овог логора и убијање заточеника.

Све до 25. новембра 1941. године хрватски усташки режим је успостављао логорски систем без законске основе, а од тада на основу законске одредбе коју су потписали поглавник НДХ Анте Павелић и министар правосуђа Мирко Пук. Први члан гласи: „Непоћудне особе, које су непоћудне за јавни ред и сигурност, или које би могле угрозити мир и спокојност хрватског народа или тековине ослободилачке борбе хрватског усташког покрета, могу се упутити на присилан боравак у сабирне и радне логоре. Ове логоре овлаштена је основати у појединим мјестима НДХ усташка надзорна власт."

Овим је почело усавршавање уништавања Срба, Јевреја и Рома у НДХ. Та законска одредба допуњена је и прецизирана 20. српња 1942, а потписана је, поред претходне двојице, и од Андрије Артуловића, министра унутрашњих послова, и Владимира Кошака, државног ризничара.

Логор Јасеновац број III представља синоним за логор смрти. Он је био централни у систему логора Јасеновац. Настао је крајем новембра 9141. и трајао је до 22. априла 1945. године, на локацији индустријске зоне Јасеновац, тј. Прометне задруге. У почетку логор се састојао само из зграда творнице циглане, ланчаре, пилане и кречане Прометне задруге. Временом је ограђен зидом са три стране, а са четврте је била река Сава. Било је седам високих стражарница. До логора је долазила железничка пруга, као и паробродска станица. У логор се могло и морало ући, а из логора се није могло изаћи.

У кружној пећи Циглане спаљивани су логораши, а највише Цигани средином 1942. године, њих 700 до 800. Једно место за утовар и претовар робе – овде су Србе масовно убијали мањевима, клали, порили им утробу и бацали у Саву. Нема смисла да препричавамо елаборат.

Многе придошлице, тзв. притворени, убијани су без евиденције. Најмасовније гробнице налазе се у Доњој Градини, са десне обале Саве. Ликвидација логора Јасеновац број III почела је савезничким бомбардовањем 1944. године, али је довршена тек крајем априла 1945. године, уз познати пробој логораша.

Покрајинска комисија је 25. октобра 1946. године и следећих дана извршила увиђај у Јасеновцу и саслушала малобројне преживеле логораше са подручја Срема, њих тридесетак, како би комплетирала елаборат о логору смрти Јасеновац.

Јасеновац број IV – Кожара је однео мањи број жртава и за многе логораше који су били вешти у штављењу коже представљао је спасење.

Логор Јасеновац број V – Стара Градишка налазио се у зградама Казненог завода у Старој Градишци, који је изграђен још за време аустријске власти. Био је удаљен 36 км од Логора бр. III у Јасеновцу, али у његовом саставу.

Ово мучилиште познато је по свирепим убиствима мушкараца и жена, али и деце.

У елаборату је анализирана одговорност за масовне злочине почињене у систему логора Јасеновац, те наведена имена и функције највећих злочинаца и кољача, њих 257. Наведена су и 52 извора за писање елабората. Ми смо приложили фотографије које су настале у том периоду.

Елаборат под насловом **„Повлачење“** сврстан је у VIII групу масовних злочина у Срему. Елаборат се односи на временски период трајања Сремског фронта – крај 1944. и почетак 1945. године – када су снаге Црвене армије у НОВЈ покушавале да истисну непријатеље из Срема, оличене у немачком Вермахту и хрватским усташким војним снагама.

Овде нису описана страдања током војничких борби, већ злочини Немаца (домаћих и оних из Немачке) и Хрвата (усташа и других припадника НДХ), против цивила у Срему. Дешавао се систематски терор, убиства и покољи, мучења, хапшења, логорисања, терање на принудни рад, пљачка имовине, разарање железничке и путне инфраструктуре, бомбардовање небрањених места, уништавање пловила, уништавање верских, просветних и културних зграда и споменика. Сачињен је списак од 159 најодговорнијих за ове масовне злочине, као и списак народних непријатеља, њих 254.

Елаборат смо илустровали са неколико документарних фотографија.

Елаборат под насловом **„Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја“** обухвата све три војвођанске области, које су биле под различитим ратним јурисдикцијама, Банат, Бачку, Барању и Срем. Што се тиче Срема, односно Велике жупе Вуке Независне Државе Хрватске, у елаборату је документовано хапшење и пљачкање сремских Јевреја, терање на принудни рад и понижавање Јевреја, рушење синагога, узурпација јеврејских радњи и имовине, одвођење у логоре Јасеновац, Стара Градишка и на Сајмиште, масовно убијање Јевреја у овим логорима, истребљење 90% сремских Јевреја. Скоро истим начином и интензитетом на истребљењу Јевреја радили су органи НДХ и немачког Рајха.

Овде је приказано и истребљење 600 Јевреја из Сплита, Скопља и других места у логору на Сајмишту, масовно истребљење 1.330 јеврејских избеглица из Европе и 63 Јевреја из Шапца.

Приложен је списак ратних злочинаца из Земуна, Вуковара, Сремске Митровице, Руме, Илока, Беочина, Сајмишта, Јасеновца и Старе Градишке, као и списак народних непријатеља, комесара у јеврејским радњама у Земуну, Вуковару, Сремској Митровици, Илоку и Шиду.

Овде смо објавили и низ фотографија које се тичу ове теме.

ЗАКЉУЧАК

Елаборати Покрајинске комисије за сва три окупациона подручја југословенске Војводине сачињени су по стручним упутствима за истраживање масовних злочина окупатора и њихових помагача. Сваки масовни злочин, на основу извештаја локалних и регионалних истражних комисија, сажет је у посебан елаборат.

Елаборати су у први мах имали оперативну функцију привођења правди одговорних особа, суђењима и изрицањима казни. Међутим, многи нису били доступни. Друга функција је била документовање, временски, хронолошки, просторно, географски, како су и зашто, над ким и како, извршени масовни злочини противни међународном хуманитарном праву.

Касније, током послератног периода у Федералној Југославији, ови елаборати су похрањени у, најпре партијске (КПЈ) архиве, а потом у архивске и музејске установе, са напоменом да се могу користити у научне сврхе тек по добијању посебне дозволе.

Тако је било све до распада и разбијања Југославије. Али, и после тога, мало ко се усуђивао да ову архивску грађу учини јавном. Овај аутор је томе приступио 2009. године и до 2022. године објавио све елаборате Покрајинске комисије за Војводину.

Елаборате за подручје Срема представљамо на овом научном скупу.

Сазнајна вредност ових елабората веома је велика јер иза њих стоји хиљаде докумената који су сачувани и налазе се у Архиву Војводине и Музеју Војводине у Новом Саду, као и локалним библиотекама, музејима и архивама. Сви документи су сигнирани и све је могуће проверити.

У елаборатима су изношени и подаци о жртвама масовних злочина до којих се дошло 1945, 1946. и 1947. године. У сваком случају, то су увек биле минималне бројке, како су потврдила каснија истраживања.

Послератна истраживања броја жртава била су оптерећена идеолошким и методолошким проблемима. Покушај да се утврди број страдалих на подручју Војводине почетком новог века резултирао је са девет књига страдалих по свим основама и из свих националности. Будући да сам у томе истраживању учествовао, моја процена је била да смо решили 90% проблема. Касније је то настављено у сарадњи САНУ и МАН, за подручје Бачке и Барање.

Што се тиче Срема, овај аутор је на 5. међународној конференцији о Јасеновцу изнео те налазе за подручје Срема. Касније је овај налаз допуњен активношћу Архива Војводине кроз књигу „Жртве у Срему 1941–1945“, у којој се, у два тома, доноси списак од 41.188 жртава. Међу тим жртвама су сви, и криви и прави, и вини и невини.

Истраживање овог периода није завршено. Савет младим колегама: трагајте за истином.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Драго Његован (ур.), Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини, књига 1-20, Нови Сад, 2009–2022.
2. Покрајинска комисија Главног извршног одбора Војводине, Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1945, књига 2 – Срем, Нови Сад 1946.
3. Драго Његован, Пета међународна конференција о систему концентрационих логора и стратишта Хрватске државе за истребљење Срба, Јевреја и Рома у Другом свјетском рату, Бања Лука, 24. и 25. мај 2011. године, Зборник излагања саопштења и свједочења.
4. Жртве у Срему (1941–1945), прва књига, А–Љ, књига друга, М–Ш, Архив Војводине, Нови Сад, 2021.

Abstract: *This paper presents the contents of a report compiled by the Provincial Commission for Establishing the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators in Vojvodina—specifically concerning the Srem region during World War II (1941–1945), or the Velika Župa (Grand County) of Vuka within the Independent State of Croatia.*

The Provincial Commission identified several categories of mass crimes; these findings were summarized in a report by the Inquiry Commission for Srem, based on methodologically standardized investigations conducted by local, municipal, and district sub-commissions (statistical boards). A specialized team within the Inquiry Commission for Srem also investigated crimes involving cultural and historical monuments.

Furthermore, a joint expert team examined the role of local Germans (Volksdeutsche) in the mass atrocities committed in Vojvodina, including Srem, while another joint expert team investigated crimes perpetrated by the occupying forces and their collaborators against Jews in the Vojvodina region.

All these reports—amounting to over 2,000 A4 pages—were published as part of the series "Crimes of the Occupiers and Their Collaborators in Vojvodina" between 2011 and 2021. Based on the entirety of this archival material, the conclusion is inescapable: the Independent State of Croatia, with the assistance or tacit consent of Nazi Germany, committed genocide against Serbs, Jews, and Roma in the region of Srem.

UDK 343.819.5(497.13)(481)"1941/1945"
COBISS.RS-ID 144780289
DOI 10.7251/ZRKLJ2501077F

НОРВЕШКА КАО ИСПОСТАВА УСТАШКОГ ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА

Кнут Фловик Тхоресен
историчар

Апстракт: *Историја 4.049 логораша који су дошли из њемачке окупиране Србије и Независне Државе Хрватске у Норвешку током Другог свјетског рата једно је од најмрачнијих поглавља норвешке ратне историје. Ниједна друга група логораша, коју су нацисти послали у Норвешку, није била тако лоше третирана и имала тако високу смртност као српска група. У пет најгорих логора у Норвешкој, које су водили СС у сјеверној Норвешкој, број погинулих је био између 70 и 80% од љета 1942. до пролећа 1943. године; 1.700 Срба из НДХ, који су углавном били цивили, доведено је у Норвешку преко комплекса Концентрационог логора Јасеновац и које су усташе продали као робовску радну снагу Њемцима, док су жене, дјецу, старце убијали. Усташе су мушкарце и дјечаке способне за рад слали у Норвешку да раде до смрти. У том смислу, Норвешка је била испостава усташког геноцида.*

Кључне ријечи: *Независна Држава Хрватска, Концентрациони логор Јасеновац, Норвешка.*

Историчари би увијек требало да траже нијансе и да покушају да приступе прошлости на неутралан и објективан начин и да јој се што више приближе. Међутим, постоје теме којима је немогуће приступити неутрално, као што је Холокауст. Усташки покрет је такође један такав примјер. Ово је, без сумње, био један од најстрашнијих режима који су постојали у модерној европској историји. У овој презентацији објаснићу како је Норвешка постала упориште за усташки геноцид над Србима. Број 4.049 (четири хиљаде четрдесет девет) заробљеника који су дошли из окупиране Србије и такозване НДХ у Норвешку током Другог свјетског рата једно је од најмрачнијих поглавља у ратној историји Норвешке. Ниједна друга група заробљеника коју су нацисти послали у Норвешку није третирана тако лоше као група српских заробљеника. Норвешку су Њемци напали 9. априла 1940. године. Након два мјесеца борби, норвешка војска је капитулирала и Норвешка је окупирана. Норвешки краљ и влада морали су да побјегну у Енглеску, гдје су наставили отпор. У сјеверној Норвешкој, Њемцима је недостајало људства за изградњу инфраструктуре за снабдијевање сјеверног дијела Источног фронта, па су почели да граде путеве и жељезнице. То је захтијевало радну снагу, првенствено затворенике. Њемачки

управник у Норвешкој, Јозеф Тербовен, био је лични пријатељ њемачког команданта СС трупа у Србији, Аугуста Мајснера, и контактирао га је да пронађе радну снагу. Затвори у Србији били су препуни затвореника од јесени и зиме 1941. године, и одлучено је да се пошаљу у Норвешку. Међутим, није било довољно људи, па су усташе контактиране и замољене да пребаце затворенике из НДХ. Велика већина затвореника који су дошли из НДХ, њих око 1.700, прошла је кроз Јасеновац. Неки су прошли кроз привремени логор у Вишеграду, а неки су послати директно на Сајмиште и одатле у Норвешку. Око шест стотина затвореника који су завршили у Норвешкој били су дјечаци и мушкарци заробљени у офанзиви на Козари, а онда имамо питање да ли су били жртве геноцида или заробљени партизани или и једно и друго. Усташе су 8. маја 1942. године заробиле становнике села Јасеновац, које се налазило у близини логора. Село је спаљено и уништено. Жене и дјеца су одведени у Стару Градишку, док су мушкарци транспортовани у Земун, а затим у Норвешку, гдје је 65 мушкараца из овог села страдало. Становништво села Јабланац је узбуњено и многи су успјели да побјегну партизанима на Козари прије доласка усташа, али су касније заробљени и послати у концентрационе логоре или убијени. У Норвешкој је убијено 113 (сто тринаест) становника села Јабланац. Село Млака, једно од великих села које је прије рата имало око 120 (сто двадесет) домаћинстава, налазило се у близини логора Јасеновац. Према званичној статистици Републике Хрватске, у Млаки је 1931. године живјело 1.006 људи, а можемо претпоставити да је почетком 1941. године тамо било исто толико људи или мало више. У комплексу Јасеновац убијено је 742 (седамсто четрдесет два) становника Млаке. У Норвешку је послато 138 (сто тридесет осам) дјечака и мушкараца, од којих је стотину умрло. Са Кордуна у Норвешку је послато 540 (петсто четрдесет) заробљеника које су усташе заробиле. Прво су послати у Јасеновац, а затим у Норвешку. У Норвешкој су сахрањени посмртни остаци 253 (двјеста педесет три) дјечака и мушкараца. Затвореници из НДХ, у већини случајева, стизали су преко Јасеновца и Сајмишта, а затим бродом преко Аустрије и Њемачке до Норвешке. Први затвореници су стигли у Берген у јуну 1942. Већина њих је распоређена у пет логора на сјеверу Норвешке, који су у првој години били под командом СС-а. Градили су путеве под надзором организације ТОТ. Неколико команданата претходно је служило у њемачким концентрационим логорима, па су ови логори у Норвешкој организовани по њемачком моделу. Стражари су долазили из редова њемачке полиције и они су били одговорни за смрт затвореника. Такође, група норвешких квислинга била је одговорна за злочине. Нијемци су имали своју унутрашњу полицију међу затвореницима, која је била веома брутална и довела је до тога да је најмање двјеста затвореника убијено од стране других затвореника.

УСЛОВИ У ЛОГОРИМА

Нијемци су играли на етничке разлике и покушали су да регрутују неколико Хрвата и Муслимана из Босне, који су чинили четири процента затвореника, у редове логорске полиције. Два најозлоглашенија криминалца одговорна за убиства у логорима били су Хрват Штефан Талисман, који је послат у Норвешку јер је побјегао из Домобранства, и босански муслиман Алија Лелић из Босанске Градишке. О њему знамо мало, осим да је био у полицијском логору у Градишци и да је послат у Норвешку са затвореницима. Послије рата, команданти логора и већина Нијемаца одговорних за убиства и злочине послати су у Београд и осуђени на смрт или затвор. Норвешки стражари који су починили злочине суђени су у Норвешкој. Затворенике који су били колаборационисти убили су други затвореници пред крај рата. Услови у овим логорима били су нехумани. Затвореници су умирали од глади, хладноће, болести, нехуманог поступања и погубљења. Хигијенски услови су били ужасни и многи су умрли од туберкулозе. Храна је била лоша, супа и мало хлеба, а већина је била страшно гладна. У почетку није било могуће добити никакву медицинску помоћ. Ако затвореник више није могао да ради, био би убијен. Нису имали никаква права. Вријеђели су колико су могли да раде. Никада није било намјере да се кући врате живи. У прољеће 1943. године, Вермахт је преузео власт.

НОРВЕШКИ ПОМАГАЧИ

Још један разлог због којег су преживјели био је тај што су им помогли Норвежани, који су живјели у близини логора. Документовано је да је око деведесет затвореника успјело да побјегне и, захваљујући Норвежанима који су помогли у скривању и обезбјеђивању хране, побјегли су у Шведску. Норвежани су били њихови водичи до шведске границе. Жене и дјеца су се организовали и тајно доносили храну, одјећу и медицинску помоћ. Око 700 Норвежана је помагало нашим затвореницима, а неколико њих је одликовао Тито, били су гости у Југославији.

ЗАТВАРАЊЕ

Педесетих година 20. вијека, након Титовог раскида са Стаљином, историја затвореника постала је важна, како као дијела југословенске нације, тако и као средство за изградњу и јачање веза између Југославије и Норвешке. Између затвореника и Норвежана створене су јаке личне везе, од којих неке и данас постоје. Током овог периода, прича о југословенским партизанима била је главна тема, док су други дијелови приче, попут чињенице да су већина затвореника били српски националисти и да су многи послати у Норвешку јер су били етнички Срби, били потиснути у други план. То је урађено како би се изградио југословенски идентитет. Данас имамо приступ изворима којима раније нисмо имали приступ, па је на нама историчарима да обогатимо историју радећи са доказима како бисмо се што више приближили прошлости и тако спријечили историјске нетачности и нелегитиман ревизионизам.

ИЗВОРИ:

Торесен, Кнут Фловик (2015), *У Норвешку, у смрт, Catena Mundi*

Торесен, Кнут Фловик (2024), De døde på blodveien,Serbiske fanger i Norge 1942-45, Историја и култура

Торесен, Кнут Фловик (2023), *Српски заробљеници у Норвешкој током Другог светског рата и њихово место у норвешкој историографији*, Годишњак за истраживање геноцида, Музеј жртава геноцида, Београд

UDK 343.819.5(497.13)(=163.41)(=411.16)
COBISS.RS-ID 144780545
DOI 10.7251/ZRKLJ2501081P

ПРИЈАТЕЉСТВО СРБА И ЈЕВРЕЈА У УСТАШКОЈ ПРОПАГАНДИ: САРАЈЕВСКИ НОВИ ЛИСТ 1941.

Ана Ћирић Павловић
ЕЛТЕ Универзитет, Будимпешта

Апстракт: *Овај рад анализира новинске чланке о Србима и Јеврејима који су излазили првих месеци Другог светског рата у главном усташком дневнику и гласилу за Босну и Херцеговину, Сарајевском новом листу (од 1942. Новом листу). Наиме, будући да су идентификовани као главни непријатељи које је режим немилосрдно прогањао, пропаганда квинслишке Независне Државе Хрватске често је објављивала чланке против ових двају народа. По правилу, ови текстови су истицали међусобно пријатељство Срба и Јевреја као и њихово наводно саучесништво против Хрвата (убрајајући ту становништво НДХ католичке и исламске вероисповести).*

Три међусобно повезана лајтмотива била су доминантна у усташком пропагандном наративу: идеолошки, расни и економски. Идеолошка компонента огледала се у оптуживању ових двају народа да су и капиталисти и комунисти који сносе кривицу за сва зла која су задесила хрватски народ. Класични антисемитски стереотипи (јудео-масонска завера, бездушни капиталисти који „гуле кожу са леђа поштеног народа") проширени су и на Србе као најбројнијег политичког непријатеља. Тако Краљевина Југославија и краљевска династија Карађорђевића, као перципирани симбол српске и јеврејске доминације, постају једна од омиљених тема за нападе и подсмевање на страницама овог усташког гласила. Расни лајтмотив имао је за циљ да дехуманизује Србе и Јевреје и нормализује мржњу и насиље против њих. Иако су расни закони НДХ као "неаријевце" дефинисали пре свега Јевреје и Роме, пропаганда је манипулисала са различитим псеудонаучним теоријама о пореклу Срба покушавајући да их прикаже као неевропски, блискоисточни, номадски а тиме и недостојни "неаријевски" народ. Коначно, трећа димензија, која произлази из претходне две и постаје практични исход пропаганде, јесте економска. Овај усташки модел ретрибутивне правде, који је правдан враћањем оног што је наводно отето Хрватима, заправо је представљао пљачку огромних размера превасходно српске и јеврејске имовине.

Кључне речи: *усташа, пропаганда, Независна Држава Хрватска, Срби, Јевреји*

УВОД

Један од примарних разлога за застрашујући утицај и успех који су нацисти имали од свог доласка на власт и у периоду Другог светског рата управо је чињеница да они нису олако схватали пропагандни сегмент своје владавине. Заправо, пропаганда није била само један од аспеката нацистичке владавине већ главни стуб који је одржавао нацистичку идеју, дозволио јој да се шири до неслућених размера, као и да надживи своје креаторе и историјско раздобље. Јозеф Гебелс (1897–1945), нацистички министар пропаганде, сматра се и пионирем модерне праксе у овој области политичког деловања.[1]

Могућности и домети савремене пропаганде, односно потецијал циљаног утицаја и манипулације јавним мњењем, развијају се упоредо са развојем масовних медија. У периоду Другог светског рата, нацистима а касније и њиховим следбеницима усташама, на располагању су били, пре свега, радио, штампа, различите публикације, памфлети, али и дисеминација њихових идеја путем филма, позоришта и различитих других јавних манифестација. Усташе су, попут других нацистичких идеја, прекопирале и њихов модел пропаганде. Ово се највише огледа у пажњи коју су посветиле развоју пропагандне инфраструктуре и садржаја, које су усташе у највећем делу прекопирале од својих нацистичких надређених.

Усташки покрет, као радикална националистичка и фашистичка организација настала у међуратном периоду, оставио је дубоке и трауматичне последице на простор Босне и Херцеговине током Другог светског рата. Пропаганда је била једно од кључних средстава којим је режим настојао да легитимише власт, мобилише становништво за своје идеје и оправда неизрециво насиље над прогањаним народима. Већ у првим данима по проглашењу НДХ, режим успоставља потпуну контролу над свим штампаријама и издавачким кућама на територији државе, како више не би били у рукама „Жидова и југомасона или у рукама главничара, који су у првом реду на своје посебничке пробитке, па их је лако куповао онај који је имао кесу у својим рукама".[2] *Хрватски народ* проглашен је главним гласилом покрета, док су најзначајнији провинцијски дневници били *Сарајевски нови лист* и осјечки *Хрватски лист*. Велики број професионалних новинара и уредника отпуштен је због своје политичке неподобности док су на њихово место доведени изразито десно оријентисани новинари и припадници предратне усташке емиграције. Све редакције листова и часописа морале су да одговарају поверенику за штампу и пропаганду, Иви Богдану (1907–1971), који постаје и управник *Главног равнатељства за промицбу и цензуру*.[3]

Када је у питању сам садржај усташке пропаганде, он се огледао у преузимању главних тема (култ личности вође, демонизација непријатеља, принцип

1 Више о Гебелсу и његовом делу у Daniela Ozacky Stern, *Goebbels, Nazi Master of Illusion: The Destructive Power of Joseph Goebbels's Propaganda and the Holocaust* (Tel Aviv: Lazar Institute, 2022), 36–72.

2 Fadil Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941–1945)* (Sarajevo: Media Centar, 2000), 67.

3 Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 65–70.

више расе, принцип крви и земље, били су међу најустаљеније понављаним темама), као и у односу према главним метама нацистичког режима, а то су били Јевреји. Устаљени негативни стереотипи о овом народу понављани су до бесвести, а Јевреји немилосрдно прогањани широм окупиране Европе, као и у сателитском усташком режиму.[4] Међутим, оно што је било специфично за усташки покрет јесте чињеница да њихов главни прокламовани непријатељ нису били Јевреји већ далеко бројнији народ у Независној Држави Хрватској, Срби. То је једини сегмент где је усташка пропаганда испољила креативност у односу на наратив Трећег рајха и фокусирала се на оно што је сматрала својим иманентним политичким и идентитетским изазовом: шта радити са готово трећином становништва НДХ које је сматрано нелојалним. У сфери пропаганде и јавног дискурса решење је било везати питање Срба, који су од постанка усташког покрета сматрани главним супарницима, са питањем Јевреја, који тек под јачим утицајем нацистичке идеологије постају стандардне мете усташких напада. Овај рад ће се бавити управо овим кључним али недовољно разјашњеним аспектом јавног говора у НДХ на страницама *Сарајевског новог листа* (од 1942. названог *Нови лист*), главног усташког гласила за Босну и Херцеговину у периоду Другог светског рата. Фокус ће бити на чланцима објављеним 1941. године, када је пропагандна делатност против ове две групе народа била најинтензивнија.

Требало би истаћи да се народ, који је према проценама највише страдао у НДХ, ретко помиње у усташкој пропаганди, а то су Роми. Разлог је највероватније у томе што су предрасуде и нетрпељивост против овог народа већ толико биле укорењене међу становништвом некадашње Југославије да усташе нису ни осећале потребу да распирују додатну мржњу. У једној од ретких новинских објава из овог периода које се односе на Роме, усташка пропаганда лицемерно тврди да су Роми који су били исламске вероисповести, били они беле или црне пути, заправо „аријског подријетла" утврђеног „научним истраживањима" и да се расни закони не односе на њих.[5]

Расно законодавство НДХ изричито је дефинисало Јевреје и Роме као неаријевске народе а тиме и нижу расу, у складу са већ постојећим нацистичким оквиром. Међутим, иако Срби нису поменути у овом закону, усташки идеолози и званичници учестало су износили различите псеудотеорије о наводном пореклу Срба, покушавајући да их представе као неаријевце и тиме их дехуманизују и нормализују њихов прогон. Тако су Срби у бројним усташким интерпретацијама били представљани као потомци разних влашких, ромских и блискоисточних народа, што је имплицирало да нису аријевски народ и да, према усташком систему вредности, они поседују одређене особине попут неморалности и нецивилизованости.[6] Ова расна неподобност Срба и Јевреја

4 Више детаља о пропаганди у Трећем рајху у David Welch, *The Third Reich Politics and Propaganda* (London and New York: Routledge, 2002), 58–117.

5 „Rješenje jednog socijalnog pitanja. Pitanje cigana u Bosni i Hercegovini. Naši cigani su arijskog podrijetla", *Sarajevski novi list,* br. 72, 3. 8. 1941, 5.

6 Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory* (Leiden: Brill, 2014), 232–233.

провлачила се кроз усташки наратив, и уз идеолошку и економску критику, представљала је окосницу усташког пропагандног говора.

ОПТУЖБЕ ЗА СУРОВИ КАПИТАЛИЗАМ, НЕМОРАЛНОСТ И УГЊЕТАВАЊЕ ХРВАТА

Међу најчешће оптужбе које је износила усташка штампа убрајају се свакако оне које су тврдиле да су Срби и Јевреји немилосрдни капиталисти који су, удружени за време Краљевине Југославије, „искоришћавали" и „крали" од „поштеног" и „наивног" Хрвата. Овакав наратив је, без сумње, имао за циљ дехуманизацију ових двају народа као би се створио општи консенсуз око њиховог прогона. Други разлог, који многи аутори сматрају примарним, јесте велика пљачка њихове имовине коју је режим правдао својеврсном ретрибутивном правдом јер сада, према њиховом наративу, држава враћа Хрватима оно што су им „похлепни" и „неморални" Срби и Јевреји одузели.[7] Ово су неки од типичних чланака:[8]

> „ [...]
> Tužno doba hrvatske privrede počelo je onda kad su dolazili prvi Židovi u Hrvatsku. S njima je ušao u Hrvatsku i onaj duh, koji je francuski književnik Charles Peguy karakterizirao: štednja i kapitulacija, lakomost, škrtost, ekonomija, pohlepa, tvrdoća srca, kamate i korist, štedionica i blagajnička potvrda. [...]
> S političkim ropstvom Hrvata, koje je nastalo stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije nazvanom Jugoslavija, usko je vezano i privredno ropstvo hrvatske privrede. S političkim ugnjetavanjem hrvatskog seljaka, dolazi i privredni pritisak na njega. Isto tako je i hrvatski radnik, obrtnik, trgovac i industrijalac osjetio na svojoj koži privredno ugnjetavanje od strane Srba [...]
> **Zapostavljanjem hrvatskih krajeva u gradnji puteva, željeznica, centraliziranje poslova u Beogradu i selenje industrije u Srbiju, bile su geste, koje su bile uperene općenito protiv hrvatskog naroda.**[9]
> A tko bi mogao nabrojati sve one jade, što ih je naš hrvatski seljak prepatio, kad su mu gomilali poreze, oduzimali zemljišta, pašnjake i šume? Tko će moći izračunati, koliko je našu Hercegovinu privredno uništilo zabranjivanje i oteščavanje sadnje duhana u onolikoj mjeri, koliko bi zemlja podnjela i zapostavljanje hercegovačkog duhana u cijeni pred onim iz srpskih krajeva, koji kvalitetom nikada nisu dorasli hercegovačkom duhanu?
> Ni hrvatski radnik nije bolje prošao. On je bio svugdje pastorče, priman na milost, uvijek do isrcpljenja iskorišćavan i zapostavljan.

7 Видети више у: Ana Ćirić Pavlović, "Looting of Jewish Businesses in Sarajevo during the Holocaust: Revisiting the Responsibility of Local Collaborators" in *The Unwanted Citizens: Destruction and Annihilation of Jewish Communities in South Eastern Europe during WWII,* edited by Goran Miljan, and Anders Blomqvist (London: Palgrave Macmillan, forthcoming in 2026).

8 Чланци из новина и њихови делови се, ради аутентичности, преносе у свом изворном облику на латиничном писму, са свим припадајућим знацима интерпункције.

9 Делови текста који су у оригиналу наглашени тамнијом бојом биће и овде истакнути.

A posebno bi se velika knjiga mogla napisati o tome kako su Srbi, dakako uz pomoć i savez Židova, skoro sasvim uništili naš obrt, našu trgovinu i našu industriju.[...] D."[10]

Поред тврдње да су економски уништили хрватски и муслимански народ, ови текстови су често осуђивали претходну власт да је бесавесно експлоатисала шумско и рудно богатство, а за то су редовни кривци и „партнери у злочину" били Срби и Јевреји. Тако један од многих сличних текстова из ових новина пише:

„Tragovi srbske tiranije vide se ne samo na osirotljelom hrvatskom narodu, koga su bili bacili u najveću propast, nego i na svemu što nas okružuje.
Sve svjedoči i živom rečju kaže, da je prošli gospodar bio bezdušna i nemilosrdna zvijer, koja nije štedjela ništa, samo kako bi si osigurala dobru pljačku. Pogledajmo gore na one naše dične planine: Konjuh, Ozren, Ratiš, Majevicu i Svatovac, kako plaču i proklinju svog skorašnjeg gospodara; pogledajmo na te planine, koje su imale prije dolaska Srba potpuno pravo na život, opstanak i razmnožavanje, **a koje dolaskom njihovim, suprotno pravima prirode, bivaju uništavane.**
Dolaze iz ukletog Beograda s nekim papirima i tvrde da su oni vlasnici tih naših šuma i da su – kako kažu – oni „oslobodioci" ove zemlje te otada je ovo njihovo i hoće da raspolažu s tim po svojoj volji. [...]
Šume su stradale, na pilana se složilo na milijune izrezanih stabala, a novac su zarađivali Srbi i Židovi, kao najvjerniji drugovi i najprisniji suradnici. Dok je siromašni Hrvat za najnužniju potrebu morao tražiti dozvolu za sječu i čekati po nekoliko mjeseci na odobrenje [...]
Za što većom eksploatacijom naših šuma, kao i ruda, sama vlast propale 'blagoupokojene' sramotne Jugoslavije išla je svima židovskim i srbskim poduzećima na ruku, kako s početka tako i kroz čitave 23 godine našeg robovanja [...] – Musliman Hrvat iz Puračića".[11]

Један од устаљених антисемитских чланака, који су се потпуно ослањали на нацистичку пропаганду и стереотипе о Јеврејима, називао је Сарајево јеврејским Елдорадом а Јевреје представљао као бескрупулозне пљачкаше који користе домаћег „поштеног" и „наивног" муслимана. Као и у многим другим усташким публикацијама, и овде се наводним јеврејским неделима додаје и „помоћ" њихових српских пријатеља. Чланак наводи:

„U Sarajvu živi srazmjerno više Židova nego li i u jednom drugom mjestu hrvatskih zemalja. Ovo nije ni slučajnost, ni bez razloga. Poznato je, da se Židovi najrađe naseljavaju i zadržavaju, gdje je za njih najpovoljniji teren za makinacije i špekulacije. A to je, gdje se bavi dotično pučanstvo drugim poslovima a manje trgovinom i to polja rada ostavlja njima – Židovima; gdje je narod patrijahalnom načina života, konzervativan, pošten, naivan, s

10 „Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske stvoreni su i najbolji uvjeti za razvitak naše, hrvatske privrede", *Sarajevski novi list*, broj 10, 22. 5. 1941, 4.
11 „Uništavanje naših šuma u doba neprijateljske vlasti", *Sarajevski novi list*, broj 21, 5. 6. 1941, 3.

ponosom, vjerom u Boga i Božju pravdu i odredbu. Svega ovoga je bilo kod sarajevskog pučanstva, što je sve Židovu pogodovalo i išlo na ruku njegovom poslovanju.

Još u 17. i 18. stoljeću Židovi se pojavljuju u ovim krajevima. Turci su ih naseljavali po Balkanu po raznim svojim pokrajnama, pa su jednu skupinu poslali i u Sarajevo. U početku su, kao i svugdje, bili čedni i povučeni. Živili su u određenom prostoru, u takozvanoj 'Velikoj avliji', koju je narod zvao: 'Ćifutska avlija'. Tokom vremena izašli su iz toga ograničenog prostora brojčano se umnožili, osvojili tržište, pokupovali kuće i palače, jednom riječi: postali gospodarski dominirajući elemenat.

[...] Sarajlije, među kojima je najveći broj muslimana, poznati su sa svoje valjanosti i štedljivosti. Ali pokraj svega toga sa Židovima u trgovini nijesu se mogli takmičiti, iz jednostavnog razloga: **što su imali vjeru i moral, što su znali za grijeh i sevap, što nisu htjeli ni mogli da na svaki način i onaj najnedopušteniji, grabe i bogate se, kao što su to radili besavjesni Židovi.**

[...]

Poznate su i druge metode Židova trgovaca u Sarajvu, koje su mu dopustile zaradu i materijalno bogatstvo, a koje trgovac musliman i kršćanin nije htjeo primiti – rađe propasti. To je: varanje pri mjeri robe, podvaljivanje slabe robe uz zakletvu da je najbolje vrste, zacijenjivanje stotinu groša, a da konačno dade za dvadeset itd.

Sve i najgore lopovluke Židov je bez i najmanje griže savjesti upotrebljavao u trgovačkim poslovima, dok je Arijevac htjeo i nastojao da sačuva dušu, obraz, moral i posve je razumljivo da su mnogi Židovi u Sarajvu na taj način potiskivati muslimane i kršćane i osvajati tržište i obogaćivali se.

U koliko je i koji Arijevac do stanovite мjere i pokleknuo u moralu i postao neispravan u trgovačkom poslovanju, i tomu su krivi Židovi, jer je ovaj to od njih vidio i naučio. [...]

Kada su Židovi u Sarajvu na opisani način potisli sve što nije židovsko u privredi, te pokupovali i napravili ogroman broj kuća i palača, onda su postali faktički gospodari Sarajva. Mnogobrojna sarajska sirotinja mahom muslimanske vjere morala je raditi po kućama, tvornicama i radionicama Židova pod uvjetima kakve su oni postavljali. Radna snaga za badava. U zadnje vijeme kad je muslimanski elemenat nesocijalnom agrarnom reformom potpuno gospodarski uništen, morale su i njihove žene izaći iz tihog obiteljskog života na ulicu i u tvornicu da zarađuju komad kruha. Taj elemenat neiskusan i nevikao vrevi života, **pa je kao plijen bestidnih sarajskih ćifuta i na hiljade je mladih žena i djevojaka, pod tim očajnim prilikama, postale žrtve njihove.**

Takovo stanje u Sarajvu činilo je Židovima najidealinije žrtvovanje i Sarajvo je bilo židovski Eldorado. Bestidni i od obilja pomahnitali Židovi nijesu ni pomišljali da postoji Svemogući Bog, Njegova pravda i kazna. Nijesu ni pomišljali da može drugačije vrijeme nadoći. Bili su do skrajnosti neuviđavni i bezdušni. U bivšoj propaloj državi ništa im se nije moglo dogoditi. Sa Srbima na visokim položajima bili su intimni prijatelji i njihovi ortaci. [...]

Ali, Veliki Bog gospodar u Svojoj osudi prav je i dostižan. Neka sad židovska 'gospoda' ispaštaju ono što su zaslužila, mi im ništa drugo ne želimo.
Propast tvoja od tebe – Izraele!
R.M.G.“[12]

У истом броју, само две странице касније, објављен је још један стереотипни чланак. Овде се нападају првенствено Срби кроз критику и исмејавање њихових националних празника и симбола као што су Видовдан и Косовска битка. Чланак наводи:

„[...]
U lipnju 1914. godine padoše dvije Visoke Nedužne žrtve od ubojničke ruke Gavrila Principa. Je li to bio nepromišljen čin zanešenih i fanatizmom opijenih srpskih šovinista, omladinaca? Je li to bio ičim opravdam revolt srpski orjentiranog djela naroda dotjeranog i doklatarenog u Herceg-Bosni?
Ne! –– Skupina fanatiziranih omladinaca oko 'Mlade Bosne' bila je samo ogranak famozne srbijanske 'Narodne odbrane', a jedna i druga organizacija srpskog šovinizma stojala je u službi srpske dvorske imperijalističke i terorističke 'Crne ruke'!
[...]
Pa, ako se je itko do 1914. a iza toga i sve ovamo do 10. travnja 1941. imao pravo revolutirati zbog političkog položaja, tuđinske uprave i vlasti u Bosni i Hercegovini, to pravo je pripadalo samo domorodnim muslimanima i katolicima ove zemlje.
Oni, koji su od nazad 300, 200, 100 pa i manje od stotinu godina dotepli ovamo kao neželjeni gosti, mogli su – i vazda to mogu –– nesmetano otići onamo, otkle su i došli, ako se ovdje osjećaju tako slabo da bi se imali 'razloga' revoltirati... Osim toga, srpski orjentiranom pravoslavnom elementu u Bosni i Hercegovini bilo je savršeno lijepo i udobno za vrijeme uprave bivše Austro-Ugarske. Tih vremena austrijske uprave sve do svog drskog djela na Vidovdan 1914. mora da se srpski orijentirani dio naroda u Bosni i Hercegovini sjeća sa daleko više prijatnosti i 'blagodarrnosti', nego sami starosjedilački Hrvati Herceg-Bosne!
Nu, bruka kosovskog Vidovdana i svoje rođene izdaje na Kosovu, trebala je biti u duhu izopačenog kulta svoje sramote restaurirana sarajevskim Vidovdanom, da srpstvo pod okriljen žido-kapitalističkog zapada počini izdaju i na onom carstvu, koje je priznavalo srpski orjentiranom dijelu naroda u Bosni i Hercegovini ista prava, kakova su uživali domorodni starosjedioci ove zemlje – pa i više od tih prava!
Nije se navršilo punih 27 godina od prvog pucnja na ratnu uzbunu Evrope, koji je u Sarajvu na 28.VI.1914. na mig židovske plutokracije ispalila služnička srpska ruka, a već su na tlo bačeni gotovo svi zavjerenici internacionalne nasilničke i pljačkaške bande. [...]

12 „Propast tvoja od tebe Izraele. Sarajvo je bilo židovski Eldorado“, *SNL*, br. 43, 1. 7. 1941, 3.

> 1941. godine Herceg-Bosna i naše lijepo Sarajvo, opraše – zahvaljujući svom dalekovidnom i odlučnom Poglavniku – sa sebe ljagu i prokletstvo, u koje su nas bacili pohlepom i mržnjom zadojeni zlikovci bez ikakva prava i povoda podivljale srbadije u godini 1914.
> Hrvatskom narodu otvoreni su putevi Novog Svjeta, otvoreni su svijetli vidici... Daj njima, Vide, da i oni svoj put vide! – P.P. "[13]

Овакво стереотипно приказивање Срба и Јевреја као дођоша без икаквих суштинских права у Босни, али и као тлачитеља хрватског народа, понављали су и усташки званичници који су, несумњиво, желели тако да нормализују њихов прогон и геноцид. Александар Сеиц (Seitz), један од главних усташких идеолога, у говору у Дугом Селу, а који је пренео *Хрватски народ* 24. јуна 1941, истиче:

> „U Hrvatskoj nema mjesta strancima. Srbima i Židovima je zauviek odzvonilo. [...] To hrvatska ustaška vlast hoće, a što ona hoće, to će se dogoditi [...] Srba i Židova niti može biti, niti će ih biti, jer zato jamči hrvatska vojska i hrvatske Ustaše!".[14]

У интервјуу за загребачки *Хрватски народ,* који је објављен и у Сарајеву, Јурај Јуре Францетић (1912–1942), усташки повереник за Босну и Херцеговину и командант озлоглашене Црне легије која је извршила многе масовне злочине над српским и јеврејским становништвом, као и над припадницима НОП-s, коментарише своје виђење ствари. У већем делу интервјуа, он извештава о усташком сузбијању побуне народа у различитим деловима Босне и Херцеговине, а који назива „злочиначким четничко-комунистичким бандама" и наводи да су акције у средњој Босни организовали „углавном Жидови и православни". Међутим, на самом почетку излагања, Францетић је имао потребу да најпре „објасни" привредне прилике у Босни пре рата. Он каже:

> „Moram početi od početka. Došao sam s mojim ljudima u Sarajevo 23. travnja. Našao sam tu još bivšeg bana Mihaldžića. Pravoslavni su držali sve u svojim rukama. Grad je bio iznakažen ćirilicom, kao i svi kotarevi kuda smo prolazili. U svim državnim uredima bili su pravoslavni. U samom željezničkom ravnateljstvu bilo je oko 500 pravoslavnih činovnika i raznih namještenika. Bivša banska uprava imala je oko 95 po sto pravoslavnih. Gradska uprava, tvornice, trgovačka i privatna poduzeća bila su 75 po sto u rukama pravoslavnih i Židova. Samo Sarajevo imalo je oko 500 židovskih radnji, a niti 1 po sto nije bio u hrvatskim rukama. Smjesta smo postavili povjerenike u židovske radnje, da se spasi ono što se spasiti dade, jer su Židovi i pravoslavni počeli s kapitalom bježati. Takove su prilike bile u cijeloj Bosni i Hercegovini."[15]

13 „Sarajvo je opralo sa sebe vidovdansku ljagu 1914–1941", *SNL*, br. 43, 1. 7. 1941, 5.
14 Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda*, 358.
15 „Četničko-komunistička se akcija u Bosni približava kraju. Izjava Ustaškog povjerenika Francetića zagrebačkom novinaru", *Sarajevski novi list*, broj 109, 16. 9. 1941, 5.

Није случајност да Француетић уместо националне „Срби“ користи религијску одредницу „православни“. Ова свесна дисоцијација српског становништва од њиховог имена и замена за њихову религијску одредницу представљала је планску стратегију уништења српског идентитета, која се одвијала паралелно са прогоном и физичким уништењем овог народа. Само неколико дана раније, *Сарајевски нови лист* објављује и интервју са тадашњим министром спољних послова НДХ Младеном Лорковићем (1909–1945), који је покушао да прикаже да већина православног становништва Босне и Херцеговине заправо и није српског порекла. Лорковић овако износи оно што су усташе називале „Српским питањем“:

> „Onaj dio stanovništva područja Nezavisne Države Hrvatske, koju je desetinama godina promidžba htjela učiniti Srbima, nema niti rasno niti kulturno niti politički jedinstvenog značaja. Pod pritiskom raznih osvajača dobar dio domorodaca na izloženim položajima primio je pravoslavnu vjeru. – Usprkos energičnih pokušaja, da ovi postanu Srbi, koje je od 1918. podupirala država cijelom svojom snagom, među ovim ljudima nije potpuno prestalo hrvatsko osjećanje. Do 1860. velika većina njih nisu ni slutili, da će ikada biti otkriveni kao Srbi. Među mnogobrojnim vojnicima, koje je davao pravoslavni dio bivše monarhije, nije bilo niti jednog, koji se osjećao Srbinom. [...] Prelazi na katolicizam u masama su javni znakovi povratnika hrvatstvu. BIJES ČETNIKA U NAJVEĆOJ MJERI UPEREN JE PROTIV PRAVOSLAVNIH HRVATA, KOJI SU SE POVRATILI U DOM SVOGA NARODA.
>
> Uz ove Hrvate koji sa Srbima nemaju ništa zajedničkog osim vjere, žive takozvani 'VLASI'. To su ostaci onih balkansko-romanskih i ciganskih mješanih naroda, koji su se uzmičući pred Turcima, sklonili u hrvatska područja, gdje su tražili zaštitu od uništenja. Iako se oni po rasi ne mogu smatrati ni Srbima ni Hrvatima oni su, kao labilan elemenat, bili lako pristupačni stranim utjecajima i podlegli su radi svoje pripadnosti pravoslavnoj crkvi bez ikakvog odpora političkoj srbizaciji.
>
> PRAVIH SRBA PREMA TOME U HRVATSKOJ IMA MNOGO MANJE, NEGO ŠTO SE ČESTO TVRDILO NA TEMELJU POSVE NEOPRAVDANOG IZJEDNAČENJA PRAVOSLAVNIH I SRBA. Aktivni sprski element je vijećim dijelom došao preko granice tek od osnutka srpske a poslije jugoslavenske države, ili zato, što se tu bolje živjelo, ili kao činovnik i funkcionar Beograda. Što se tiče mnogo spominjanih četnika, tu se ne radi o nekoj pobuni srpskog naroda, kojoj bi pripadala aureola borbe za slobodu. Četnici su zapravo jedan anarhizam, naime neka vrsta milicije jugoslavenske vojske, koja više ne postoji. Srpska vojska se oduvijek služila s ovakvim organizacijama komitadžija da bi im na nezakoniti način i terorističkim sredstvima sebi osigurala vojne probitke tamo, gdje je iz političkih razloga bilo neuputno da se upotrebe redovne čete. U planovima vrhovnog stožera imali su svoje točno opredjeljeno mesto četnici, koji su izobraženi po određenim u tu svrhu časnicima jugoslavenske vojske i koji su podučeni od specijalista u uličnoj borbi i u metodama građanskog rata. Njihove zadaće, njihove oboružanje i njihova obavještajna služba bili su sastavni dio vojske. Glavna svrha im je bila da

> suzbijaju nesrpske narode i da sistemaski pustoše zemlju. Udarac njemačkih divizija bio je tako moćan, da je probio fronte do daleko u drugu obrambenu liniju u pravcu Bosne. Na taj način četničke jedinice nisu imale vremena za izvršenje svojih zadataka, ali su raspršene jedinice ispak našle priliku da sakriju svoje oružje i da se sami skriju u dubokim bosanskim šumama. To, što mi danas doživljujemo, nije ništa drugo, nego ODVIJANJE DJELOMIČNIH AKCIJA NAMJERAVANOG VELIKOG NAPADAJA, KOJI JE ZAKASNIO, [...]. Krivo je misliti, da se radi o domorodnom pučanstvu kod ovih zločinaca. Četnici potiču iz svih dijelova bivše jugoslavenske države. Činjenica, da su mnogi od njih imali opanke s kljunovima, pokazuje, da se među ovim zadnjim partizanima jugoslavenske vojske nalazi mnogo njih, koji potiču iz unutrašnjosti Srbije. [...]
> MJESTIMIČNE POBUNE USLIJEDILE SU U ZNAKU CRVENE ZASTAVE. Članovi bandi, koji su se predali, iskazuju, da ih se KLJUKALO I VARALO S FANTASTIČNIM VJESTIMA O NAPREDOVANJU SOVJETA. Ovdje se jasno vidi veza između atentata boljševizma na Evropu i podmuklih pojedinačnih akcija boljševičkih agenata, koji iskorišćuju rusofilsko raspoloženje Srba. [...]."[16]

Овај високи званичник НДХ покушавао је да изманипулише јавност износећи више нетачних података. Поред тврдње да је део Срба у Босни хрватског а део влашког порекла, он такође не признаје да се аутохтоно становиштво Босне буни против усташке бруталности већ тврди да су побуњеници дошли из Србије. Такође, занимљиво је приметити да у овој почетној фази рата усташка пропаганда не разликује четнике и партизане, тврдећи да су њихове покрете организовали првенствено Срби под великим утицајем бољшевизма, који је опет, продукт светске завере Јевреја. Као и већина осталих усташких публикација, овај чланак комбинује елементе типичног нацистичког наратива (бољшевизам, светска јеврејска завера) са домаћом ситуацијом, односно домаћим противницима (Срби, партизани, четници).

Масовна насилна покрштавања Срба, као саставни део антисрпске стратегије, усташка пропаганда је тумачила наводним враћањем ових људи на њихов изворни хрватски идентитет. То је требало да представља доказ да правих Срба у Босни има јако мало и „убеди" део српског становништва да су они заправо Хрвати. Овакве изјаве, које нису имале никаквог историјског основа нити су логичне за познаваоце регионалне историје, имале су за циљ обману јавног мњења и наметање лажног хрватског идентитета становништву Босне и Херцеговине. Ово је покушао да изнесе као главни наратив и усташки повереник за Бању Луку, Виктор Гутић (1901–1947). Гутић, одговоран за сурови прогон и пљачку Срба, Јевреја и Рома на подручју Босанске Крајине, крајем јуна 1941. цинично примећује:

> „ [...] Jedan dio naših grčko-istočnjaka dovele su Osmalije sa sobom, kad su osvojili ove naše krajeve, kao raju, da obrađuju zemlje, koje je pred osvajačem

16 "O čemu se radi u Bosni?", *SNL*, br. 104, 10. 9. 1941, 3.

napuštao domaći hrvatski živalj, a dijelom je domaće pučanstvo hrvatske narodnosti, katoličke vjere, koje nije prebjeglo, ostavši bez svećenstva u mnogim krajevima malo po malo prešlo na grčko-istočnu vjeru.
[...]
Velikosrpskom propagandom, koja je vođena vješto i neumorno iz Beograda, a naročito putem popova, a prije i putem učitelja na vjerskim školama, a od stvaranja Jugoslavije i putem svih državnih vlasti i ustanova, uspjelo je, da se gotovo svi grčko-istočnjaci srbiziraju do fanatizma.
Pošto je nestalo Jugoslavije – zahvaljujući oslobodilačkoj borbi Poglavnika i Ustaškog pokreta, te velikoj pomoći velikih naših prijatelja i saveznika – mnogi su uvidjeli, dokle ih je dovelo velikosrpsko rovarenje njihovih popova, pa se sada vraćaju, kako vele **'u staru svoju vjeru'**.
Daleko je od Ustaškog pokreta i pomisao propagande za širenje ma koje vjere, ali kada vidi da su pojedinci uvidjeli da su do sada zavađani i zaluđivani, pa hoće, da se asimiliraju sa hrvatskim narodom, a kao prvi korak u tome hoće da izađu iz one crkve, u kojoj može biti samo Srbin i niko više, **kada se dakle odriču i srpstva i njegovih propagatora, onda nema razloga, da se takove ljude ne prizna punopravnim članovima hrvatskog naroda sa svim pravima i dužnostima, koja iz toga proističu, kada to oni sami žele i hoće. Dakako da promjena vjere i hrvatstvo ne mogu biti plašt, koji će pokriti zločine pojedinaca, učinjene na hrvatskom narodu** [...].[17]

ОПТУЖБЕ ЗА КОМУНИЗАМ И УГЊЕТАВАЊЕ МУСЛИМАНСКОГ СТАНОВНИШТВА

Поред оптужби да су сурове плутократе и капиталисти, парадоксално, ова два народа су оптуживана и да су потпуно идеолошки супротно од капиталиста: комунисти. У чланку објављеном крајем јула 1941. аутор, потписан само са „X.X.X." се обраћа хрватској омладини:

Naša javnost već dobro zna, što je sve radila velikosrpska vlada i kakvim se sredstvima služila i svojim urođeničkim, nemoralnim i podlim težnjama. Ali o životu srednjoškolaca i o atmosferi, koja je vladala u omladinskim srednjoškolskim društvima, do sada se malo znalo. [...]
Srpska propaganda bijaše dostigla vrhunac u školama, gdje su sluge beogradskog kapitala gušile svako manifestiranje i napredak hrvatskog omladinca. [...] A bilo je i takove mržnje prema Hrvatima, da je upravo groteskno i tragikomično čuti, što je rekao jedan srpski ekstremista u razredu đacima. – "Slušajte, ja sam došao da vam predajem srpski jezik. Biću kratak, da se razumemo, jer sam čuo, da ima u ovome razredu i nekih drugih sem Srba. Zato vam kažem, da se u buduće razumemo, ocene će biti ovakve: Srbi mogu da dobiju petorku i četvorku, a ostali trojku i naravski dvojku, a i jedinica ne će izostat!" – pri tome se zacerekao uz kretenski smijeh svojih ljubimaca.
[…]

17 "Stožernik dr Gutić o prelazima na katoličku vjeru", *SNL*, broj 38, 25. 6. 1941, 7.

> Sasvim je razumljivo, kakav može biti rad, život, i kakva može vladati atmosfera u jednom omladinskom srednjoškolskom literarnom društvu, kada ovakav srpski šovinista dođe za nadzornog nastavnika. [...] Književni radovi i pokušaji bili su često u programu. Ti radovi, ako bi predstavljali i imali neku vrijednost bili su poslani u koji časopis, da bi se na taj način dalo poticaja, pobude i ambicije autoru. Ali, nažalost, Hrvat omladinac ni ovdje ne bijaše priznat. Srbi udariše monopol i na književnost. [...]
>
> Da bi se stvorila još veća anarhija, Srbi i Židovi počeše propagirati tuđe ideologije i širiti tuđi utjecaj na svu omladinu. Tako se unese politika, destruktivna politika, u školske klupe i literarna društva.
>
> Stvoriše se fronte po školi, niknuše ilegalna društva, pobacaše se demagoške brošure i knjige, sve to sa jednom svrhom da se omladina, specijalno hrvatska omladina zavede, uništi utopističkim idejama i tako duhovno i fizički degenerira za uvijek.
>
> Kao svugdje, tako i ovdje, postizava hrvatska omladina veliku, neobično veliku otpornost. Oni odbiše sve tuđe i nenarodne ideologije. Hrvatski omladinac bijaše tada, kao i danas, oduševljen neokaljanom kulturom i veličanstvenim narodnim, hrvatskim duhom. I u toj borbi i stremljenjima on dočeka slobodu svoje Domovine.
>
> Literarna omladinska društva koja su vodili Srbi i Židovi, postadoše čvrsta i sigurna mjesta za širenje komunističkih ideja. Sinovi bogatih gazda i židovskih korupcionaša pjevali su „pjesme" i pisali „pripovjetke" – sa temom o gladi, životnim, tegobama, sirotinji itd. Zar to nije paradoks, kada ti isti, obučeni po poslednjoj modi, priređuju „žurove", pijanke, izlete i sl., da se nekoliko dana kasnije „rasplaču" nad udesom i patnjama sirotinje! [...] Danas je pred nama novo doba. Rođena je nova Evropa. Broje se poslijednji minuti židovsko-komunističkoj utopiji. [...][18]

Само неколико дана касније, *Сарајевски нови лист* објављује обавештење да су дан пре тога (2. августа) у 10 ујутру стрељани Срби и Јевреји за које се наводно сматрало да су комунисти и да су извршили саботажу на железници. Ово је било злогласно стрељање на Врацама, брду покрај Сарајева, где је убијено 12 Срба и 8 Јевреја за које није постојао доказ о умешаности у поменуту диверзију. Са друге стране, међу њима је било виђенијих грађана Сарајева чију су имовину усташке вође убрзо преузеле.[19] Овај чланак уједно и представља ретко јавно признање о убијању припадника ова два народа јер, по правилу, на страницама усташких гласила нема ни помена о логорима, масовним стрељањима и нечувеном садизму усташких јединица.[20] Поменути проглас имао је функцију застрашивања народа и овде се преноси у целости:

18 „'Kružoci' u literarnim društvima", *Sarajevski novi list*, broj 68, 30. 7. 1941, 6.

19 Ana Ćirić Pavlović, "Looting of Jewish Businesses in Sarajevo during the Holocaust: Revisiting the Responsibility of Local Collaborators" (у штампи).

20 Насупрот томе, усташе се представљају као племенити, цивилизовани и саосећајни људи. Фадил Адемовић такође констатује да је домаћа усташка штампа уопште узев избегавала да пише о прогону и концентрационим логорима у НДХ али су доносили доста таквих вести из иностранства, видети у Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda*, 350.

„PROGLAS
Velike župe Vrhbosna

S a r a j e v o, 2. kolovoza

Jučer je u Sarajevu i na cijelom području Velike župe Vrhbosna objavljen ovaj proglas:
SRBI, ŽIDOVI – KOMUNISTI!
U noći od 29. na 30. srpnja podmetnuto je u ložionici Hrvatskih državnih željeznica u Sarajevu nekoliko eksplozivnih i požarnih naprava sa svrhom da se izazovu eksplozije i požari u ovim važnim državnim uređajima.
Budući je međutim pravovremeno svim Srbima, židovima-komunistima skrenuta pažnja putem nekoliko uzastopnih proglasa državnih vlasti da će svaki pokušaj napadaja na organe državnih vlasti ili pak sabotaže protiv interesa Nezavisne Države Hrvatske biti kažnjen najstrože, TO JE POVODOM GORNJIH EKSPLOZIJA U SARAJEVU DANAS U 10 SATI U JUTRO STRIJELJANO 20 SRBA I ŽIDOVA KRIVACA ZA IZVRŠENU SABOTAŽU.
Za svaki pak ponovljeni slučaj sabotaže bilo na kojem mjestu, bit će strijeljan odgovarajući broj novih taoca, koji se već nalaze u rukama državnih vlasti.
Upućuje se stoga ponovni poziv cjelokupnom stanovništvu Velike župe Vrhbosna, da u vlastitom interesu prijavljuje državnim vlastima sve one osobe, koje su se bavile ili se bave ovakovim i sličnim saboterskim i terorističkim pothvatima, jer će u buduće svako mjesto kolektivno odgovarati za slične događaje i snositi navedene zakonske posljedice.
Sarajevo, 1. kolovoza 1941.
Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
Velike župe Vrhbosna."[21]

Истовремено, посебан изазов усташких власти, као и свих тоталитарних и искључивих режима на Балкану, био је мултиетнички и мултиконфесионални састав становништва који се опирао политичком једноумљу. Како је режим за колективног непријатеља прогласио Србе, који су били већинска популација у Босни и Херцеговини а у читавој НДХ чинили близу једне трећине, тако је усташама било потребно савезништво са локалним муслиманима. Домаће муслиманско становништво проглашено је "најчистијим хрватским синовима"[22] исламске вероисповести и новине су често истицале тај наратив. Како је део муслимана пре рата био изразито пројугословенски и просрпски оријентисан, усташка штампа је објавила много чланака који су настојали да докажу како су Срби, а често и Јевреји, у доба Краљевине Југославије па и раније, били на-

21 "PROGLAS Velike župe Vrhbosna", *Sarajevski novi list*, br. 72, 3. 8. 1941, 4. Такође у: Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945:Žrtve genocida i učesnici NOP* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 128.
22 Francine Friedman, *Like Salt for Bread: The Jews of Bosnia and Herzegovina* (Leiden: Brill, 2022), 389.

рочито нетрпељиви према њима. Тако је у јуну и јулу 1941. редовно излазио фељтон под насловом „Лице и наличије 1918. године. Српска насиља у Санџаку, Босни и Херцеговини од преврата 1918. до 1928. године".[23]

Један од карактеристичних примера горенаведене идеолошке и моралне неподобности Срба и Јевреја, који су наводно на разне начине прогонили домаће муслимане, јесте и следећи чланак који препричава догађаје из 1937. године, а који је имао упечатљив наслов и поднаслов „Како су идови тужили вјероучитеља Мухамед еф. Хамидовића. Доказ жидовско-југославенске сурадње". Овде се наводи:

> „Da su židovi najveća opasnost svijeta, mnogi to nisu vjerovali, sve dok nisu sami osjetili izravno ili neizravno posljedice njihove zločinačke rabote. Kako u trgovini špekulacijom tako i u političkom i društvenom životu farizejstvom i oportunizmom služili su se ovi sinovi 'izabranog naroda' sa svrhom udovoljiti svoje nezasitnome i uništiti svakoga, tko stane na put njihovih paklenih namjera. Pomoću kapitala uspjeli su zasliepiti oči mnogim državnicima i dokopati se najvažnijih mjesta u državnom vođstvu. To im je uspjelo i u bivšoj Jugoslaviji, u kojoj su iza kulisa dirigirali tempo života te 'versailleske tvorevine' i uopće davali pravac čitavom vladinom radu, koji je bio uperen protiv hrvatskog naroda.
>
> Danas u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koja je sa hrvatskog naroda skinula jaram robstva, odkriva se zastor i pokazuje jasno, pod čijom je upravom bio i u čijoj se ruci nalazio život hrvatskog naroda. Odkrivaju se strašna djela i fantastični planovi i dokazuju s jasnim i nepobitnim dokazima sve zločinačke namjere Židova i njihovih 'drugara' Srba. Ovdje ćemo navesti jedan primjer iz skore prošlosti o razornom djelovanju židovskog elementa, [...].
>
> Ovaj slučaj desio se u Zavidovićima godine 1937. gdje je običaj svake godine činiti uobičajene dove, gdje se sastaju muslimani cielog okolnog kraja. Tom prilikom, nakon vjerskih ceremonija, održao je prisutnima govor, tadašnji džematski imam, a sada vjeroučitelj g. Muhamed ef. Hamidović. Budući da je g. Hamidović, kao duhovni vođa zavidovićkih muslimana, uviek iznašao pred oči muslimanima veliku opasnost od Židova, [...] to je dova u Zavidovićima, na koj je trebao govoriti g. Hamidović, pobudila veliko zanimanje kod mjesnih Židova. [...] Govornik je u svome govoru naveo muslimanima kao primjer Židove, koji su se doselili u Zavidoviće i za vrlo kratko vieme sve zanate i sav mali obrt uzeli u svoje ruke i pod svoj nadzor i koji gule novac s leđa muslimana šaljući ga u Palestinu kao prilog englesko-židovskom cionističkom pokretu protiv istovjernih Arapa. [...]
>
> Ovaj je govor djelovao na zavidovićke Židove kao najhladniji tuš i to tako, da su oni odmah pobudom ravnatelja 'Našićke' Deutscha, samovozom odjurili u Beograd. Naravna stvar, da su u Beogradu našli na topal prijem i izkreno razumievanje svojih prijatelja Srba. Što je bilo? Bilo je to, da je na zahtjev Deutscha i ostavih Židova iz Zavidovića, 'Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina u Beogradu' dostavio tužbu Ministarstvu pravde [...].

23 Видети један од тих чланака у „Lice i naličje 1918. godine: srpska nasilja u Sandžaku, Bosni i Hercegovini od prevrata 1918. do 1928. godine" nastavak IX, *SNL*, br. 40, 27. 6. 1941, 7.

> Naravna stvar, da se ova obtužba nije smjela nepovoljno riešiti. [...] Gnjev razbješnjelih Židova išao je i dalje pa su stali ometati i bojkotirali i teferič 'Narodne Uzdanice', a sve zato, što je to društvo bilo pod vodstvom ove dvojice navedenih t.j. gg. Hamidovića i Sulejmanovića. Uobće uzevši, Židovi su bili uperili sve svoje otrovne striele na sve, što je bilo muslimansko i hrvatsko.
> I dok su se ovakve stvari dešavale u Zavidovićima, dotle je g. Hamidović na osnovu židovske obtužbe premješten u Bosanski Novi. Ovaj premještaj je za g. Hamidovića bio prava kazna, ako se uzme u obzir, da je dotični zbog toga izgubio tri godine državne službe, u kojoj se danas nalazi. Osim materijalne kazne podnio je i moralnu.
> Ali g. Hamidović je danas vrlo zadovoljan i ponosan, što je i on koliko toliko pripomogao svjetskog borbi protiv najopasnijeg društvenog bacila, dignuvši javno svoj glas protiv Židova [...] Neka ovo posluži kao primjer svima nama, kako bi zajedničkim snagama stvorili što jaču društvenu koheziju u borbi protiv svih hrvatskih neprijatelja, u koje dakako spadaju među prvima Židovi. – I.H.S."[24]

На крају, ово усташко малициозно спајање „српског питања" са широм Европе постављаним „јеврејским питањем" донело је симболичку размену наратива која је пропаганду учинила погубнијом за оба прогањана народа. За домаће Јевреје, јер су, иако су чинили 0,1% од укупног становништва (0,5% у НДХ), сматрани партнерима већинског и доминантног народа Југославије који је уједно био и главни прокламовани политички непријатељ усташког покрета (напад на Југославију, династију Карађорђевића, српску историју, језик, ћирилицу). За Србе, јер су многи антисемитски стереотипи проширени на њих (јудео-масонска завера, бољшевизам и сурови капитализам), укључивши их тако у беспоштедну антисемитску пропаганду, коју су усташе у потпуности преузеле од својих нацистичких вођа.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Усташка пропаганда настала је на основу већ развијене нацистичке пропагандне делатности. Она копира типичну нацистичку пропагандну инфраструктуру, као и умногоме њен садржај када је у питању оптуживање Јевреја за светску заверу. Оно што је ново у НДХ је да главне мете уз Јевреје постају и Срби, као најбројнији народ у Босни и Херцеговини и политички архинепријатељ усташког покрета. У комплексном етничком и верском мозаику Босне и Херцеговине, пропагандне поруке прилагођаване су локалним околностима, што је допринело њиховој ефикасности, али и разорности. Основна подела света на „нас" и „њих" била је централна тачка пропагандног наратива. У Босни и Херцеговини, ова подела је често била формулисана кроз етничке и верске категорије, при чему су одређене заједнице (Срби, Јевреји, Роми) означаване као непоуздане или непријатељске. Пропаганда је користила поједностављене по-

24 „Kako su židovi tužili vjeroučitelja Muhamed ef. Hamidovića. Dokaz židovsko-jugoslavenske suradnje", *SNL*, br. 96, 31. 8. 1941, 7.

руке, снажне симболе и емоционално набијен језик. Историјски митови и селективна тумачења прошлости служили су да се створи осећај угрожености и да се оправдају репресивне мере. Такви наративи често су игнорисали сложену историјску стварност Босне и Херцеговине и сводили је на црно-беле представе. Важно је истаћи да је пропаганда деловала синхронизовано са политичким и војним мерама. У новинама у другим публикацијама пропаганда против Срба и Јевреја била је најитензивнија у току прве две године рата, када је убијено и највише припадника ових двају народа.

Усташке публикације и новински чланци углавном су имале неке заједничке особине. Већина објављених текстова је непотписана или потписана само са иницијалима тако да аутор остаје анониман. Главне мете и дежурни кривци за све невоље хрватског народа (а ту су убрајани и локални муслимани) најчешће су били колективно Срби и Јевреји, против којих је написан велики број публикација, нападајући их одвојено али и оптужујући их за заједничку завереу у Краљевини Југославији и наводну пљачку и угњетавање Хрвата католичке и муслиманске вере. Пропаганда у НДХ заправо је градила фашистичку утопију пажљиво избегавајући да се бави стварним стањем у земљи и страшним усташким злочинима против прогањаних народа, уместо тога најчешће приказујући како се одвија рат у другим земљама. На страницама *Сарајевског новог листа*, живот у НДХ изгледао је нормалан, бар за људе католичке и исламске вероисповести. Они су имали посао и друштвени живот, посећивали позориште и биоскоп, деца су им похађала школу, а старци су им умирали природном смрћу.

Упркос поразу италијанског фашизма, немачког нацизма и њихових деривата, попут усташког клерофашизма, њихове идеје у различитим облицима нажалост настављају да постоје и да се репродукују и у данашњем, битно проширеном медијском простору. Јавно изговорене поруке мржње и нетолеранције често надживљавају људе и режиме који су их створили, настављајући да живе у људској свести и обликују нашу перцепцију стварности годинама касније. Будући да после Другог светског рата није извршен процес темељне деусташизације друштва, по угледу на денацификацију Немачке, међунационални односи у региону остали су нарушени деценијама касније. Слављење усташких вођа и коришћење њихових поздрава у двадесет првом веку нису само одраз селективног тумачења и жеље за ревизијом фашистичке прошлости, већ и фундаменталног незнања које ће највише штете донети управо друштву које буде толерисало овакве испаде својих чланова.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Sarajevski novi list, broj 10, 22. 5. 1941.
Sarajevski novi list, broj 21, 5. 6. 1941.
Sarajevski novi list, broj 68, 30. 7. 1941.
Sarajevski novi list, br. 72, 3. 8. 1941.
SNL, br. 40, 27. 6. 1941.
SNL, br. 43, 1. 7. 1941.
SNL, br. 96, 31. 8. 1941.
Fadil Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941–1945)* (Sarajevo: Media Centar, 2000).
Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory* (Leiden: Brill, 2014).
Francine Friedman, *Like Salt for Bread: The Jews of Bosnia and Herzegovina* (Leiden: Brill, 2022).
Ana Ćirić Pavlović, "Looting of Jewish Businesses in Sarajevo during the Holocaust: Revisiting the Responsibility of Local Collaborators" in *The Unwanted Citizens: Destruction and Annihilation of Jewish Communities in South Eastern Europe during WWII,* edited by Goran Miljan, and Anders Blomqvist (London: Palgrave Macmillan, forthcoming in 2026).
Ana Ćirić Pavlović, "Looting of Jewish Businesses in Sarajevo during the Holocaust: Revisiting the Responsibility of Local Collaborators" (у штампи).
Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945:Žrtve genocida i učesnici NOP* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980).
Daniela Ozacky Stern, *Goebbels, Nazi Master of Illusion: The Destructive Power of Joseph Goebbels's Propaganda and the Holocaust* (Tel Aviv: Lazar Institute, 2022).
David Welch, *The Third Reich Politics and Propaganda* (London and New York: Routledge, 2002).

Abstract: *This paper analyzes newspaper articles concerning Serbs and Jews published in Sarajevski novi list (renamed Novi list in 1942)—the main Ustaša daily and the official organ for Bosnia and Herzegovina—during the early months of the Second World War. Identified as primary enemies ruthlessly persecuted by the regime, Serbs and Jews were frequent targets of propaganda in the Quisling Independent State of Croatia. These texts typically emphasized the alleged friendship and collusion between Serbs and Jews against Croats (a category encompassing both Catholic and Muslim populations of the NDH).*

UDK 341.322.5-058.65(=416.11)(497.13)
COBISS.RS-ID 144780801
DOI 10.7251/ZRKLJ2501099M

HOLOKAUST PORODICE VOLNER (WOLLNER)

Dejan Motl
JUSP Donja Gradina

Apstrakt: *Zagrebačka jevrejska porodica Volner (Wollner) u Drugom svjetskom ratu izgubila je veliki broj članova. Stradali su na različitim mjestima, a sudbina ove porodice oslikava svu slojevitost i strahote koje je donio Holokaust. Nema pouzdanih podataka o tome kada su se naselili na teritoriji današnje Hrvatske, ali se iz izvora i literature vidi da su pojedini članovi porodice krajem XIX vijeka živjeli u Požegi. U radu su obuhvaćeni članovi porodice Gustava Volnera, kao i njihovi bliski rođaci koji su živjeli na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske, prvenstveno u Zagrebu.*

Ključne riječi: *Holokaust, ustaše, logori, deportacije, Aušvic, Jasenovac.*

UVOD

Zagrebačka porodica Volner poticala je iz grada Pečuj (Pécs) u današnjoj Mađarskoj. Gustav Volner rođen je u Pečuju 1886. godine. Njegovi roditelji, Mor i Roza, osim njega imali su sinove Henrika (rođen 1883) i Huga (rođen 1894), te kćerke Ceciliju (rođena 1878) i Margaretu (rođena 1891).[1] Nije poznato kada su se naselili na području Hrvatske, ali se pretpostavlja da se to dogodilo između 1897. godine, kada je umro otac, i 1904. godine, kada je preminula majka.[2] Po završetku Prvog svjetskog rata braća Gustav i Hugo nastanili su se u Zagrebu, gdje su započeli uspješan trgovački posao.

Gustavovu porodicu činili su supruga Margit (Marguerite), rođena Fried Szecsen 1896. godine u Velikoj Kaniži (Nagykanizsa), te djeca Ivo i Mira. Ivo je rođen u Zagrebu 24. jula 1920. godine. Bio je student Muzičke i dramske akademije u Zagrebu i član Jevrejskog pjevačkog društva „Ahtud".[3] Na koncertu održanom u febru-

1 www.geni.com (pristupljeno 9. 2. 2026) Mor i Rosa su imali još nekoliko djece, koja su umrla mlada. Ćerka Margareta Margit udala se 1909. za urara i draguljara Hermana Fusmana (Fussman), sa kojim je živjela u Zagrebu sve do smrti, maja 1940.

2 Arolsen Archives, DocID: 80549573. Majka je preminula u Požegi, gdje je odranije živjela najstarija ćerka Cecilija. Hugo u upitniku Međunarodne organizacije za izbjeglice (IRO) navodi da se školovao u Požegi u periodu od 1904. do 1912.

3 Akademija glazbe i kazališne umjetnosti, Izvještaj za školsku godinu 1939/1940.

aru 1940. godine nastupio je kao klavirski pratilac operskog pjevača Lea Mirkovića Friedmanna.[4] Mira je rođena u Zagrebu 19. januara 1923. godine.

Hugo Volner bio je oženjen Elsom (Elzom), rođenom Krautblatt 10. jula 1897. godine u Zenici. Nisu imali djece.[5] Braća su držala veletrgovinu „Hugo Wollner i drug" u tadašnjoj Nikolićevoj ulici broj 14. Pored trgovine, bili su suvlasnici više industrijskih preduzeća.[6]

Porodica je stanovala u prostranom stanu na Pejačevićevom[7] trgu. Na spratu iznad njih živjeli su sestra Gustavove supruge Margit, Elizabeta, njen suprug Samuel Gati i njihova kćerka Magdalena, koja se neposredno pred rat udala za Vilija (Willy) Šlezingera (Schlesinger), vlasnika radionice za mehaničku izradu tkanina „Termit". Obje porodice zajedno su obilježavale velike jevrejske praznike, ali nisu bile religiozne.[8] Samuel Gati bio je vlasnik obrtničke radionice „Sljeme", u kojoj su se proizvodili putni kovčezi i kožna galanterija.[9]

DRUGI SVJETSKI RAT

Uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske započeo je sistematski progon Jevreja. Rasnim zakonima[10] od 30. aprila 1941. godine i nizom kasnijih propisa Jevreji su diskriminisani kao građani i državljani, a njihova egzistencija dovedena u pitanje. Nisu smjeli raspolagati imovinom ni uštođevinom, a upravljanje njihovim radnjama i preduzećima preuzimali su ustaški povjerenici. I braći Volner oduzeta su sva preduzeća, uz dozvolu da kao „neophodni radnici" privremeno nastave rad.[11]

Ubrzo su ustaške vlasti počele hapsiti i deportovati Jevreje u logore. Prvo veće hapšenje u Zagrebu desilo se 29. maja 1941. godine. Radilo se o grupi od 165 jevrejskih mladića od 17 do 25 godine starosti, srednjoškolaca, studenata i članova sportskih udruženja. Pod izgovorom đačke radne obaveze ova grupa je preko Križevca deportovana u Koprivnicu. Njima je rečeno da će nekoliko sedmica boraviti na rad-

4 Tamara Jurkić Sviben, Glazbenici židovskoga podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941. godine (doktorski rad), str. 318.

5 Arolsen Archives, DocID: 80549573; Zeev Milo, Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945) sa opširnim historijskim pregledom toga razdoblja, str. 163.

6 USC Shoah Foundation: Mira Schick- Interview Code: 33291. Prema riječima ćerke Mire, posjedovali su fabriku za proizvodnju čarapa, fabriku dugmadi i fabriku sjenila za prozore. U ekonomskom časopisu "Narodno blagostanje" od 30. avgusta 1930. navodi se da je Gustav preuzeo upravljanje fabrikom „Destalit d.d. tvornica
dugmeta, cigarluka i galanteriske robe«. Fabrika čarapa zvala se "Tigar" i nalazila se na Zavrtnici, dijelu industrijske zone Zagreba.

7 Današnji Britanski trg.

8 USC Shoah Foundtation: Mira Schick- Interview Code: 33291

9 https://www.portalnovosti.com/koferi-puni-povijesti/ (posjećeno 10. 2. 2026) Ova radionica je bila veoma uspješna, o čemu govori učešće na svjetskim izložbama 1929. u Barseloni i Parizu 1937, kao i to da su 1931. dobili status kraljevskog dobavljača.

10 Zakonska odredba o državljanstvu, Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki, Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka, Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća...

11 HDA, Analitički inventar, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – židovski odsjek 1941–1942, str. 104; HR-HDA-252-2-635.

noj obavezi i da će se nakon tog perioda vratiti kući.[12] Među njima bio je i Ivo Volner.

STRADANJE IVE VOLNERA[13]

Po dolasku u logor Danica jevrejski omladinci bili su smješteni s ostalim zatočenicima. Išli su raditi u selo Drnje, gdje su zatrpavali rovove i ostale fortifikacijske objekte ostale iza jugoslovenske vojske. Na molbu Židovske bogoštovne općine Zagreb upućene Ustaškom redarstvu – Židovskom odsjeku u Zagrebu 11. juna, dozvoljeno je da se omladinci presele u Koprivnicu u prostorije Uljare, tj. objekte nekadašnje fabrike ulja.[14] Trebalo je da im bude organizovana kuhinja o trošku Židovske bogoštovne općine Zagreb, kao i medicinska njega. Ovakav status jevrejskih omladinaca izazvao je revolt Ustaškog povjereništva za grad i kotar Koprivnicu, koje je u dopisu Ustaškom redarstvu – Židovskom odsjeku u Zagrebu od 30. juna zahtijeva da se oni, kao i oni Jevreji iz Koprivnice koji su još uvijek slobodni, zatvore u jednu zgradu unutar logora Danica i da se drže pod najstrožom pažnjom dok se ne stvore uslovi da se oni odstrane iz Nezavisne Države Hrvatske.[15]

Jevrejski mladići iz Zagreba, kao i mnogobrojni drugi logoraši logora Danica, u stočnim vagonima su 10. juna dopremljeni u Gospić, gdje je bio formiran novi logor. Po dolasku u Gospić deportovani su u pravcu logora Jadovno. Tamo će se većini izgubiti trag. Desetorica mladića iz ove grupe, zahvaljujući školskom drugu, ustaškom natporučniku Janku Mihaloviću,[16] nakon nekoliko dana boravka u logoru Jadovno izdvojena je i odvedena u kaznionicu u Gospiću. Sutradan su određeni u radnu grupu koja je imala zadatak da čisti ulice Gospića. U ovoj grupi je bio i Ivo Volner. Smješteni su u bivši hotel Evropa u kojem je bio Ustaški stan. Hranili su se zajedno s ustašama, a nešto kasnije i u gostionici oduzetoj od njenog vlasnika srpske nacionalnosti, koji je potom i ubijen.[17]

Sredinom avgusta ova grupa jevrejskih mladića je iz Gospića odvedena u 3 km udaljeni sabirni logor Ovčara,[18] smješten na nekadašnjem imanju srpske porodice

12 www.antifasisticki-vjesnik.org (pristupljeno 3. 2. 2023) Roditelji su uputili pismo ministru unutrašnjih poslova u kojem mole da se djeci dozvoli odlazak kući jer su sa sobom ponijela ljetnu garderobu a zima se već polako približava. Pismo nije datirano ali se iz sadržaja može pretpostaviti da je pisano u drugoj polovini septembra, kada većina omladinaca više nije bila u životu.

13 Sačuvane su dopisne karte koje je Ivo iz različitih logora slao svojim roditeljima. Više vidi u: Dejan Motl, Sudbina Ive Volnera (Wollner) – pisma iz logora, u: Topola br. 9, 2023. godina.

14 Na području nekadašnje uljare nalazi danas se fabrika »Podravka« (prim. aut.).

15 Narcisa Lengel-Krizman, Mihael Sobolevski, Hapšenje 165 židovskih omladinaca u Zagrebu u svibnju 1941. godine, u: Novi Omanut, br. 31, str. 7.

16 Марко Ручнов, Зашто Јасеновац, str. 313; Janko Mihalović, ustaški natporučnik. Bio je zadužen za političke zatočenike kaznionice u Gospiću. Neposredno je odlučivao o odvođenju pristiglih Srba i Jevreja u logore na Pagu i Jadovno ili kaznionicu u Okružnog suda. Još na željezničkoj stanici u Gospiću dočekivao je transporte i pravio selekciju. Nakon zatvaranja lorora u Gospiću postao je komandant ustaškog logora u Jastrebarskom. Godine 1944. pobjegao je u Italiju, gdje je služio kao avijatičar. Nakon rata proglašen je za ratnog zločinca. Ђуро Затезало, Јадовно – комплекс усташких логора, str. 107.

17 Dr Emil Freundlich, Tragedija židovskih omladinaca u Zagrebu, u: Mi smo preživjeli...**: Jevreji o Holokaustu 3, str. 181.**

18 Sabirni logor Ovčara nalazio se na 3,5 km udaljenosti od kaznionice Okružnog suda. Činilo ga je nekoliko objekata koje su ranije služile kao štale za stoku,veličine 30 x 10 metara, silos, cisterna i jedan stambeni objekat. Ђуро Затезало, n.d., str. 152–153.

Maksimović.[19] Nakon nekoliko dana boravka u ovom logoru, 20. avgusta svi logoraši su dobili naređenje da krenu prema željezničkoj stanici. Ostali preživjeli logoraši gospićkih logora smrti preko logora u Jastrebarskom deportovana je u novoosnovane logore u Jasenovcu. Među njima je bio i Ivo Volner. Bivši logoraš Milko Rifer (Riffer), koji je u logoru Ciglana bio od 15. oktobra 1942. do 15. oktobra 1943, u svojim memoarima ga spominje kao člana logorskog orkestra. Orkestar je imao šest violina, čelo, klavir, klarinet, saksofon, dvije trube, bubanj i harmoniku, koju je svirao upravo Ivo. Probe su održavane uveče nakon završenog rada. Za originalnu operetu koju je ovaj orkastar izveo u logoru, "Raj na oceanu", libreto[20] je napisao Volner.[21]

Prema Indeksu paketarnice,[22] Ivo je bio raspoređen u građevinsku radnu grupu u kojoj je, prema sjećanjima preživjelih logoraša, bio pisar.[23] Položaj u logoru mu je donekle bio olakšan okolnostima da je često znao zabavljati ustaše u logoru svirajući im harmoniku. Međutim, početkom juna 1944. ustaše su ga povele na neku zabavu u Bosansku Dubicu, gdje je trebalo da im svira. Sutradan su donijeli njegovo tijelo, uz obrazloženje da je pokušao bježati.[24] Poslije toga je uslijedila odmazda ustaša i zapovjednika logora Dinka Šakića,[25] koji je prvo ubio dvojicu logoraša za vrijeme nastupa, a zatim odabrao oko dvadesetak logoraša iz logorskog orkestra i građevinske grupe bliskih Ivi Volneru i naredio da se likvidiraju.[26]

STRADANJE OSTALIH ČLANOVA PORODICE

I ostatak porodice Volner stradao je u Holokaustu. U ljeto 1941. ocu i stricu, Gustavu i Hugi, oduzeta je trgovina.[27] Morali su napustiti svoj stan i preseliti se u mno-

19 Matija Maksimović, trgovac, vlasnik štamparije i knjižare, posjedovao je i staje koje su pretvorene u sabirni logor. Zajedno sa nekoliko članova svoje porodice Matija je ubijen a njegova imovina oduzeta.

20 Libreto (ital. libretto – knjižica), tekst opere, operete, melodrame ili drugih muzičko-scenskih djela, poput baleta ili pantomime.

21 Milko Riffer, Grad mrtvih – Jasenovac 1943, str. 201.

22 Spisak logoraša logora III Ciglana koji su primali pakete (prim.aut.).

23 Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, Dokumenta, knj. 2, str. 843, 990.

24 Ivo Goldstein, Jasenovac, str. 714. Goldstein navodi, ali bez navođenja izvora, kako su ustaše Ivu odvele na svadbu u Dubicu. Ukrcali su ga u logoru u auto, a on im je odmah počeo svirati, dok su oni pjevali. Pošto je svadba trajala čitava tri dana, tek nakon toga je njegovo tijelo doneseno u logor.

25 Марко Ручнов, Зашто Јасеновац, str. 512–520; Šakić Ljubomir Dinko, ustaški satnik, komandant Logora III – Ciglana (Studenci kod Imotskog, 1921. – Zagreb 2008). Oženio se Nadom Luburić, polusestrom Vjekoslava Luburića Maksa, čime je započeo njegov brz uspon u ustaškom pokretu. U proljeće 1944. postao je zapovjednik logora Ciglana. Poslije Drugog svjetskog rata sa ženom bježi u Argentinu, koja ga je 1998. izručila Republici Hrvatskoj. Iduće godine osuđen je na maksimalnu zatvorsku kaznu od 20 godina. Umro je 2008.

26 Antun Miletić, n. d., knj. 3, str. 495–496, 503–504, 534–535. U izjavama Komisiji za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača, datim u maju 1945. od strane Milana Duzemlića, Slavka Dobrile i Jakoba Danona, na sličan način se opisuju događaji nakon što je doneseno tijelo Ive Volnera. O ubistvu Ive Volnera i odmazde koja je zatim uslijedila raspravljalo se na suđenju Dinku Šakiću, koje se održalo pred Županijeskim sudom u Zagrebu 1999. godine. Jedna od tačaka optužbe za koju je okrivljeni proglašen krivim bilo je: ...«pred 'nastupom' logoraša povodom navodnog bijega zatočenika Ive Volnera optuženi Šakić hicima iz pištolja osobno usmrtio zatočenike Avrama Montilja i Leona Pereru, a iz 'nastupa' je izdvojeno oko 20 zatočenika uglavnom Židova i članova 'muzičke' grupe koji su odvedeni u 'zvonaru' te su pojedini od njih i likvidirani..."

27 Mirjana Jurić, Analitički inventar, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, str. 104.

go manji u drugom dijelu grada. U toku 1942. Gustav Volner sa suprugom i ćerkom, Hugo sa suprugom, kao i Samuel Gati[28] sa suprugom, spas su potražili u Crikvenici, na teritoriji pod kontrolom italijanske vojske. Komunikaciju sa Ivom, preko dopisnica, održavali su preko bivše dadilje, koja je bila veoma vezana za porodicu.[29] Novembra 1942. Italijani su ih, zajedno sa drugim Jevrejima, internirali u logor kraj Kraljevice, odakle su, u proljeće 1943, odvedeni u logor Kampor na Rabu. Nakon kapitulacije Italije Gustav sa suprugom i ćerkom, te porodica Gati, ostaju na ostrvu zbog nemogućnosti Margit da plovi brodom. Zaštitu na ostrvu im je obećao prijatelj i poslovni saradnik kod kojeg su boravili nakon raspuštanja logora.[30]

Brat Hugo sa suprugom prelazi na kopno, u Otočac, na oslobođenu partizansku teritoriju. Povlačeći se zajedno s partizanima stigli su u Slunj, a potom, u ljeto 1944, u Topusko, gdje se nisu dogo zadržali jer su se morali povući u Glinu, gdje su dočekali kraj rata.[31]

Dolaskom njemačke vojske na ostrvo Rab, 19. marta 1944. godine, oko 200 Jevreja koji su ostali na ovom ostrvu našli su se ponovo u opasnosti. Prokazani od pojedinih mještana ostrva, preostali Jevreji su pohapšeni i preko Rijeke prebačeni u logor "Risiera di San Sabbo" kod Trsta. U ogromnoj zgradi koja je ranije služila kao skladište riže, žene i djeca su odvojeni na tavan zgrade, a muškarci u prizemlje. Hrane nisu dobijali. Nekoliko dana kasnije svi su ukrcani u teretne vagone i upućeni u pravcu Aušvica (Auschwitz). Put je trajao šest dana. Stisnuti u stočnim vagonima, nisu mogli sjesti već su morali čučati ili stajati. Četvrtog aprila, po dolasku u logor Aušvic-Birkenau, Nijemci su sproveli selekciju. Odvojeno je dvadesetak mlađih, kojima su rekli da idu u radni logor, dok će im se stariji i djeca pridružiti nakon karantina kroz koji prođu. Tu se Mira posljednji put vidjela sa roditeljima, koji su, zajedno sa Samuelom i Elizabetom Gati, ubijeni.[32] Nakon šišanja i dezinfekcije, Miri je istetoviran logoraški broj 76511. Poslije izlaska iz karantine radila je razne poslove u logoru, sve dok nije, zahvaljujući svom znanju njemačkog jezika, prebačena u fabriku municije Union koja je djelovala u okviru logora Aušvic. Njen posao sastojao se u vođenju dnevne statistike proizvodnje svake mašine, vremenu potrebnom za proizvodnju svakog dijela i broju odbačenih dijelova.[33] U januaru 1945. godine, pred nadiranjem sovjetske Crvene armije, njemačke vlasti su započele evakuaciju logorskog kompleksa Aušvic. Ova prisilna evakuacija, sprovedena od 17. januara 1945, poznata je kao „marš smrti". Među 56.000 logoraša, muškaraca i žena, koji su izve-

28 Magdalena, ćerka Samuelova, sa suprugom Vilijem, pobjegla je iz NDH u avgustu 1941. godine. u Španiju, odakle su, brodom Markiz de Komilas (Marques de Comillas), isplovili iz luke Vigo za Sjedinjene Američke Države, u koje su stigli 16. oktobra 1941.

29 USC Shoah Foundation: Mira Schick – Interview Code: 33291

30 Isto, Mira opisuje uslove boravka u Kraljevici i logoru Kampor na Rabu kao zadovoljavajuće. I smještaj u barakama, a pogotovo hrana, prema njenim riječima, bili su dobri.

31 Zeev Milo, Tako je to bilo, str. 162–227.

32 USC Shoah Foundation: Mira Schick – Interview Code: 33291, Edita Armut Kašiković, Svako svoju sudbinu nosi sa sobom, u: Mi smo preživjeli 3, str. 100.

33 The Union Kommando in Auschwitz, Edited Lore Shelley, str. 271, Union-Werke je bio industrijski kompleks u sastavu koncentracionog logora Aušvic. Fabrika je pripadala njemačkoj industriji naoružanja i proizvodila je dijelove za oružje, uključujući municiju i komponente za streljačko naoružanje. Nalazila se izvan glavnog logorskog kompleksa, ali je bila administrativno povezana sa Aušvicom. Zatvorenice su svakodnevno sprovođene na rad i vraćane u logor.

deni iz Aušvica i okolnih podlogora i primorani da pješice krenu prema zapadu, nalazila se i Mira. Ubrzo nakon dolaska u logor Ravenzbrik (Ravensbrück), koji se nalazio na oko 90 km sjeverno od Berlina, Mira je prebačena u Rehlin (Rechlin), gdje je radila na račišćavanju posljedica savezničkog bombardovanja.[34] Tu je dočekala dolazak sovjetske armije i kraj rata. Ne želeći da se vrati u domovinu, priključila se jednom transportu francuskih vojnika koji ju je odveo do logora Ludvisberg (Ludwisburg), koji je služio saveznicima za ratne zarobljenike. Poslije par dana našla se u avionu koji je francuske državljane odvezao za Pariz. Tu je ostala da živi do smrti, 2001. godine.[35]

Hugo i Elza Volner vratili su se u Zagreb, gdje je Hugo dobio namještenje u mreži robnih kuća Nama (Narodni magazin). Godine 1947. pokreće se sudski postupak zbog malverzacija, utaje i lošeg poslovanja u Nami. Sa grupom uposlenika našao se na optuženičkoj klupi i Hugo. Sva imovina mu je oduzeta kada je osuđen na 10 godina zatvora. Godinu dana kasnije, kada je započelo iseljavanje Jevreja iz Jugoslavije u Izrael, iz zatvora je doveden na brod pa je 1948. godine zajedno sa suprugom emigrirao.[36] U biltenu jugoslovenskih iseljenika u Izraelu 15. 1. 1967. objavljena je vijest o njegovoj smrti.

U Kraljevini Jugoslaviji živjela je i Gustavova sestra Cecilija. Ona se, nakon završetka školovanja u Beču, naselila u Požegi, gdje je 1899. godine otvorila fotografski atelje. "Atelier Wollner" je pod tim imenom postojao do 1906, kada, nakon Cecilijine udaje za bečkog fotografa Julija Davidsona, uz prijašnji naziv dodaju i natpis "J.&C. Davidson Požega". Godine 1913. dobili su sina Teodora (Theodor) Tedija. Iste godine porodica se seli u Split, gdje su 1919. dobili ćerku Anastasiju Astu.[37] Ubrzo po dolasku u ovaj grad Julije je osnovao Atelier za modernu fotografiju Zita. Godine 1939. Julije je umro od plućne embolije, a tri godine kasnije i Cecilija od zastoja srca. Oboje su sahranjeni na jevrejskom groblju u Splitu.[38] Njihova djeca, Tedi i Asta, nakon njemačke okupacije Dalmacije deportovani su u logor na Starom sajmištu u oktobru 1943, gdje im se gubi svaki trag.[39]

* * *

Stradanje porodice Volner predstavlja paradigmatičan primjer sudbine jevrejskih porodica na prostoru Nezavisne Države Hrvatske tokom Drugog svjetskog rata. Sudbina njenih članova pokazuje različite oblike progona: hapšenja i deportacije u ustaške logore smrti, internacije pod italijanskom okupacijom, nacističke deporta-

34 Logor Rehlin (Rechlin) bio je manji nacistički logor i radni podlogor u sjevernoj Njemačkoj, u blizini grada Rechlin u Meklenburgu. Bio je povezan sa njemačkom vojnom industrijom i vazduhoplovnim istraživačkim centrom koji se nalazio u tom području.

35 USC Shoah Foundation: Mira Schick – Interview Code: 33291; www.geni.com/people/Mira-Schick (posjećeno 8. 6. 2023).

36 Zeev Milo, Tako je to bilo, str. 243; Naida Mihal Brandl, Židovi u Hrvatskoj od 1944/5. do 1952, doktorski rad, str. 220, 223.

37 Ivana Domanović, Korak ispred vremena, Atelier Wollner (1899–1934), katalog izložbe, str. 8–9, 18, 28.

38 Isto, str. 29; Za vrijeme rata, Rimskim ugovorima između Italije i NDH ovaj grad je, sa dijelom Dalmacije, pripao Italiji. Iako je položaj Jevreja bio težak, italijanske vlasti nisu sprovodile Holokaust.

39

cije u Aušvic, prisilni rad, „marševe smrti“, ali i poratne političke progone i emigraciju.

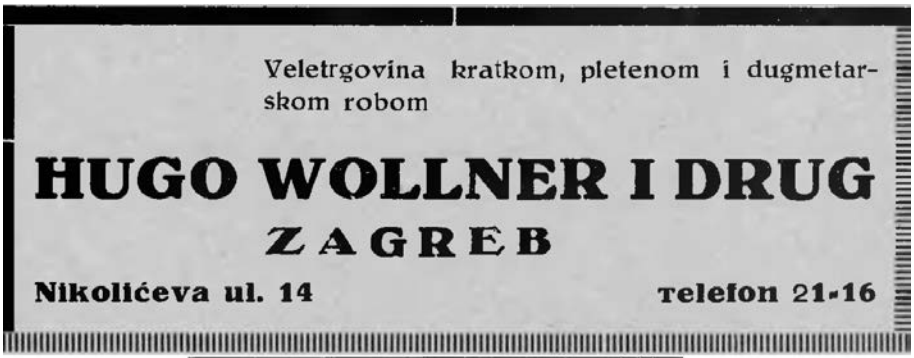
Uništenje gotovo čitave jedne građanske, integrisane i ekonomski uspješne porodice svjedoči o sistematskom karakteru Holokausta, čiji je cilj bio potpuno uklanjanje Jevreja iz društvenog, ekonomskog i kulturnog života. Istovremeno, pojedinačna svjedočanstva — poput Ivinog muzičkog angažmana u logoru ili Mirinog preživljavanja Aušvica — podsjećaju na snagu individualne ljudske sudbine unutar mehanizma masovnog uništenja.

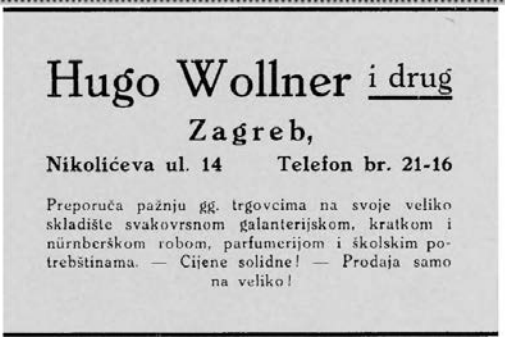
Istraživanje sudbine porodice Volner doprinosi mikroistorijskom razumijevanju Holokausta, pokazujući kako se globalna politika istrebljenja reflektovala na živote konkretnih ljudi, porodica i lokalnih zajednica. Time se čuva sjećanje na žrtve i potvrđuje značaj kontinuiranog naučnog istraživanja i kulture pamćenja.

Zgrada (prva s desne strane) u kojoj su stanovale porodice Volner i Gati

Porodično stablo Volnerovih

Međuratne reklame i oglasi

FOTOGRAFIČKI
atelier
u Županijskoj ulici br. 20.

Čast mi je ovim p. n. obćinstvu uljudno saobćiti, da sam u gradu Požegi u Županijskoj ulici uredila fotografički atelier.

Nisam se žacala nikakvih troškova, pa sam **podigla zatvoreni atelier,** gdje mogu kod svakoga vremena i liepog i kišovitog snimati najbolje slike.

Budući da naručbe svake ruke i prema svim zahtjevima mogu uz umjerene ciene izvršiti, molim za prijaznu naklonost p. n. obćinstva te se bilježim

s odličnim štovanjem

Cecilija Wollner,
fotografistica.

Na blagohotno uvaženje!

Ovim obaviješćujem slavno općinstvo, da svatko, koji se u vremenu od

1. veljače do 1. ožujka o. g.

kod nas slikati dade kod narudžbe od
3 kom. Visit fotografija dobije 3 kom. kao nagradu
6 kom. Visit fotografija dobije 6 kom. kao nagradu
3 kom. Kabinet-fotograf. dobije 3 kom. kao nagradu
6 kom. Kabinet-fotograf. dobije 6 kom. kao nagradu
3 kom. Salon fotografija dobija 3 kom. kao nagradu
6 kom. Salon-fotografija dobije 6 kom. kao nagradu
nadalje kod 6 kom. poštanskih karata sa fotografijom dobije 3 kom. kao nagradu, a kod 12 kom. poštanskih karata sa fotografijom dobije se 6 kom. kao nagradu.

Isto tako izradjujemo slike za jednu osobu kao i slike za više osoba, nadalje cijele slike ili poprsne slike u krasnoj izvedbi uz najjeftinije cijene.

Sa veleštovanjem

Atelier Wollner
J. & C. Davidson Požega.

Međuratne reklame i oglasi

Gustav Volner za vrijeme Prvog svjetskog rata, USC Shoah Foundation

Gustav, Margit, Ivo i Mira, USC Shoah Foundation

Ivo i Mira Volner, USC Shoah Foundation

Gustav, Margit i Mira ispred barake u Kraljevici, USC Shoah Foundation

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

HDA
USC Shoah Foundation
Arolsen archives

Objavljeni izvori:

Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945, Dokumenta, knj. 2, Spomen-područje Jasenovac i Narodna knjiga Beograd, 1986.
Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945, Dokumenta, knj. 3, Spomen-područje Jasenovac i Narodna knjiga Beograd, 1987.
Akademija glazbe i kazališne umjetnosti, Izvještaj za školsku godinu 1939/1940.
Mirjana Jurić, Analitički inventar, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, Zagreb 2005.

Literatura:

Zeev Milo, Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945) sa opširnim historijskim pregledom toga razdoblja, Ivica Eskenazi, Beograd, 2004.

Ручнов, Марко, Зашто Јасеновац, Спомен-подручје Доња Градина, Доња Градина, 2022.

Затезало, Ђуро, Јадовно – комплекс усташких логора 1941, Музеј жртава геноцида, Београд, 2007.

Mi smo preživeli...**:** Jevreji o Holokaustu **3,** Jevrejski istorijski muzej: Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005.

Riffer, Milko, Grad mrtvih – Jasenovac 1943, Naklada Pavičić, Zagreb, 2011.

Goldstein, Ivo, Jasenovac, Fraktura, Zagreb, 2018.

The Union Kommando in Auschwitz, Edited Lore Shelley, Lanham: University Press of America,1996.

Korak ispred vremena, Atelier Wollner (1899–1934), katalog izložbe Gradski muzej Požega, 2019.

Jurkić Sviben, Tamara, Glazbenici židovskoga podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941. godine (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2016.

Internet:

www.geni.com
www.arolsen-archives.org
www.vha.usc.edu
www.portalnovosti.com
www.antifasisticki-vjesnik.org

Časopisi i zbornici:

Židov
Novi Omanut

Abstract: *The Jewish Wollner family from Zagreb lost numerous members during the Second World War. Their fate, scattered across various locations, reflects the complex layers and horrors of the Holocaust. While reliable information about their settlement in modern-day Croatia is lacking, archival sources and literature indicate that some family members lived in Požega at the end of the 19th century. This paper focuses on Gustav Wollner's family and close relatives who lived in the territory of the Independent State of Croatia, primarily in Zagreb.*

УДК 341.485-058.65-053.4/.6(497.13)
COBISS.RS-ID 14
DOI 10.7251/ZRKLJ2501113T 4781057

СТРАДАЊЕ ДЈЕЦЕ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ: ПОСЉЕДИЦЕ УСТАШКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

Тања Тулековић
Музејски савјетник
ЈУСП Доња Градина

Апстракт: *Стварање „чистог хрватског простора" био је је темељ усташке идеологије у Независној Држави Хрватској. У пракси, то је значило да са цјелокупне територије треба уклонити српско, јеврејско и ромско становништво без обзира на пол и старост. У том смислу усташе нису поштедјеле ни дјецу већ su их насилно одвајале од родитеља или заједно са њима убијали. Страдање дјеце још један је доказ о геноцидној политици Независне Државе Хрватске. Овај рад има за циљ да фотографијама и биографијама невине дјеце настањене на подручју Независне Државе Хрватске документује усташку идеологију која је била погубна за Србе, Јевреје и Роме са циљем затирања свега што је српско, јеврејско и ромско.*

Кључне ријечи: *дјеца, логор, усташе, Независна Држава Хрватска*

* * *

У Независној Држави Хрватској за вријеме Другог свјетског рата (април 1941. – мај 1945) живот је изгубило најмање 74.762 дјетета млађа од 14 година, од чега је 60.234 убијено (српске дјеце 42.791, ромске 5.737, муслиманске 5.434, јеврејске 3.710, хрватске 2.289, а за 237 није се могла утврдити национална припадност)[1]. Према дугогодишњим истраживањима Драгоја Лукића, у Концентрационом логору Јасеновац је убијено најмање 19.432 дјетета.

Дјеца су одвођена и у посебне логоре који су се налазили у Горњој Ријеци, Сиску, Јастребарском. Ту су прекрштавана и одгајану у усташком духу[2]: облачили су их у усташке униформе начињене од папирне тканине и називали „јањичарима"[3]. Мала дјеца која нису знала кад су рођена добијала су нови датум

1 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Beograd–Laktaši 2000, 12, 24.

2 Анте Павелић је 10. јула 1942. године у разговору са њемачким генералом Глајзом фон Хорстенауом навео: „...да се дјеца избјеглица са Козаре смјесте у посебан логор у Јастребарском и подвргну планском одгајању" (Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, knjiga 2*, Beograd 1988, 256–257).

3 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Beograd–Laktaši

рођења и то 10. април, дан оснивања Независне Државе Хрватске[4]. Смјештена у нехигијенске услове, без хране и одјеће, дјеца су свакодневно умирала од разних болести и глади. Према расположивим подацима, кроз логор у Сиску (август–октобар 1942) прошло је 7.313 малишана, од којих је, према различитим подацима, умрло између 1.152 и 1.631[5]. Кроз логор Јастребарско (јул–август 1942), који је био под управом часних сестара конгрегације Св. Винко Паулски[6], прошло је 3.336 дјеце[7]. Чувар мјесног гробља у Јастребарском Фрањо Иловар свакодневно је водио евиденцију укопа дјеце. Дневник Фрање Иловара свједочи о тужном страдању дјеце у Јастребарском. На првој страници свеске стоји да је 22. јула 1942. сахрањено 107 дјеце. Од 22. јула до 26. октобра 1942. године гробар је свакодневно записивао колико је покопано мушке, колико женске дјеце. Дјечија тијела је стављао у дрвене сандуке и киштре. Да би што више тијела стало сандуци су силом затварани. На крају стоји салдо: „Укопано укупно 468 комада дјеце, 26. октобар 1942. године.[8]“

„У Независној Држави Хрватској било је много логора за Србе и у свакоме од њих је било и деце, а посебан логор за децу у Јастребарском се памти као јединствени у свету, најстравичнија творевина НДХ. Деца са Козаре спровођена су у усташке логоре током и после немачко-усташко-домобранске офанзиве на Козару, која је врло организовано почела 10. јула 1942. године и трајала педесет дана. Рачуна се да је током тих операција скоро 70.000 становника Козаре подигнуто из својих домова и да је међу њима било до 24.000 деце. Деца која нису страдала за време непријатељских напада и борби, или током бежања по планини, отпремљена су у логоре у Јасеновцу, Млаки, Јабланцу, Старој Градишки, Новској, Пакленици, Приједору, Сиску...“[9]

Елаборат Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 28. марта 1947. године даје увид у лоше хигијенско стање логора у Сиску:

„Управа логора није се старала за хигијенске прилике, па су дјеца била поптуно запуштена, замазана од изметина, ушљива и пуна буха. Услијед посве недовољне хране, јер је и у тим логорима храна крадена, дјеца су потпуно изнемогла и постепено се претварала у костуре пресвучене смежураном посве исушеном кожом. Услијед сваког помањкања хигијене, дјеца се нису могла прати. Изметине су остајале на подовима, гдје су дјеца лежала, болесни се нису одвајали од здравих, шта више инфекциозно болесна дјеца преношена су међу другу здраву дјецу, цуцле на флашицама нису се прокухавале, већ су даване

2000, 12, 83.

4 Законска одредба о уређењу правног положаја државне сирочади објављена 20. новембра 1943. године прописује да се српској дјеци дају имена са хрватским обиљежјем, одређује вјерска припадност, уколико се не зна старост дјетета за датум рођења узима се дан оснивања Независне Државе Хрватске: 10. април.

5 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Beograd–Laktaši 2000, 156.

6 Исти, 137.

7 Исти, 138.

8 Исти, 150–152.

9 Никола Николић, *Бела марамица, Козарачка дјеца – Јасеновачки логор*, Београд 2017, 7.

без икакве дезинфекције дјеци без обзира јесу ли здрава или болесна. У логору су се развиле епидемије пјегавог и трбушног тифуса, шарлаха и дизентерије, красте свраба прекривале су дјечија тијела, па је услијед свега тога настао големи помор дјеце, 40-50 дневно како то исказује гробар, који је ту дјецу покапао.

Види се из цијелог поступка управе логора, која је дакако била усташка, да је свима њима било стало да што више дјеце умре“[10].

„Било је то најтеже вријеме у моме животу. Сахрањивао сам и по 30 дјеце дневно, проклињао своју судбину и посао којим се бавим, јер сам и сам отац једног дјетета“, ријечи су гробара Фрање Видеца, који је у августу 1942. године у Сиску сахранио 1.152 дјетета[11].

Дјеца су логорисана и убијана и у логорима Јасеновац, Стара Градишка, Уштица, Млака, Јабланац. Прикупљањем и презентовањем фотографија и биографија ових невиних логораша документујемо усташки злочин геноцида почињен над српском, јеврејском и ромском дјецом и указујемо на бестијалност и бесмисао усташке идеологије.

„Млади јањичари“, Збирка фотографија ЈУСП Доња Градина

10 Исти, 162–163.
11 Исти, 165.

Дјеца логораши, Збирка фотографија ЈУСП Доња Градина

* * *

Анка Илишевић, од оца Милована и мајке Зорке, рођена је 1938. године у селу Врбашка, општина Босанска Градишка. Послије погрома на Козари 1942. године са оцем је у колони одведена преко савског моста у Стару Градишку. Усташа ју је отео из руку њеног оца, а она је викала: „Не дај ме, чико!“. Након тога Анка никад више није виђена. Једино свједочанство о њеном постојању је фотографија коју нам је доставио унук Анкиног оца, Младен Илишевић[12].

Анка Илишевић, Збирка фотографија ЈУСП Доња Градина

12 Тања Тулековић, *Иницијатива за прикупљање фотографија, докумената и предмета који свједоче о страдању цивилног становништва за вријеме Независне Државе Хрватске*, Топола 4, Доња Градина 2018, 206–207.

Јован Трнинић, рођен 1930, са теткама Вуком и и Зором. Јован је убијен 7. фебруара 1942. у Дракулићу код Бање Луке[13].

Јован Трнинић, Збирка фотографија ЈУСП Доња Градина

13 Неда Спасенић Трнинић, *Сјећање на Јована Трнинића*, Топола 10, Доња Градина 2024, 219–220.

Чланови породице Сопић стријељани су у дворишту куће. Вицо је рођен 1928. године, а убијен на прагу своје куће 28. септембра 1944. године. Истог тог дана убијена је и његова мајка Марта, која је била 1903. годиште[14].

Вицо Сопић, Збирка фотографија ЈУСП Доња Градина

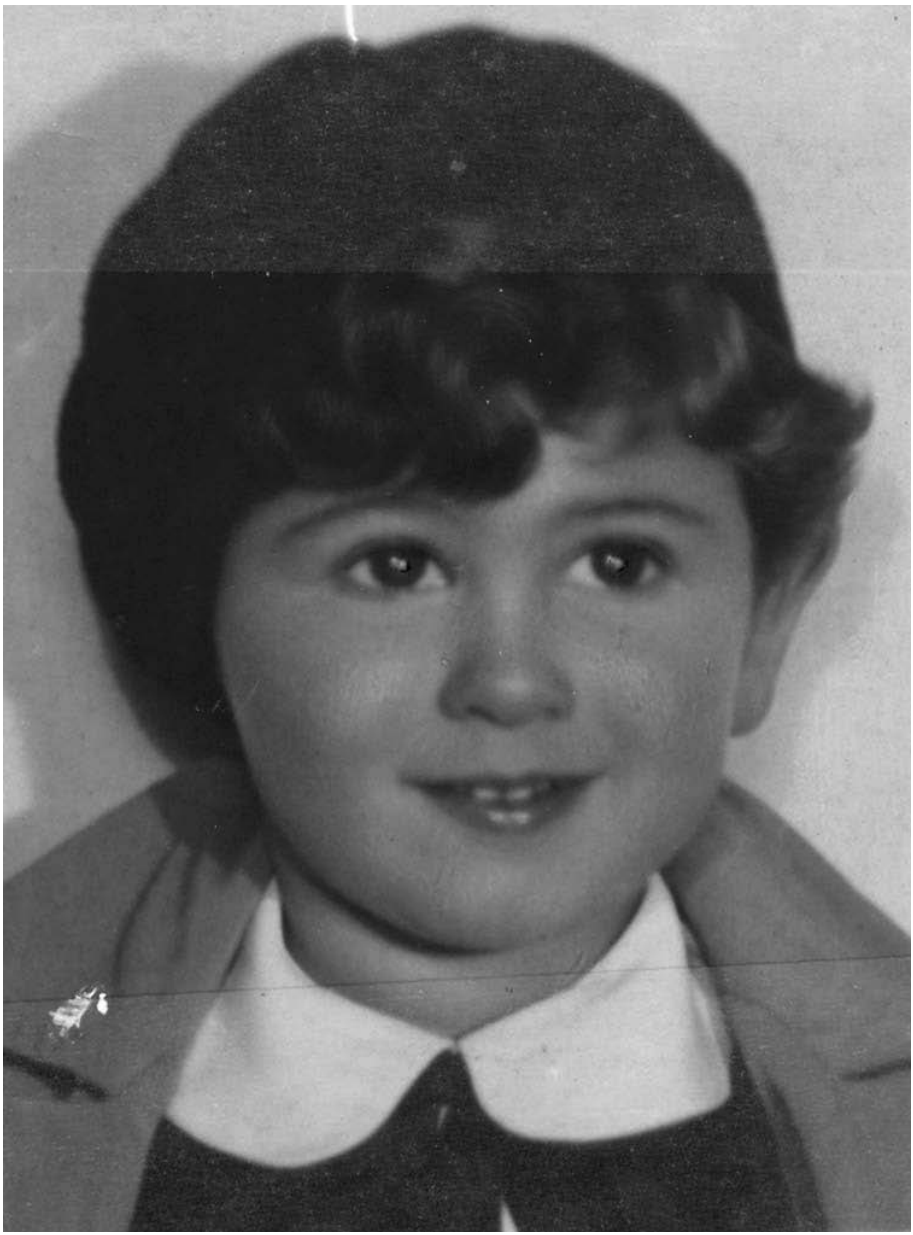
14 Неда Спасенић Трнинић, *Прилог истраживању злочина усташа у Лакташима: Цртице о судбинама људи који су давно нестали*, Топола 5, Доња Градина 2019, 222.

Смиљка Башкот, рођена 1929. у селу Брезичани код Приједора, убијена је 1942. заједно са својом мајком Стојом у логору Стара Градишка.

Смиља Башкот, Збирка фотографија ЈУСП Доња Градина

Милан Борнштајн (Bornstein) рођен је 1932. у Загребу. У јулу 1942. с мајком Златом одведен је у логор Јасеновац, у којем су обоје убијени.

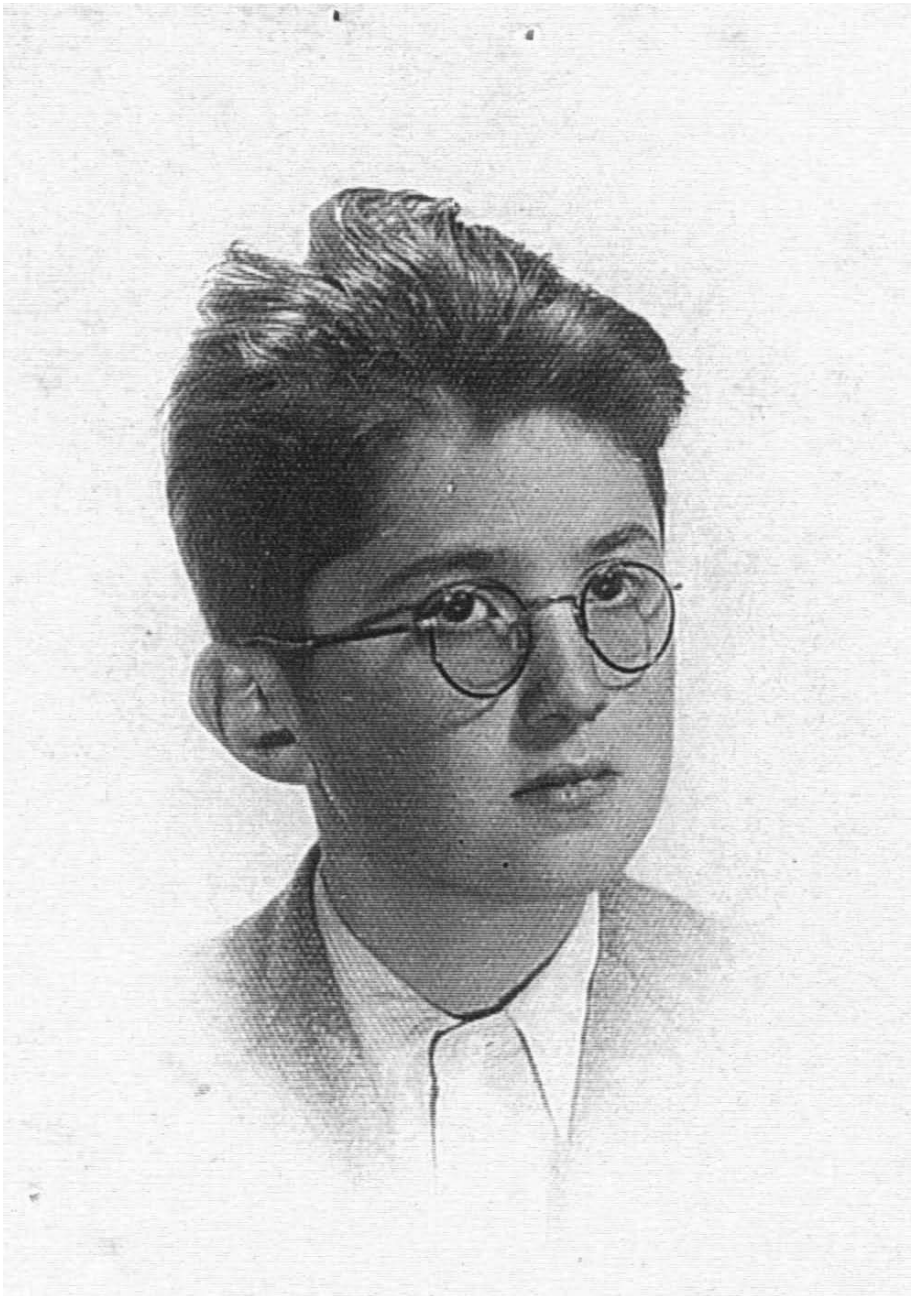
Милан Борнштајн, Збирка фотографија Јад Вашем

Зденка Аплер (Appler) из Лудбрега. Са 16 година (1942) усташе су њу и њену породицу депортовале у логор Јасеновац. Исте године сви су убијени: отац Рудолф, мајка Бланка, сестра Верица и Зденка.

Зденка Аплер, Збирка фотографија Јад Вашем

Мирослав Миро Дружански рођен је у Загребу 1930. године. Убијен је у Холокаусту, у Независној Држави Хрватској.

Миро Дружански, Збирка фотографија Јад Вашем

Петар Рајхман (Reichmann) рођен је 1935. у Ђакову. Убијен је у Холокаусту, у Независној Држави Хрватској.

Петар Рајхман, Збирка фотографија Јад Вашем

Јулија Израел рођена је 1928. године у Бакићу код Слатине. Заједно с мајком Маргетом одведена је у логор Тења код Осијека, из којег се никад нису вратиле.

Јулија Израел, Збирка фотографија Јад Вашем

Ромкиња Изета Хаџијусуфовић, рођена 1930. у Босанској Градишци, убијена је у јануару 1944. у логору Стара Градишка.

Ромкиња Изета Хаџијусуфовић, Збирка фотографија ЈУСП Доња Градина

Породица Босанац из Босанске Дубице, супружници – учитељи и њихово четворо дјеце, спроведени су у логоре 1942. године и врло брзо су тамо и убијени, Даница и дјеца у логору Стара Градишка, а Бранко у логору Јасеновац[15]:

Босанац Бранко, 1906–1942.
Босанац Даница, 1907–1942.
Босанац Немања, 1934–1942.
Босанац Срђан, 1936–1942.
Босанац Дивна, 1938–1942.
Босанац Љиљана, 1940–1942[16].

Бранко Босанац са породицом, ЈУСП Доња Градина: ЗФ-10388/194

15 Никола Николић наводи да су усташе „с народом из дубичког котара дотјерали у логор још четири учитеља, а међу њима и Бранка Босанца, који је одређен за групника 'школе' на тавану" (Никола Николић, *Бела марамица, Козарачка дјеца – Јасеновачки логор*, Београд 2017, 46.
16 Тања Тулековић, *Страдање породице Босанац,* Топола 5, Доња Градина 2019, 164–183.

* * *

Докази о почињеном усташком злочину геноцида над српском, јеврејском и ромском дјецом у Независној Држави Хрватској и систему Концентрационог логора Јасеновац, те његовом највећем стратишту Доњој Градини, јесу индивидуалне судбине дјеце. Њихова трагична судбина, са фотографијама и подацима који су сачувани, даје обавезу истраживачима да научно обрађују индивидуалне приче како би са одређене временске дистанце објаснили историјска дешавања. Ово је мали извод трагедија дјеце из система Концентрационог логора Јасеновац и изазива дубоко промишљање те је један од начина како се може поучавати о усташком злочину геноцида и холокауста: метод фотографија–текст–анализа.

Сваки предмет, фотографија или документ могу испричати причу о страдању Срба, Јевреја и Рома у Независној Држави Хрватској и Концентрационом логору Јасеновац.

ИЗВОРИ:

Збирка фотографија, ЈУСП Доња Градина
Збирка фотографија, Јад Вашем

ЛИТЕРАТУРА:

Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Beograd–Laktaši 2000.

Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knjiga 2, Beograd 1988.

Никола Николић, *Бела марамица, Козарачка дјеца – Јасеновачки логор*, Београд 2017.

Тања Тулековић, *Иницијатива за прикупљање фотографија, докумената и предмета који свједоче о страдању цивилног становништва за вријеме Независне Државе Хрватске*, Топола 4, Доња Градина 2018.

Тања Тулековић, *Страдање породице Босанац,* Топола 5, Доња Градина 2019.

Неда Спасенић Трнинић, *Прилог истраживању злочина усташа у Лакташима: Цртице о судбинама људи који су давно нестали*, Топола 5, Доња Градина 2019.

Неда Спасенић Трнинић, *Сјећање на Јована Трнинића*, Топола 10, Доња Градина 2024.

Abstract: *The creation of a "pure Croatian space" was the cornerstone of Ustaša ideology in the Independent State of Croatia. In practice, this meant eliminating Serb, Jewish, and Roma populations—regardless of age or gender—from the entire territory. Children were not spared: they were forcibly separated from their parents or killed alongside them. The suffering of children stands as further evidence of the genocidal policy of the NDH. Through photographs and biographies of innocent children, this paper documents this catastrophic ideology and its ultimate objective of eradicating Serb, Jewish, and Roma presence.*

УДК 355.426(100):343.819.4-053.4/.6
COBISS.RS-ID 144781569
DOI 10.7251/ZRKLJ2501129T

СВЕДОЧАНСТВА ЈАНЕ КОХ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СТРАДАЊА ДЕЦЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Јасмина Тутуновић-Трифунов
Виши кустос
Музеј жртава геноцида
Република Србија, Београд

АПСТРАКТ: *Рад представља резултате упоредне анализе сведочанстава Јане Кох о Другом светском рату на територији Независне Државе Хрватске (НДХ). Као добровољна болничарка у Хрватском Црвеном крижу и активиста КПЈ кроз Друштво за просвету жена (касније АФЖ), Јана Кох је, од почетка Другог светског рата у Југославији, радила на прихватним станицама Хрватског Црвеног крижа у Загребу и учествовала у збрињавању депортованог словеначког становништва и интернираних Јевреја и Срба у логоре Трећег рајха. Уз значајне податке о логорима у Госпићу, Лобор-граду, Крушчици, Сиску, Горњој Ријеци, у радовима Јане Кох посебна пажња је посвећена акцијама преузимања српске деце из јасеновачких и других логора НДХ, у којима је, заједно са Дианом Будисављевић и њеним сарадницима, и лично учествовала. Прецизним навођењем података о медицинском и другом особљу, ангажованом у добровољним удружењима и установама у којима су деца била смештена, као и о значајним појединцима, сведочанства Јане Кох, забележена из угла директног учесника, значајно расветљавају причу о страдању деце у Другом светском рату. Уз критичко сагледавање и стручну анализу текста, представљају квалитетну допуну архивским изворима и објављеној стручној и публицистичкој литератури о положају деце и цивилног становништва у оружаним сукобима на територији некадашње Краљевине Југославије.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Јана Кох (Jana Koch), НДХ, Други светски рат, Диана Будисављевић, страдање деце, логори у НДХ.*

Сведок дечијег страдања и активна учесница спасавања деце из логора Независне Државе Хрватске (НДХ), добровољна болничарка Хрватског Црвеног крижа (ХЦК) и социјална радница[1], Јана Кох (Jana Koch), рођена је у Загребу 11. јула 1908. године. Левичарка по опредељењу, доследна антифашисткиња и

1 Diana Budisavljević, *Dnevnik Diane Budisavljević: 1941-1945*, Zagreb : Jasenovac 2003, 290.

чланица Комунистичке партије (КПЈ), илегални партијски рад је започела у Краљевини Југославији, пре почетка Другог светског рата. Као чланица Друштва за просвету жена (касније АФЖ-а), који је 1938. године основао Централни комитет Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ), била је задужена за скупање „Народне помоћи" и слање пакета за југословенске борце, *шпанце*, интерниране у логоре у Француској[2]. У складу са левичарским уверењима, активно је учествовала и у оснивању школских кухиња у секцији Подмлатка ХЦК. По директиви КПЈ, током 1938. године завршила је курс за добровољне болничарке ХЦК-а, током кога је практични део наставе похађала у различитим болничким установама у Загребу. Тада успостављени или продубљени лични контакти са запосленима, као и упознавање начина рада поменутих установа, били су од великог значаја приликом пружања помоћи заточеницима који су, већ од проглашења НДХ 1941. године, депортовани у логоре НДХ и немачког Рајха[3]. Поменути контакти посебно су били значајни током спасавања српске деце посредством Диане Будисављевић и њених сарадника из система логора Јасеновац, као и током организовања њиховог смештаја и лечења.

У време шестоаприлског бомбардовања Београда 1941. године и почетка Другог светског рата у Југославији, Јана Кох је била секретар ХЦК[4], из кога је, по њеним забелешкама, избачена 1943. године због илегалног рада за НОП и комунистичког опредељења[5]. Уз послове секретара, била је задужена и за складиште ХЦК. Као званични спикер, од почетка рата, на загребачкој радио станици, водила је емисије „obaveštajne službe НСК", на тражењу „lica kojima se u tom haosu zameo trag" и успостављања контакта "između srodnika i obitelji zarobljenih"[6]. Обављајући поменуте дужности, заједно са поверљивим сарадницима у ХЦК-у, наставила је предратне активности на пружању помоћи ухапшеним члановима и симпатизерима КПЈ у затворима и логорима у Керестинцу и Лепоглави.

---

2 "Izigrane domobranske straže. Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracionih logora (1)", *Plavi vjesnik* (Zagreb), br. 890, 1971, 31: „Na početku rata Društvo za prosvjetu žena je prestalo sa radom. Medjutim po direktvi Partije sve žene koje su bile povjerljive, odane i dovoljno hrabre, okupljene u manje grupe, nastavile su rad do kasnog ljeta 1941. godine kada je osnovan inicijalni odbor Antifašističke fronte žena za Hrvatsku. Skupina članica Društva za prosvjetu žena bila je odmah uključena u AFŽ. Toj grupi sam pripadala i ja".

3 Isto: „Svu 1941. godinu radila sam zajedno sa drugim antifašistkinjama na zagrebačkim kolodvorima na kojima su podignute stanice 'Crvenoga Križa'. Njih je organizirao prof. Kamilo Bresler, koji je tada radio u Ministarstvu socijalne skrbi i bio član odbora Crvenoga križa […]. Prihvatne stanice su postale prava partijska uporišta".

4 Duško Tomić, „Posljednji razgovor sa Janom Koh", *Nedeljni Glas* (Banjaluka), 12. mart 1986.

5 „Susret sa spašenima. Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracionih logora (10)", *Plavi vjesnik* (Zagreb), br. 900, 1971, 32: „Utjecaj Komunističke partije u Crvenom križu Hrvatske pridonio je 1938. godine da se akcije koje su uspješno započete uoči rata još uspješnije nastave u svim godinama okupacije. Bili smo čvrsto povezani s partijom i radili za narodnooslobodilačk pokret. Golema većina građana Zagreba u tim je godinama bila uz nas, pomažući sve naše akcije ili sudjelujući u njima. Godine 1943. Crveni križ mi je dao otkaz s motivacijom da sam se bavila svim drugim poslovima samo ne organizacijom Podmlatka. Predsjednik mi je tom prilikom pokazao sliku – ženu koja leti kroz plamen – i rekao mi: 'Svi znaju da ste vi crveni. Osim toga stvorili ste oko sebe pravi kružok'".

6 МЖГ, ЛФДЛ, Jana Koch, *Kozaračka djeca*, rukopis, 15.

По ослобођењу земље, Јана Кох је радила у Централном одбору ХЦК-а, Централном одбору АФЖ-а и Комесаријату за кинематографију у Београду. Завршила је Вишу стручну школу за социјалне раднике и била је управница Дома Више школе за социјалне раднике у Загребу[7]. Умрла је почетком 1986. године у Загребу и сахрањена на гробљу Мирогој. Због несебичног залагања и личног учешћа у спасавању српске деце, на вест о њеној смрти, Драгоје Лукић је забележио да се Јана Кох „svrstava medju najpožrtvovanije i najsmelije žene zagrebačkog kruga koje su učestvovale u spasavanju ugrožene dece", као и да је „zbog svoje aktivnosti kao antifašista, posebno zbog izuzetnog angažovanja u spasavanja ugrožene dece iz logora", ухапшена 1944. године[8]".

Своје књижевне радове Јана Кох је објављивала и пре Другог светског рата. Била је активна чланица Друштва хрватских књижевница, од којих су многе илегално радиле за партизански покрет. По речима Јане Кох, одговорно су прихватале „sve zadatke i hrabro ih izvršavale"[9]. За разлику од романа „Гонг: о мом животу" (1940), њени ратни и радови писани после 1945. године били су инспирисани „револуционарним" темама, страдањем „партијских другова" у борби за ослобођење земље и величањем нове, комунистичке идеологије. Ипак, највише сведочанстава објављених у послератној југословенској штампи или зборницима радова и докумената посвећено је страдању најмлађих ратних жртава у НДХ.

Рукопис *Kozaračka djeca*, у основи мемоарског типа, Јана Кох је посветила „majkama i djeci Kozare"[10] и њиховом страдању у Другом светском рату[11]. Увидом у копију рукописа, који је Јана Кох поклонила Драгоју Лукићу, можемо да, са приличном сигурношћу, утврдимо да је рукопис писан након рата или у првим годинама ослобођене Југославије, на основу њених забелешки из рата[12],

---

7 Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević: prešućena heroina Drugog svjetskog rata*, Beograd 2021, 376–377.
8 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, knj. I, Laktaši : Beograd 2000, 108–109.
9 „Izigrane domobranske straže. Uz 30-godišnjicu ustanka…": „Osim uobičajenih zadataka, kao što su bile sabirne akcije, pronalazili smo i stanove za ilegalce, za sastanke najviših foruma KPJ. U našim društvenim prostorijama, organizirale smo i uskladištenje štampe, šapirografirale materijale i spremale sav taj materijal iz sabirnih akcija. Osim toga, svakoj od nas bila je dužnost da uključi u rad i ostale žene i da rukovodi sa nekoliko grupa žena iz AFŽ-a".
10 Копију рукописа „Kozaračka djeca" Јана Кох је, уз пропратно писмо, уступила Драгоју Лукићу и саставни је део његовог Личног фонда у Музеју жртава геноцида. Види: МЖГ, ЛФДЛ, Писмо Јане Кох Драгоју Лукићу, 9. јун 1976.; D. Lukić, n.d, 109.
11 На почетку рукописа, Јана Кох је написала следећу посвету: „Ovu knjigu posvećujem srpskim majkama i srpskoj djeci koja su umirala po fašističkim koncentracionim logorima, mučena glađu i bolešću i nestajala u jamama pod nožem svirepog fašista. Posvećujem je vama, nevinim žrtvama, kojih su nezapamćene patnje i stradanja bile i patnje moje i mojega naroda. Svaka strana, svaki redak i slovo ove knjige optužuju fašizam za stotine i stotine hiljada prerane smrti moje braće i mojih sestara – srpske djece i srpskih majki".
12 У својој белешци о Јани Кох, Драгоје Лукић је нагласио да је она упорно бележила патње хиљада козарачке деце и поверила их Злати Лубенски, која их је у металној кутији, као урну, чувала на Јеврејском гробљу у Загребу. Види и: Nataša Mataušić, n.d., 261–263; M.Werusky, „Život za drugoga. U povodu Dana oslobođenja Zagreba i 35 godišnjice bitke na Kozari", *Vikend Vjesnik* (Zagreb), br. 472, 1977: „Ova književnica bilježila je sve strahote jedne tragične epopeje, pohranjivala je u metalnu kutiju koju su Tilla Duriex i Zlata Lubenski zakapale ispod grma na Jurjevskom groblju. Poslije oslobodjenja, bilješke su bile dokaz više da sve ono što se dogadjalo nije bilo stravičan san".

теренског истраживања или на основу архивских докумената насталих током и након рата. Делови поменутог рукописа су познати јавности кроз публицистичке фељтоне и пригодне текстове у послератној штампи поводом значајних датума НОР-а и Револуције, типа *Plavog vjesnika*, као саставни део интервјуа са Јаном Кох или у зборницима докумената, попут *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi* (1955).

Књижевни описи почетка рата у Југославији у поментом рукопису обилују запажањима ауторке о страдању Срба и Јевреја у Загребу. Политичку и војну ситуацију након уласка војске Трећег рајха и проглашење НДХ, као и наговешај злочина који ће убрзо бити извршени, Јана Кох је представила кроз уништавање и паљење ћириличних књига, као и девастирања табле са именима оснивача ХЦК, на чијој згради је, сасвим случајно, због висине, био сачуван једино натпис изнад унутрашњих врата „Milosrdje neka vlada medju ljudima“[13].

Због наредбе „o sigurnosnoj zoni u Zagrebu“, Срби и Јевреји су били приморани да у року од 24 сата напусте северни део града. Јана Кох је, поводом тога, забележила како су престрашени „ljudi, žene i djeca, obilježeni žutim krpama, što nemirno lepršaju“ под њиховим „brzim koracima“, јер им је „krvnik preko noći oduzeo svako pravo i pogazio dostojanstvo čovjeka“[14], као и да су „puni logori naše pravoslavne braće, puni proganjanih Jevreja“[15]. Описујући свакодневни терор усташа у Загребу, наглашавала је да „preko noći nestaje sigurnosti[16]“, као и да је „ustaško proganjanje i hapšenje ljudi, naročito Jevreja i Srba na dnevnom redu dan i noć“. О њиховом одвођењу у бројне логоре НДХ, Јана је сведочила као добровољна болничарка ХЦК, током свакодневног рада на прихватној станици ХЦК, на загребачком колодвору[17].

Упоредо са описима страдања цивила, као неодвојива нит кроз цео рукопис, проткано је Јанино левичарско уверење и антифашизам, исказано у духу револуционарне послератне књижевности, кроз карактеристичне изразе: „наши“ за борце и симпатизере НОВЈ, за Народоослободилачку борбу и „изроди и крвници“ за идеолошке и војне противнике антифашистичког покрета. Без задршке и у „револуционаном заносу“, верно је преносила лична искуства и запажања о илегалном партијском раду у Згребу у коме је провела Други светски рат, са посебним нагласком на илегални рад сарадника ХЦК. Неки од њених записа односе се на помоћ која је организована за „наше Шpance“, југословенске комунисте, учеснике Шпанског грађанског рата, за загребачке

13 МЖГ, ЛФДЛ, J. Koch, *Kozaračka djeca...*, 15.
14 Isto, 39.
15 Isto.
16 Isto, 39.
17 Isto, 57: „Ustaško proganjanje i hapšenje ljudi, naročito Jevreja i Srba, na dnevnom je redu dan i noć. Pohapšeni narod trpaju u paviljon Zagrebačkog zbora, koji je davno postao premalen i zato su povukli žicu i oko Milerove ciglane i u Černomercu i na zavrtnici, na kanalu. Ograđena polja vrve od ljudi, žena i djece. Iz tih takozvanih sabirnih logora odilazi narod u one još poznatije, u Staru Gradišku, u Jasenovac, u Lobor Grad, Gornju Reku, Kruščicu, Požegu, Đakovo, odilaze na Pag, Jadovno, Koprivnicu, Lepoglavu, Kerestinac i Mitrovicu [...]. Prazni se grad, ulice i stanovi u koje još tople ulaze ustaške porodice. Na stanici, na glavnom kolodvoru, proradila je još jedna prihvatna postaja Crvenoga križa, kojom također rukovodi sestra Dragica. Po nekoliko transporta dnevno odlazi sa glavnog kolodvora, ali su i sve češći i u noći, a mi nastojimo da svaki ovakav transport okrijepimo toplim čajem, kavom ili mlijekom“.

антифашисте, борце и симптизере НОВЈ кроз набавку и слање санитетског материјала, обезбеђивање скровишта илегалцима и за тајна одржавања партијских састанака, као и пропагандну делатност кроз штампу и растурање летака. Као посебно значајну делатност, истицала је помоћ комунистима које је, као политичке затворенике, рат затекао у затворима и логорима у Лепоглави и Керестинцу, а којима су и пре почетка рата из магацина ХЦК илегално достављали гардеробу и санитетски материјал[18]. Недвосмислено одушевљење антифашистичким покретом у Загребу и жеља за поистовећивањем са тадашњим Совјетским Савезом и Црвеном армијом[19], исказана је у речима: „Divna naša mala Moskva. Tako smo zvali Trešnjevku. Nema čovjeka koji nije naš“[20].

Истински антифашизам Јане Кох уочавамо и у деловима рукописа у којима описује страдање српског становништва на Козари, о чему је писала на основу посредних сазнања о људима и догађајима. Надахнуто, књижевним револуционарним стилом, описује „slavnu planinu, junačku Kozaru“, која, попут „krvave knjige“, „svakom svojom stranicom, retkom i slovom teško optužuje fašiste“. Истицала је да се гинуло и светило и за „bratsku krv“ страдалих у јамама и на другим стратиштима, као и за „svaku stopu otete nam porobljene zemlje“[21].

Истрајна у намери да дечије жртве не падну у заборав и неспорног пијетета према жртвама свих националности и вероисповести, највише записа је посветила најмлађима. Пишући „по кључу“, у складу са идеолошким тенденцијама послератне југословенске државе, Јана Кох се осврнула и на ратне злочине у окупираној Југославији, о којима је сазнавала посредно, у току рата или после ослобођења земље, претежно мемоарског типа. Први записи посвећени су словеначкој деци, која су, заједно са породицама, принудно расељена након анектирања дела словеначке територије од стране Трећег рајха у, како је Јана навела, „Nedićevu Srbiju i Pavelićevu nezavisnu“ чијим је транспортима лично присуствовала на загребачкој железничкој станици, или о деци која су смртно страдала у немачким и италијанским логорима, попут логора на Рабу[22].

У тексту се уочавају и описи ратних злочина које су извршиле немачка и италијанска окупаторска војска или четници (ЈВуО). У духу послератне политичке климе и јачања комунистичке идеологије, кроз опис „освете“ која је припремана „u kućama, iza zatvorenih prozora“[23] и очаја „crnih kragujevačkih matera“ које су међу стрељанима препознавале своју децу „po odjelu, po cipeli, po pletenoj majci... po mladežima, po zubima“ и по „bezbrojnim đačkim kapama“[24], подсећа-

18 Isto, 8–9. Види и: „Izigrane domobranske straže. Uz 30-godišnjicu ustanka…“: „Budući da smo radile u Crvenom križu, iskoristile smo tu priliku i u tadašnjim konačištima za djake sklanjali ugrožene drugove i prihvaćali one koji su bili spremni za odlazak u partizane, ili pak koji su po zadatku navraćali iz partizana u Zagreb. Iz skladišta Crvenog križa izdvajali smo odmah u početku veće količine lijekova, sanitetskog materijala, hranu, rublje, pokrivače, odjeću i obuću za naše drugove zatočene u logorima u Kerestincu i u Lepoglavi“.

19 Isto, 15: „Idu Rusi! Šalje ih Jože, Živio Jože i Sovjetski savez!“.

20 Isto, 65.

21 Isto, 355.

22 Isto, 285: По Јани Кох, у италијанском логору на Рабу, 1941. године, деца су умирала од глади, хладноће и заразних болести и страдала у поплави „bez pokrivača, gola i bosa pod šatorom“.

23 Isto, 40.

24 Isto.

ла је јавност на немачки ратни злочин, извршен у октобру 1941. у Крагујевцу и околним местима. Писала је, такође, и о страшном злочину у селу Велика у Црној Гори, где су 25 деце „poklale zvijeri" – „četnici Draže Mihailovića" и бацили их у ватру, јер су у „četničkom izrodu" италијански фашисти имали „vjernog izvršioca"[25], као и о злочинима мађарских фашиста Војводини"[26].

Ипак, најдрагоценији извори о страдању најмлађих, који су остали иза Јане Кох, јесу описи догађаја о којима је писала из личног искуства, као непосредни посматрач и учесник, пре свега као добровољна сестра ХЦК-а. На основу проживљеног, сматрала је да „najteža sudbina dolaskom okupatora u našu zemlju zadesila djecu Bosne i Hercegovine"[27].

Као увод у описе страдања српских цивила и деце у логорима НДХ, Јана Кох описује и догађаје којима није лично сведочила, попут почетка њиховог прогона на Козари и депортовања у јасеновачке логоре. Сакупљени у збегове, у „dugu povorku naroda" у којој „desetine i desetine hiljada žena, djece i staraca iz potkozarskih srezova, sela i zaseoka odlazi na planinu", бежали су код „svoje Narodnooslobodilačke vojske, jedine svoje zaštite"[28]: „Bježi narod pod krvavim neprijateljem, koji provaljuje u njihove kuće i pretvara ih u zgarišta. Savijaju se ledja pod teretom vreća, zavežljaja i torbi, pod teretom dječijih umornih tijela. Otežale su ruke materama, koje danima i danima stišću i nose one najmanje, što su jedva ugledali svijet i započeli život na rukama majki u zbijegu. Negdje daleko ispred ljudi javlja se gladna stoka. Bleje ovce, viču matere što dozivaju poodmaklu djecu. Stenju umorni starci, plaču snena i gladna djeca [...].[29]

Посебно значајни делови рукописа Јане Кох су они које је писала на основу личних сећања и запажања, као директан учесник акција спасавања деце из система логора Јасеновац. Сведочећи о настрашнијем злочину, наводи да је писала према својим „zabilješkama iz revolucije"[30] које је, захваљујући сарадницима, успела да сачува, али и на основу података комисија за ратне злочине окупатора и њихових сарадника након Другог светског рата, сећања некадашњих учесника акција спасавања деце из логора НДХ и других извора. Као разлог писања, навела је обећање мајкама и деци, као и својим партијским друговима, да ће, ако преживи, сведочити о њиховом страдању.

Улога Јане Кох у акцијама спасавања српске деце из логора НДХ била је више него значајна, разнолика и континуирана, од почетка рата 1941. године, па све до ослобођења земље. Одласци по децу у систем логора Јасеновац у лето 1942. када се, по њеним белешкама, у Загребу сазнало да се у логорима „Stara Gradiška, Jasenovac, Mlaka, Uštica, Cerovljani, Jablanac, nalazi na hiljade žena i djece[31], били су наставак сарадње и са Дианом Будисављевић и њеним сарадницима[32]. Јана Кох је, као добровољна сестра ХЦК-а већ и у предходном пери-

25 Isto, 286.
26 Isto, 287.
27 Isto, 287.
28 Isto, 30.
29 Isto.
30 Isto, 257.
31 МЖГ, ЛФДЛ, J. Koch, *Kozaračka djeca...*, 116–117.
32 Више о томе у: Јасмина Тутуновић-Трифунов, „Акција Диана Будисављевић 1941–1945" у :

оду директно помагала угроженој деци кроз рад на Прихватној станици ХЦК у Загребу. Уз сестру Драгицу Хабазин, која је руководила поменутом Прихватном станицом и која је, по Јани Кох, била „neumorna, požrtvovana i zaista hrabra" и коју су сви знали по имену *Мајка* – „a to je ime uistinu zaslužila"[33], Јана у својим сећањима пише о и бројним хуманим људима, без чије стручне или финансијске помоћи спасавање најмлађих из логора не би било могуће, а број преживелих би, свакако, био много мањи. Наводећи да је „Švabama i ustašama" било „potpuno [...] svejedno, da li će djeca nestati u logoru ili na kojem drugom mjestu", као и да су они знали да су „za spas tolikog broja djece potrebne [...] prostorije i sredstva kojih nemamo, ali znaju i ono najstrašnije, da je svako to djete zaraženo, sa najmanje jednom zaraznom bolešću[34]", Јана Кох наглашава улогу Камила Бреслера по питању смештаја деце[35], као и улогу лекара, попут др Бранка Драгишића, др Десанке Штампар и других у пружању медицинске помоћи најмлађима. „Kroz šest mjeseci, kroz vrijeme dječijih transporta koji su stizali dnevno iz koncentracionih logora mi smo izgubili pojam za dane, za sate i datume"[36], записала је Јана Кох у својој заоставштини, описујући тежину околности са којима су се сусретали приликом спасавања деце из логора. У сличној изјави, забележеној у *Plavom vjesniku*, 30 година након спасавања деце из логора, Јана Кох наводи да је њен „најтежи рад" био „spašavanje partizanske djece s Kozare koju su ustaše odvukli u dečje koncentracione logore", и да та „najveća akcija tražila je od nas sviju nadljusku snagu, požrtvovanost, hrabrost i odricanje, a da o opasnosti i ne govorimo".[37]

Жеља да лично учествује у одласцима по децу у логоре НДХ, била је пресудна и за њен останак у Загребу и наставак илегалног рада за НОП до завршетка Другог светског рата: „među partizanskim borcima vidjela sam i sebe, ali ta moja duboka čežnja morala je i opet nestati pred grubom stvarnosti pred vagonima bolesne i umiruće djece", а за сваки транспорт је „trebalo mnogo toplih ruku"[38]. Транспорти деце из логора Стара Градишка[39], када је у првом одласку у 30 мар-

Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина, ур. Јован Мирковић, Београд 2012, 60–72.

33 "Sestra Dragica – neumorna 'majka'. Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracionih logora (3), *Plavi vjesnik* (Zagreb), br. 893,1971, 31.

34 МЖГ, ЛФДЛ, Jana Koch, *Kozaračka djeca...*, 116–117.

35 Isto, 117: „Profesor obilazi ljude i pridobija ih za suradnju. Naša grupa povezana u Crvenom križu a i ona van njega obećaje svu pomoć i obavezujemo se dovesti u Crveni križ, odnosno pod ovu firmu najpouzdanije ljude. Isto tako osiguravaćemo što najviše možemo materijalna sredstva. Higijenski zavod obećaje takodje apsolutnu saradnju i pomoć. Škola za odgajatelje u Rudama kod Samobora kojom rukovodi poznata drugarica Tatjana Marinić prihvaća zajedno sa svojim učenicama posao oko spašavaja djece [...]. Liječnik Dr Dragišić i njegova drugarica takodjer liječnica uz niz ostalih liječnika i sestara pomoćnica prijavljuju se na rad. Sa nama na prihvaćaju transporta i po zagrebačkim prihvatilištima radiće i naš drug slovenski liječnik Dr Pernušić"

36 Isto, 160.

37 "Sestra Dragica – neumorna 'majka'. Uz 30-godišnjicu ustanka…, 31.

38 МЖГ, ЛФДЛ, J. Koch, *Kozaračka djeca...*, 261–262.

39 „Okićena lokomotiva vukla je – smrt. Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracionih logora (4)", *Plavi vjesnik* (Zagreb), br. 894, 1971, 32: „Na trećem kolosijeku zagrebačkog Glavnog kolodvora zaustavilo se 30 marvinskih vagona koje je dovukla teška lokomotiva iskićena zelenilom i zastavicama. Ta je ista lokomotiva prije tri dana vukla

вених вагона довезено око 850 деце, као и из Млаке и Јабланца из којих је у јулу 1942. „u tri transporta“[40] преузето око 2.000 деце, трајно су остали у њеном сећању. За трећи транспорт из Старе Градишке, у коме је било највише одојчади, забележила је да се „taj transport ne može opisati“, као и да још једном то све не би могла преживети[41].

Неуморна у свом хуманом раду, Јана Кох је лично учествовала и у сакупљању и достављању помоћи спасеној деци након преузимања из логора, као и у посредовању између дародаваца који су желели да на различите начине помогну. Заједно са Љубицом Бецић и госпођом Бојанић, 17. септембра 1942. однела је у Јастребарско и Горњу Ријеку одећу, обућу и прехрамбене намирнице, сакупљене посредством акције Диане Будисављевић: „pet stotina haljinica, tri stotine komada različitih odjevnih predmeta, zatim rublja“ и више од „sto paručica“ обукле су деци на лицу места, да би биле сигурне да ће их деца и добити[42]. Истовремено су, за децу, донеле и „sanduke citrona i tekstilne robe“.

Током истог месеца, на молбу Камила Бреслера, који ју је упозорио на тешко здравствено стање деце заточене у логору у Сиску, са Вером Лукетић и Драгицом Хабазин, возилом ХЦК однела им је прикупљену помоћ[43]. Путовале су са путним налозима ХЦК и том приликом доставиле око 1.000 кожних ципелица различите величине, исто толико пари чарапа, као и одећу и веш, које су сашиле ученице стручне школе. Од прехрамбених производа, донеле су деци два сандука цитруса и 50 кг кекса, поклон фабрике „Бизјак“ из Загреба.

Мемоарски записи Јане Кох о здравственом стању деце и услова у којима су била смештена деца у логору у Сиску, забележени руком очевица, могу се сврстати у ред најпотреснијих сведочанстава о страдању деце у Другом светском рату. У просторијама Школске поликлинике, деца су лежала на голом поду, „na izmetinama u mokrini i truležu“, „podvučena pod krpe, pod smrdljive dronjke“ покушавајући да се заштите „pred tisućama i tisućama muha“ јер су им „oči usta, uha, sve su to oblijepile muhe“. Приликом уласка Јане Кох, Драгице Хабазин и одраслих логорашица, које су орибале просторију, унеле чисту сламу, чаршаве и гуњеве на којима су деца спавала, само су тужно „zacvilili hljeba“ [...] и „daj donesi vode“[44]. У ништа бољим условима налазила су се деца у Солани у Сиску, у згради која је била „gola golcata“, „sva od betona“ и непријатно хладна. На подовима није било „ni krpe ni slame“, зидови, који су годинама били обложени сољу, испаравали су „tešku vlagu koja grize oči i peče u grlu“. Заточена деца су била озбиљно болесна, њихова тела су била „puna gnojnih rana i krasta“, а

ustaško pojačanje na Kozaru. Na peronu je čekala ekipa sestara s kantama čaja i popela se u vagone. U čaj smo močili komade gaze i tako redom blažili ispucane i krastave usne jadne dječice“.

40 МЖГ, ЛФДЛ, J. Koch, *Kozaračka djeca*..., 177–179.

41 D. Lukić, n.d., 125.

42 Isto, 181. Види и: D. Budisavljević, *n.d.*,110.

43 МЖГ, ЛФДЛ, J. Koch, *Kozaračka djeca*, 182: „Ali kad ste već došli, nešto bih vam rekao. Kako bi bilo da vi otputujete u Sisak. Ako možete, ponesite i obuće i odjeće. [...]. U Sisku se obratite na učitelja Dumbovića, to je naš čestit čovjek i on će vam dati sliku pravog stanja stvari“.

44 Исто, 186–187. Види и: „Prihvatilište za djecu izbjeglica u Sisku – najstrašniji koncentracioni logor. Iz zapisnika Jane Koch“, u: *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi,* II , ur. Marija Šoljan, Zagreb 1955, 380–382.

„svakom djetetu curio je iz uha gnoj, po kojem su milili crvi", док су им очи биле „upaljene i gusto su suzile". Због свих здравствених и непримерених хигијенских услова у којима су се нашла од протеривања из својих домова, sva ta "jadna deca" коју је Јана Кох затекла у Сиску су „neopisivo zaudarala".

Слично стање забележила је и у октобру 1942. године, као и почетком фебруара 1943. године, када је поново упућена у логор у Сиску, приликом преузимања 300 деце чије су мајке одведене у нацистичке логоре и њиховог даљег привременог смештаја у Загребу[45]. Том приликом је, уз јак емотивни набој, забележила да су у бараци одјекивали „vrisak" и „plač žena" и „tužni plač djece", постављајући истовремено и питање и одговор: „Zar išta može jače boleti od dječijih patnji, od rastanka sa djetetom". Њено обећање мајкама да ће бринути о њиховој деци, Јана Кох је такође описивала кроз „јединство" и заједничку борбу, карактеристичне за послератни дух нове Југославије. На питање: „Sestro, sestro po krvi je li da ćeš čuvati našu djecu kao da su tvoja rođena?", одговарала је: „Kako da ih ne čuvam kad su oni i moji, kada u njihovim žilama teče ista krv. Kada su mi braća. O, kako je veliko i nedjeljivo to naše jedinstvo koje se je rađalo u nama, u narodu kroz borbu u otporu u narodnim patnjama. A ništa jače ne povezuje ljude, ne povezuje čovjeka do zajednička patnja.[46]"

Деца преузета из логора НДХ била су смештена у више болница и прихватилишта, као и код породица у Загребу и у другим местима. Са великим поштовањем, Јана Кох је писала о заслугама управе и здравственог особља који су се у Заводу за глухонијему дјецу у Загребу старали о око .5000 „isključivo srpske dece iz sela ispod i oko Kozare", која су у поменути Завод стизала већ „slaba i bolesna od svih mogućih logorskih bolesti"[47], као и деца која су, такође због болести, враћена из Марибора и Линца[48], приликом депортовања у логоре немачког Рајха из логора Стара Градишка[49].

Уз Завод за глухонијему дјецу, деца су била су смештена и на имању „posjednika Ribarića"[50] на Врапчу, у Сесветама код Загреба о деци се старао „predsjednik Badl", код породице Предовић, фирме Стандард Оил компани, која

45 Том приликом је у Загреб пребачена последња група од око 2300 деце из логора у Сиску.

46 МЖГ, ЛФДЛ, J. Koch, *Kozaračka djeca...* , 272–273.

47 Isto, 221: „U dogovoru sa upraviteljem odlučili smo predati ovu djecu građanskim obiteljima, gdje bi im se osigurala roditeljska nega i briga. Obišla sam najčestitije porodice, to isto je učionio i dr Pernuš i Slovenski delegat i tihom akcijom uspjeva nam da se javljaju pojedine građanke, koje dolaze u Zavod kradomice odnašaju djecu zamotanu u gunjeve [...]. Tako su ta djeca, gotovo sva živa, a spašena velikom ljubavlju pojedinih obitelji".

48 Isto, 221: "Teško bolesni vraćeni su u zavod s time, da kad izdrže karantenu imade ih Zavod vratiti u logor. Međutim, upravitelj i profesor, omogućuju ženama da se vrate u mjesta koja su one same odabrale".

49 Isto, 220: „Njemačka raskužna postaja u Mariboru vraća ih zbog bolesti i iscrpljenosti. Djeca su vraćena u očajnom stanju. Svi od reda bolovali su od teškog skorbuta i proljeva na dezinteričnoj bazi [...]. Djeca su bila i takoreći gola. A upravitelj zavoda otvorio je magacine ministarstva udružbe i obukao golu djecu. Isto tako sporazumno s nama organizira se u zavodu i zdravstvena služba Crvenoga križa, sestre Crvenoga križa, rade i danju i noću, pod konstantnim nadzorom upravitelja. Nakon oporavka djece i njihovog ozdravljenja kolonizira ih upravitelj kod imućnijih seljačkih obitelji u Podravini i Moslavini".

50 Isto, 241. Види и: Dr Z. Sremac, „Ilegalna partizanska Dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu", u *Zagreb 1941–1945*, I, ur. Emil Ivanc, Zagreb 1972, 335–336.

„na poticaj svoga ravnatelja osniva dom za tridesetoro male djece", као и на другим местима. Неки имућнији грађани Загреба издржавали су децу у неком од постојећих приватних домова, обавезујући се на стална месечна давања[51]. Због мањка места у дому на Јосиповцу, деца су била распоређена и у Дому хрватских учитељица у Кукуљићевој улици, које је било и „сиротиште и заклада учитељица" где их је лечила др Дестанка Ристовић Штампар.

Привремени смештај деце у сеоске и градске породице у НДХ Јана Кох наводи као „preduslov da se prekine stalno medjusobno zaražavanje", као и да су дозволу од усташких власти за то добили „okrstivši cijelu tu akciju kao spašavanje izbjegličke djece onih obitelji koje su morale izbjeći pred NOV-om". Забележила је да је пропаганда „od usta do usta", била посебно успешна у Сиску и околини, али да је преузимање деце из логора убрзо прекинуто, као и да због тога „automatski sva dječja prihvatilišta redom pretvaraju se u dječije koncentracione logore", док је Камило Бреслер водио „узалудну борбу" са „odlučujućim faktorima".

Неизвесна судбина, пре свега најмлађе деце након ослобођења земље, уз бројне породице у Загребу и другим местима у НДХ, прогонила је и породицу Јане Кох. Попут других, који су најмлађе логораше прихватили директно из железничких транспорта, болница и других институција, и о чијем пореклу су имали оскудне или никакве информације, Јана Кох је у својим забелешкама писала и о усвојеној девојчици Душки Чех[52]. Не кријући оправдани страх да би биолошки родитељи могли да дођу по своју ћерку по завршетку рата, као и жељу и нескривену намеру да девојчица трајно остане у њеној породици, Јана Кох је својим размишљањима отворила бројне етичке дилеме, као и потиснуте психичке трауме усвојене деце, њихових родитеља и старатеља. Напомињући да је хумана одлука старатеља да преузме дете спасено из логора носило и бројне ризике, јер „uzeti u ono vrijeme, ovakovo pet do šest-mesečno dijete, pa i ono od četiri do pet godina značilo je preuzeti na sebe veliku odgovornost", јер је „satima trebalo [...] stajati na mlijeko i za svaku živežnu namirnicu"[53]. Истовремено, била је свесна и чињенице да нису све породице деци помагале из хуманих разлога, већ што би им они могли „poslužiti kao dobra i sigurna legitimacija"[54] након завршетка рата[55].

51 МЖГ, ЛФДЛ, J. Koch, *Kozaračka djeca*..., 242.

52 Isto, 266: „Koliko je trebalo snage da se oduprem tihoj i skrivenoj čežnji za mojom Duškicom koja je živjela u kući moje majke i sestre dok sam ja bila vezana mojim radom i samo nedeljom mogla bih skoknuti da ju vidim. A i danas nije drugačije. Svako veče očekujem njezin dragi duboki dječji glasić da se javi preko telefona [...]. I kad Duškica tvrdo spava, njena slaba teta dugo još posmatra sličice , njezino lišce i one velike crne kozaračke oči, koje su i sa šest mjeseci vjerovale u tetu [..]. Sjećam se straha i raznih razgovora mnogih hranitelja koji su se već onda mučili mišlju šta će biti ako se jednoga dana pojave pravi roditelji i odvedu im djete. Pa i u našoj kući nije bilo drugačije. No mi smo stvorili čvrstu odluku, pojavi li se majka – iako je postojalo malo vjerojatnosti, prvo što je djete kad sam ga uzela imalo tek šest do osam mjeseci i što nije imalo nikakve znamenke do male djerdane od sedamnaest zrnaca [...] nagovorićemo ju da ostane uz nas u našem domu, naša sestra koja će zajednički s nama djeliti ljubav naše male Duškice".

53 Isto, 241.

54 Isto, 271.

55 О послератном трагању деце за идентитетом и биолошким породицама, као и покушају и жељи родитеља да пронађу децу своју децу, више у: Јасмина Тутуновић-Трифунов, *Повратак: прича која траје / Return: An Ongoing Story* Београд: Belgrade, 2023.

Имена добротвора, појединаца, породица и компанија, који су на различите начине помагали спасеној деци из логора НДХ, такође су забележена и у рукопису Јане Кох. Неки од њих су Творница „Бизјак“, која је, 7. јануара 1943. године, донирала 1.550 кг кекса, или „Зоран Шкерл“, „voćarna na veliko“, која је деци поклонила око 20.000 кг различитог воћа, шљива, јабука и цитруса[56]. Због страха за личну и безбедност породице, бројни дародавци су остали непознати, а име једног од највећих, индустријалца Ђура Прпића, кога су усташе обесиле у фебруару или марту 1945, Јана Кох је сазнала пред сам крај рата, када је била ухапшена у затвору на Савској цести у Загребу[57].

Транспорти деце из логора НДХ, непрестани одласци у установе у којима су спасена деца била привремено смештена, као и стравична физичка тортура којој је била изложена у затвору у Савској улици у Загребу крајем 1944. године[58], трајно су обележили ратни и послератни живот Јане Кох и оставили бројне последице на њено и физичко и психичко здравље. Данонoћна дежурства на прихватним станицама ХЦК на загребачком колодвору, одласци у логоре и директни контакти са зараженом и болесном децом и одраслима, као и недвосмислене претње смрћу усташких и немачких војника, упркос храбрости и истрајности током свих ратних година[59], перманентно је изнуривао све људе ангажоване на том хуманом послу, а међу њима и Јану Кох. Сећајући се неких од најтежих тренутака из рата и страдања деце, описивала је да су понекад, као у лето 1942, помишљали да се сви налазе „na rubu, na granici pameti“ од туге, од „gledanja, od doživljavanja, od strave i patnje“[60].

Упркос чињеници да је значајан део живота проживела „између живота и смрти“, као антифашисткиња, добровољна сестра ХЦК-а и комунисткиња, Јана Кох је дочекала дубоку старост. У својим записима и забелешкама оставила је

56 МЖГ, ЛФДЛ, J. Koch, *Kozaračka djeca*..., 236–237.

57 Isto, 232.

58 Isto, 315.

59 Isto, 224–227: Пишући о намери и покушајима да се малим заточеницима у том тренутку пружи најбоља могућа нега, Јана Кох је забележила: „ [...] djeca su bila u dobi od nekoliko dana, a najviše do tri godine. Transporti dojenčadi stizavali su od mjeseca srpnja 1942, pa još i pod konac mjeseca oktobra“. Такође, наглашавала је бруталност са којом им је Усташка младеж, смештена на Јосиповцу, онемогућавала да децу, спашену из логора у Сиску 17. октобра 1942, сместе у болесничке постеље, тако да су лекари и сестре морали да проваљују у дом. Радило се, по Јани, о „полумртвој деци“, од којих је „gotovo polovica bila dojenčad od najviše šest do osam mjeseci [...]. „Betonski hodnik pun je nosila, po širini naslagane dojenčadi, koja plaču. Željna hrane, topline i sna. Osim toga sva djeca boluju odnosno zaražena su proljevom. Ponajprije usiljenom pristojnošću, stojim pred tim razbojnicima, pozivam se na poglavnikove naloge, apeliram na njihovu 'uljudbu', ali sve uzalud. Grubo odbijaju ovi studenti, srpsku gamad, za koju bi i mi po njihovim riječima trebali stajati pred zidom. [...] Stojim očajna, bespomoćna, prema ustaškom nasilju, svaki čas gledam na nosila na bezbrojne male glavice, na sestre koje čuče pored djece i na one koje su polegale na nosila, a na svoja donekle topla tijela, pometale djecu da ih tako ugriju. Na svojim umornim, izmučenim drhtavim tijelima griju sestre ove naše najmanje patnike [...]“. У својим белешкама, Јана је навела да је то само „jedan mali detalj, iz svakodnevne borbe koju smo morali voditi s ustašama, sa zlikovcima, ne samo u dječjem domu na Josipovcu već i na raskužnoj postaji, na kolodvorima, svugdje. Oni bi nam zatvorili plinska grijala, na kojima su sestre kuhale mlijeko, čaj, i niko nije bio kadar, pa ni upornost profesora da rastumači ustašama, kako je taj dom dječji dom, a nikako studentski dom [...]. Oni su zviždajući prolazili hodnicima, kroz koje smo mi nosili male, drvene sanduke u kojima su dnevno nestajala naša djeca“.

60 Isto, 214.

важна сведочанства о најмлађим страдалницима из Другог светског рата, али, истовремено, и о племенитим људима који су малим заточеницима логора НДХ помагали на начин који им је, у ратним условима, био могућ.

Њена непоколебљива и истрајна припадност КПЈ, вера у праведније и хуманије друштво и послератну, социјалистичку Југославију, утицала је и на њен стил писања и представљања доживљеног. Отуда неки њени записи, понекад, подсећају на политичке прогласе у којима она, и по завршетку рата позива на борбу, али на борбу за срећније детињство будућих генерација, дубоко верујући у братство и јединство југословенских народа: „Znamo da samo zajedničkom započetom bratskom borbom izgradićemo naša zgarišta, u buduće domove. Izgradićemo mi svoju zemlju, osigurati sreću našoj napaćenoj djeci, našim budućim pokoljenjima“[61].

Обећање дато мајкама и деци да ће, ако преживи рат, писати и причати о њиховој патњи и страдању, трудила се да испуни све до смрти 1986. године. По речима Јане Кох, њена „knjiga puna je doživljenih nepravdi spram nevine djece, i pisana je samo zato da pred narod, pred ljude iznese strašne patnje srpske djece i srpskih majki koje su danomice nestajale pod čizmom fašističke zvijeri“. Као сведок дечијег страдања, очевидац „muka i patnji nevinih ljudi“ и, неспорно, велики хуманиста, писала је, дубоко верујући да на тај начин може да утиче на „ljudske savjesti koje žele i huškaju na rat“[62], јер – можда нису чули за децу уморену у Другом светском рату, као и да, упркос искуству, у новој, социјалистичкој Југославији, неће бити „povratka strašnoj prošlosti“ и „najokrutnijem zločincu cijelog čovečanstva – fašizmu“[63].

Умрла је у Загребу, 45 година од почетка Другог светског рата у Југославији и непуну деценију пре почетка ратова за југословенско наслеђе.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Музеј жртава геноцида. Лични фонд Драгоја Лукића.
Jana Koch, *Kozaračka djeca*, rukopis.

ЛИТЕРАТУРА:

1. “Izigrane domobranske straže. Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracionih logora (1)”, *Plavi vjesnik* (Zagreb), br, 890, 1971, 31.
2. “Sestra Dragica – neumorna ‘majka’. Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracionih logora (3)”, Plavi vjesnik (Zagreb), br. 893, 1971, 31.
3. “Susret sa spašenima. Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracionih logora (10)”, *Plavi vjesnik* (Zagreb), br. 900, 1971, 32.

61 Isto, 214–215.
62 Isto, 15–16.
63 Isto, 214–215.

4. „Okićena lokomotiva vukla je smrt. Uz 30-godišnjicu ustanka: sjećanja Jane Koch na humanu akciju spašavanja kozaračke djece iz koncentracionih logora (4)", *Plavi vjesnik*, (Zagreb), br. 894, 32.
5. „Prihvatilište za djecu izbjeglica u Sisku-najstrašniji koncentracioni logor. Iz zapisnika Jane Koch", u: *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi,* , ur. Marija Šoljan, Zagreb 1955, 380–382.
6. Diana Budisavljević. *Dnevnik Diane Budisavljević: 1941–1945*, Zagreb: Jasenovac, 2003.
7. Dr Zlatan Sremac, „Ilegalna partizanska Dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu". U *Zagreb 1941-1945*, I, ur. Emil Ivanc, Zagreb 1972, 335–336.
8. Dragoje Lukić, *Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, knj. I, Laktaši: Beograd 2000.
9. Duško Tomić, „Posljednji razgovor sa Janom Koh", *Nedeljni Glas* (Banjaluka), 12. mart 1986.
10. M.Werusky, „Život za drugoga. U povodu Dana oslobođenja Zagreba i 35 godišnjice bitke na Kozari", *Vikend Vjesnik* (Zagreb), br. 472, 1977.
11. Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević: prešućena heroina Drugog svjetskog rata*, Beograd 2021.
12. Јасмина Тутуновић-Трифунов, Повратак: прича која траје / Return: An Ongoing Story/, Београд: Belgrade 2023. (2. допуњено издање).
13. Јасмина Тутуновић-Трифунов, „Акција Диана Будисављевић 1941–1945" у: *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина*, ур. Јован Мирковић, Београд 2012, 60–72.

ABSTRACT: *This paper presents a comparative analysis of the accounts provided by Jana Koh regarding World War II in the Independent State of Croatia. As a volunteer nurse with the Croatian Red Cross and a Communist Party activist through the Society for Women's Education (later the Women's Antifascist Front, AFŽ), Koh worked at reception centers in Zagreb while also aiding deported Slovenes and Jews and Serbs interned in Third Reich camps.*

Her writings provide significant information about the camps at Gospić, Lobor-grad, Kruščica, Sisak, and Gornja Rijeka, with particular attention to rescue operations for Serbian children from Jasenovac and other NDH camps—efforts she undertook alongside Diana Budisavljević and her associates. Documenting medical staff, voluntary associations, and key individuals, Koh's accounts—recorded from the perspective of a direct participant—offer valuable insights into the suffering of children during the war and serve as a crucial supplement to archival and scholarly sources.

UDK 321.6: 272-726:929 Stepinac A.
COBISS.RS-ID 144782081
DOI 10.7251/ZRKLJ2501143G

QUIET COMPLICITY? ARCHBISHOP ALOYSIUS STEPINAC AND THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

Mirko Galasso
University of Trieste

Abstract: *Dealing with the uniquely controversial legacy of Aloysius Stepinac, Archbishop of Zagreb and Primate of Croatia from 1937 to 1960, this article seeks to offer an innovative and nuanced reassessment of his actions and his complex relationship to the Nazi Satellite "Independent State of Croatia" (ISC, 1941-1945) by tracing Stepinac's political evolution – from early Yugoslavism to an embrace of Croatian nationalism – and the moral implications of his political involvement in that entity. After taking into consideration the Catholic Church's stance in regard to States' matters, as well as Stepinac's initial enthusiasm for the ISC, it is argued that the stark contrast between the limited impact of his cautious criticisms of the regime's atrocities and his charitable initiatives ultimately ends up in defining a historical profile largely more consistent with that of a morally ambivalent figure than with someone deserving of exceptional admiration.*

Key words*: Aloysius Stepinac, Independent State of Croatia, Catholic Church*

I INTRODUCTION. STEPINAC: A HIGHLY POLARISING FIGURE

The figure of Archbishop Aloysius Stepinac (1898-1960) has long been the subject of heated debate, to the remarkable point that he is one of the few figures in history about whom opinions vary so widely that while some would like to see him recognised as a saint of the Catholic Church, others consider him a criminal. Proclaimed blessed by Pope John Paul II in 1998[1], Stepinac served as Archbishop of Zagreb and head of the Croatian Catholic Church from 1937 to 1960[2], including during World War II when, on the ashes of the Kingdom of Yugoslavia crushed by Nazi-Fascism, rose the infamous "Independent State of Croatia" (supported by the Axis powers) in which several hundreds of thousands of Serbs, Jews, Roma and anti-fascists were put to death between 1941 and 1945. Just as there is a wide variety of opinions about him among the people, historians have expressed for quite some

1 N. Schwabl, *Between State and Church: memory culture and revisionism in Croatia. The role and rehabilitation of Alojzije Stepinac, archbishop of Zagreb*, in "Qualestoria. Rivista di storia contemporanea", vol. 52 (2024), no. 2, p. 86.
2 Ivi, pp. 67, 79.

time both condemnation and celebration[3]. In general, those who are closer to (or sympathetic with) traditional Yugoslav and Orthodox political views are more critical of him, while the broader Catholic world and a large part of Croatian public opinion consider him a heroic figure. Without a doubt the 1946 Stepinac trial, in which it has been pointed out that the political motives of the then communist Yugoslav government most understandably played a role[4], contributed to this rather unusual outcome by assuming he was somehow responsible for crimes committed around him[5].

Given the numerous uncertainties, in more recent times it was the Holy See itself, under Pope Francis, that put on hold a process of canonisation[6] that is as eagerly awaited as it is feared. With this in mind, by going through Aloysius Stepinac's evolving stance towards the regime and the actions he carried out in the light of the Catholic Church's then standing attitude towards the States' power, this article will propose an alternative evaluation by taking inspiration from some figures, well known to the Archbishop himself, in order to offer an innovative assessment of his legacy.

II EVALUATING STEPINAC'S LEGACY: A MATTER OF STANDARDS

The question of subjectivity underlying human actions is a highly debated topic in various fields, and historiography is no exception. There are many possible positions, and two opposing points of reference have been represented by the British historian Herbert Butterfield (1900-1979) and his fellow countryman, the philosopher Isaiah Berlin (1909-1997). According to Butterfield, venturing into moral historiographical judgements would be completely useless[7], since simplifying the internal perspective of a historical figure in terms of good or evil oversimplifies his complexity[8]. On the other hand, it is not difficult to understand how completely ignoring the internal perspective of a said character poses the risk to end up presenting a rather superficial historical overview. As Berlin notes, historians should strive to find the moral motives behind actions in order not to fall into a relativistic type of determinism – according to which a certain character, forced by external conditions, could not have acted otherwise in a specific situation[9].

In the case of evaluating Archbishop Aloysius Stepinac's legacy, in addition to the dilemma briefly presented above, there is also the *terms of comparison* question. And it is a tricky one, since far too seldom the standards assumed are made fully explicit in the existing historiographical contributions. Of course, the issue of pos-

3 Ivi, p. 70.
4 J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration, vol. 2*, Stanford University Press, San Francisco 2001, p. 562.
5 N. Schwabl, op. cit., p. 78.
6 L. P. Acquavita, *Caso Stepinac: canonizzazione ancora lontana*, Radio Capodistria, 08.05.2019. https://www.rtvslo.si/capodistria/radio-capodistria/notizie/croazia
7 A. Oldfield, *Moral Judgments in History*, "History and Theory", vol. 20 (1981), no. 3, p. 262.
8 T. Vann, *Historians and Moral Evaluations*, "History and Theory", vol. 43 (2004), no. 4, p. 6.
9 T. Vann, op. cit., p. 11.

sible terms of comparison in light of which Stepinac is ultimately held to have been a positive (or not so) character can be highly misleading, if appropriate ones are not taken, and this is for sure the case of celebratory works such as the one that was written by Vladimir Horvat. It is possible, in fact, to conclude easily that Stepinac had been a fundamentally positive historical figure just by using as points of reference the main figures of the Ustashi regime – of which he himself was, at least formally, a part for its entire duration – which displayed such a brutality that it horrified even Yugoslavia's occupying forces: both Italians[10] and Nazi Germans[11]. Not to fall in the same kind of mistake, after taking into consideration the Popes' stance in relation to States' power at that time, we will examine Stepinac's relationship with the regime through its phases.

III THE CATHOLIC CHURCH, STATES' MATTERS AND THE ISC

Although encouraged to obey the secular authorities, it is widely held that the early Christians believed in a separation between the political powers of the world and the spiritual reign of Christ, which can be traced back to Jesus' reply to Pilate: "*My kingdom is not of this world*"[12]. During the centuries, the question of political engagement has seen the Catholic Church adopting different stances in respect to the surrounding conditions of each historical period. Especially after the loss of most of the city of Rome to the Kingdom of Italy in 1870, the many additional challenges presented by a rapidly changing world prompted the Catholic Church to rethink about its social role and its relationship with the existing States, which led to a return to a concept somehow relatable to the political neutrality of first century Christianity. For Benedict XV (1854-1922), elected as Pope in 1914, the Church should have behaved as to promote peace in the world while remaining neutral in the States' matters unless they attempted to restrict the Church's freedom of action[13]. This principle held on rather well up until the rise of regimes whose views on human life and dignity were diametrically opposed to the social doctrine of the Church. Benedict's successor, Pope Pius XI (1857-1939), under whose pontificate the Lateran Pacts, re-establishing relations with the Italian State, were signed in 1929, in that same year – some time before Hitler's rising to power – declared:

> *"When it came to saving a few souls, [...] we would feel brave enough to deal with the devil himself".*[14]

Shaken by the rapid succession of worrying events, twelve years later the Catholic Church found itself facing the moral challenge of the surging of a satellite State of the Third Reich, which adhered to and enacted the core tenets of Nazism, but presented itself as quintessentially Catholic. The complex relationship between the

10 M. A. Rivelli, *L'arcivescovo del genocidio. Monsignor Stepinac, il Vaticano, e la dittatura ustascia in Croazia, 1941-1945*, Kaos, Milan 1999, pp. 130-131, 135-142.
11 Ivi, pp. 129-130.
12 John 18:36 (English Standard Version).
13 T. Brechenmacher, *I Papi Pio XI e Pio XII e le dittature*, in "Archivum Historiae Pontificiae", vol. 48 (2010), pp. 109-110.
14 Ivi, pp. 112.

Catholic Church and the Independent State of Croatia (ISC) saw Rome, after initially viewing the ISC with interest, gradually distancing itself due to its genocidal policies[15]. A somehow relatable course was experienced by the Catholic Church in Croatia led by its Primate, Aloysius Stepinac, on whom we will focus next.

IV FROM YUGOSLAVISM TO ENTHUSIAM FOR THE ISC

Born in 1898 into a religious household in the Kingdom of Croatia and Slavonia, then part of the domains of the Austro-Hungarian Empire, Aloysius Stepinac had been drawn to theological studies from a young age[16], but shortly after graduating from high school he was called up to serve in the Austro-Hungarian military. Captured on the Italian front, he then volunteered for reaching, with other Southern Slavic prisoners from the Dual Monarchy's army held in Italy, Serbia's Allies on the Salonika front[17]. As it was known among the Empire's Southern Slavs, the Kingdom of Serbia's government had made it clear, since the *Niš Declaration* of December 7, 1914, that among the goals of the Serbian national struggle there was the "liberation and unification" with all the Serbs, Croats and Slovenes still living in Austria-Hungary, an effort that stemmed from the vision that Serbs, Croats and Slovenes were to be considered tribes so much related that they may be seen just as one[18]. This was by no means an unfamiliar prospect in the Kingdom of Croatia and Slavonia, since from much of the nineteenth century onwards one of the most popular political parties was the People's Party, in which the Bishop of Đakovo, Josip Juraj Strossmayer (1815-1905), and his friend, the priest Franjo Rački (1828-1894), were fully involved[19]. Although in this specific type of Yugoslavism Serbia and Croatia were thought of as connected but distinct entities, and it was believed that this distinction should be maintained in the future, the underlying vision was, compared to what would happen a few decades later, decidedly romantic and radical: while in Strossmayer we can perceive the ecumenical vein of his intent (to mend the millennial rift between Catholics and Eastern Orthodox Christians)[20], according to Rački's programmatic essay *Yugoslavism*, all the Yugoslavs, "located […] all over Yugoslavia", including the Serbs, were brothers, and of the same blood of the Croats[21].

Years after the Great War, while the governments in Belgrade were trying to figure out how to achieve the dream of Yugoslav unity, in 1924 Stepinac returned to his original vocation, and went to study at the Gregorian University in Rome. He was then ordained in 1930, appointed as **coadjutor bishop to** succeed to Antun

15 Ivi, pp. 115-116.
16 N. Schwabl, op. cit., p. 67.
17 E. Gitman, *Archbishop Alojzije Stepinac of Zagreb and the Rescue of Jews, 1941-45.,* in "The Catholic Historical Review", vol. 101, no. 3, 2015, p. 494.
18 *Ratni ciljevi Kraljevine Srbije – Niška deklaracija* [Kingdom of Serbia's War Aims], Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia. https://www.mod.gov.rs
19 L. Steindorff, *Croazia. Storia nazionale e vocazione europea*, Beit, Trieste 2008, p. 137.
20 Ibidem.
21 F. Rački, *Yugoslavism* (tr. I. Polak), in *Modernism: The Creation of Nation-States*, part of "Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770-1945: Texts and Commentaries", vol. 3 (2010), no. 1, pp. 57-66. https://books.openedition.org

Bauer (1856-1937) in 1934 and became archbishop of Zagreb three years later[22]. At the dawn of the Nazi German aggression of Yugoslavia, however, Stepinac had renounced in his heart not only to Yugoslavism, but also to any hope of reconciliation with the Serbs, as this note in his personal diary (March 27, 1941) shows:

> *"All in all, Croats and Serbs are two worlds, the north and south poles, which will never become close except by a miracle of God. The schism is the greatest curse of Europe, almost greater than Protestantism. In it there is no morality, no principle, no truth, no justice, no honesty".*[23]

Ironically, this had been written the same day that the people of Belgrade overthrew the regent, prince Paul (1893-1976), for signing a pact with the Third Reich. While the British prime minister Winston Churchill (1874-1965) celebrated that event by declaring that Yugoslavia, having bravely stood up against the Axis powers, had "found her soul"[24], Archbishop Stepinac, seemingly outraged, felt compelled to point the finger at the Serbs. At this time his political perspective was so far away from his youth days that on April 28, 1941, two weeks and a half after the establishment of the ISC, he wrote in a circular addressed to the priests and bishops of Zagreb:

> *"What our nation has long dreamed of, the ideal so strongly desired, has happened. It is no longer language, but blood that defines this bond to the land in which we have seen the light of God. […] So be ready for your new vocation, for your new work to protect and advance the Croatian state. Show it, my brothers, and fulfil your duties to the young Independent State of Croatia. […] We believe and expect that, in this Independent State of Croatia, the Catholic Church will be able to manifest itself in complete freedom and express the eternal principles of Truth and Justice".*[25]

Seeing the results of his prayers for a rebirth of his nation, Stepinac must have felt that life had come full circle also for him. For his people, years of being a counterpart in a unified Yugoslavia, seen as insensitive to Croatian sensibilities, were over. But as he would soon realise from his position, the reality of death in the ISC would have exceeded all possible imagination.

V MEASURED LOYALTY TO PAVELIĆ'S MONSTROUS REGIME

The following day the weekly *Katolički list* published a jubilant letter from Stepinac recalling, yet again, the follow up of the destruction of Yugoslavia:

> *"There is no one among you who has not been a recent witness to the momentous events in the life of the Croat nation. […] No reasonable person can con-*

22 N. Schwabl, op. cit., p. 67.
23 J. Tomasevich, op. cit., p. 553.
24 R. P. Post, *Churchill Vows to Help Yugoslavs; Hails Our Role in 'Common Cause'*, New York Times, 28.03.1941, p. 1. https://www.nytimes.com
25 HR HDA, fond 416, b. 10.2, f. 33, Circular from Archbishop Stepinac to the priests and bishops of Zagreb, 28.04.1941, cited in N. Schwabl, op. cit., p. 73.

demn and no honest one can cast blame, because the love toward one's own people is inscribed in the human heart by God and is His commandment".[26]

While probably reflecting also on his youth days – in which he was ready to die at the Salonika front for unity between the peoples of Yugoslavia – and moved by intuitions stemming from the conscience of a minister, Stepinac felt the need to extend his quarrel with the Serbs who were mourning for the death of the country and, in Croatia and Bosnia, starting to fear for their own lives. Being aware that the Ustashi movement, while making enticing promises to the Catholic Church in Croatia, was light-years away from Christianity, Stepinac insisted to close the door to any criticism whatsoever, and perhaps to his own doubts. In fact, such details seem to indicate that, despite a definite enthusiasm for the new situation and the "redemption of his homeland", Stepinac did not feel ultimately at ease from the start. At the railroad station of Zagreb, on April 13, 1941, when people were cheerfully welcoming the Ustashi *Poglavnik* (head) Ante Pavelić, the Archbishop did not show up[27]. Still, on April 16, 1941, he promised to be loyal to the leader of the Ustashas[28] and, as we have seen, he encouraged his subordinates to collaborate with the regime. Taken as a whole, the bishops did indeed follow that instruction at first[29]. On May 4, 1941, the Primate ordered a *Te Deum* to be read in all churches to celebrate the Independent State of Croatia[30] and he also welcomed Pavelić personally at the entrance of the cathedral[31].

Anyway, albeit without ever directly opposing the leadership of the ISC, it is frequently pointed out that the Archbishop's relationship with the Ustashas was not one of total adherence. He actually discouraged the clergy from officially joining them[32], which is, from a formal point of view, completely consistent with his duty of ensuring that the Catholic Church in Croatia remained, as it was officially taught, institutionally independent.

On the other hand, while refusing to bend the Church in Croatia to any kind of subjugation to the regime of the Independent State of Croatia, Stepinac though did not disdain to be nominated for a seat in its parliament alongside with other six Catholic bishops who accepted the nomination[33]. This personal involvement of the Primate of Croatia, Stepinac – while often claimed to have been merely formal – raises, however, moral questions. Following his consecration as bishop (June 1934), the young Stepinac reached Belgrade in order to affirm his allegiance to king Alexander of Yugoslavia. The king was actively championing national Yugoslav unity and

26 Katolički list, 29.04.1941, English translation appeared in R. Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac* (1953), pp. 258-260, cited in E. Gitman, op, cit., p. 490.
27 E. Gitman, op. cit., p. 492.
28 N. Schwabl, op. cit., p. 43.
29 Catholic news service, 09.08.1943, p. 18. https://jstor.org/stable/community.32138796
30 M.-J. Calic, D. Geyer, *The 1940s: Total War*, in *History of Yugoslavia*, Purdue University Press, West Lafayette (Indiana) 2019, p. 147.
31 Y. Jelinek, *An Authoritarian Parliament: The Croatian State Sabor of 1942*, in "Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes", vol. 22 (1980), no. 2, p. 265.
32 E. Gitman, op. cit., p. 493.
33 Y. Jelinek, op.cit., p. 267.

would – only a few months later – lose his life in Marseille in an assassination attempt organized by the Ustashas themselves. On that occasion in the Yugoslav capital, Stepinac affirmed his commitment for the good of the Croatian people while telling the king that he was not a politician and that he would not allow his clergy to take part in politics[34]. Being the ISC an illegitimate, non recognized entity risen on the ashes of Yugoslavia, Stepinac should have never accepted any official political position, but his standards allowed him to make an exception in that case[35].

There were instances of friction with the ISC's leadership, a fact that indicates he was personally aware, from very early on, that terrible things were happening around him. On May 14, 1941 he wrote to Pavelić, raising concerns over the arbitrary killing of Serbs in Glina. The following week he requested in a letter to Andrija Artuković (the ISC's Minister of the Interior) to spare from racial measures those Jews that had converted to Catholicism. On July 21, writing to Pavelić, he expressed his hope for a better treatment of "non-Aryans" and, possibly, "more humane" deportations! Four months later he explicitly clarified that he did not intend to criticise the government, since he insisted that he did not see violence as part of a systematic pattern, but rather as "individual acts" to be ascribed to unaware people... As historian Natalie Schwabl summarizes: "Stepinac saw the loyalty to the Independent State of Croatia as a religious and patriotic duty. He regarded the new independence as a divine gift that the nation had earned"[36].

VI CHARITY WITHOUT RESISTANCE: A QUIET COMPLICITY?

Between 1941 and 1942, however, he had to realise that the brutality of the ISC went far beyond the actions of individuals. So, on March 7, 1942, Stepinac wrote privately to Artuković complaining about the internment of Jews and asking him politely "to prevent […] all unjust proceedings" against blameless people. One year later (March 6, 1943) he confronted the Ustashi leader this time directly – but, again, privately – with another letter in which he threw in Pavelić's face the fact that the Jasenovac camp was

"a shameful stain on the honor of independent Croatia".[37]

The significance of such remarks, actually, would have been far from impressive if alone. Thus, some have praised certain sermons of his, delivered from the Zagreb cathedral's puplit, in which he condemned what was taking place, and which cast him in a favourable light in the eyes of the BBC[38]. Already on Sunday, 26 October 1941, Stepinac delivered a sermon against hatred and "forgetfulness of […] the law

34 R. West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia, Carroll & Graf, New York* 1995, pp. 60-61.
35 In 1937, when Archbishop Antun Bauer passed away, the president of the Croatian Peasant Party (for which Stepinac did vote) Vladko Maček (1879-1964) sent his condolences to Stepinac hoping for an involvement of his into politics. Stepinac, though affirming his concern for the well-being of the Croatian people replied, contrary to the president's hopes: "[…] I have never interfered in political matters, nor will I ever do so" (see A. Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, ZIRAL, 1974, p. 384).
36 N. Schwabl, op. cit., pp. 74-75, 78.
37 R. J. Wolff, *The Catholic Church and the Dictatorships in Slovakia and Croatia, 1939-1945*, in "Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia", vol. 88 (1977), no. 1/4, p. 17.
38 E. Gitman, op. cit., p. 508.

of love"[39]. On October 31, 1943, he affirmed the existence of "only one race" and condemned the racial persecution[40]. However, in these public circumstances, he was careful not to direct his words either directly against the ISC's leadership or against anyone in particular and so only those "pure of heart" could have made those words their own – certainly not the ones involved in the satellite State's genocidal plan. The courage attributed to Stepinac, who is often portrayed as a heroic religious figure of the history of Croatia, is significantly diminished when compared to the image of the very founder of his religion, who confronted moral evil publicly and directly. His cleansing of the temple – expelling money changers[41] – was openly defiant and risky. His recorded rebukes of the local elite were not given sparingly, and publicly shamed their recipients. Under close scrutiny, we can see how Stepinac's private protests and his sermons, in the absence of a direct and open prophetic confrontation with the perpetrators, could hardly achieve a significant result. What he achieved, he did by supporting charity actions that, though, did not actually challenge the ISC's genocidal effectiveness.

The name of Stepinac has been notably associated with the rescue of hundreds of Jews of Croatia, more than a thousand Jews who married outside their faith, and several other individuals[42] who remembered him with gratitude. However, it should be stressed that, in those cases, he did not act alone: for example, with regard to the thousand Jews who were saved in the summer of 1942 on the island of Korčula (and kept by the 2nd Italian Army till Italy's capitulation in September 1943 alongside with other 3600 Jewish refugees fleeing from Ustasha-controlled territory), Archbishop Stepinac contributed to prompt that rescuing operation in concert with Abbot Giuseppe Ramiro Marcone (1882-1952), the Vatican's Apostolic Visitor to the Independent State of Croatia[43]. Stepinac's efforts included individuals for whom he felt a particular responsibility – such as Miroslav Shalom Freiberger, chief rabbi of Croatia, whom he invited to shelter in the archdiocese – or whose cry reached out to him. In the case of Ljudevit Stein, her paternal aunt petitioned the archbishop; similarly the eight-year-old Danko Shtockhammer was transferred by Stepinac to an orphanage through the intervention of a priest, pleaded by the child's nephew's fiancée[44].

A commendable action Stepinac is credited for is the organizing, under Zagreb's branch of the *Caritas*, a relief committee to help refugees; also, it seems he was involved in forming teams of rescuers[45]. His role in the forced conversions of around 240.000 Serbs from Orthodoxy to Catholicism[46], though, is remarkably controversial also because they went against Canon Law's principle of free consent and the phenomenon did not reduce the the genocide's number of victims, since the ISC's regime held full authority over deciding who could convert and who was to be elim-

39 Ivi, p. 491.
40 R. J. Wolff, op. cit., p. 20.
41 John 2:13-17.
42 E. Gitman, op. cit., pp. 488.
43 Ivi, pp. 501-502.
44 Ivi, pp. 504-506.
45 Ivi, pp. 503-504, 505.
46 M. A. Rivelli, p. 151.

inated[47]. Stepinac further endorsed the creation of a so-called Croatian Orthodox Church, a move which went hand in hand with the physical liquidation, carried out by the Ustashas, of Serbian clergy within the Croatian entity[48].

The news of the countless massacres which were carried out in the nearby territory of the Independent State of Croatia – even during Serbian Orthodox masses! – alarmed the Slovene Catholic clergy to the point that it issued, in March 1942, a memorandum of condemnation[49]. A chilling, historically unparalleled exception among the horrors of the Holocaust was the existence, in the Independent State of Croatia, of several concentration camps for children, of which those in Stara Gradiška[50], Jastrebarsko and Donja Reka saw the involvement of Catholic nuns[51]. In spite of this, which Stepinac must have known, while he continued continued to be involved in some charitable activities, he nevertheless continued to serve, without interruption, as the regime's "*Military Vicar*" from May 1941 till the end[52].

VII CONCLUSION. THE MORAL DOUBLENESS OF STEPINAC

Stepinac's case, if approached without preconceptions, is remarkably difficult to solve in traditional moral terms – that is, whether his figure ought to be admired or condemned. The famous Greek philosopher Socrates argued that everyone's conviction is that we are following the good, since even when this appears not to be true, it still is because we are mistaking evil for good. Regarding Stepinac, it becomes apparent how his moral actions followed a double track: on the one hand, as a man of the Church and a Catholic minister, he wanted the Croatian Catholic Church to remain politically neutral, while on the other hand, his patriotic sentiment and his conviction that the ISC was a blessing for Croatian Catholicism led him to initially express a full support for the regime. Then, seeing its brutality, he showed sufficient moral clarity to condemn the violence, yet without ever questioning his own loyalty to the Independent State of Croatia – even after 1943, when his criticism became more persistent as the Ustashas were losing ground[53]. Finally, his sensitivity led him to become involved in charitable activities, which, however, never interfered with the plans of the ISC.

What is particularly striking is the gap between some of the principles he expressed and his hopes. Pavelić, due to Stepinac's criticism, went so far as to ask Pope Pius XII to replace him in three different occasions[54]. Nevertheless, the Archbishop

47 M. Biondich, *Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942*, in "The Slavonic and East European Review", vol. 83 (2005), no. 1, p. 82.
48 P. Adriano, G. Cingolani, *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*, Mursia, Milan 2011, p. 288.
49 M.-J. Calic, D. Geyer, op. cit., p. 147.
50 M. A. Rivelli, op. cit., p. 100.
51 I. Fumić, *Djeca žrtve ustaškog režima (Children victims of the Ustashi regime)*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb 2011, pp. 53-56.
52 S. Alexander, Archbishop Stepinac Reconsidered, in "Religion in Communist Lands", vol. 6 (1978), no. 2, pp. 76-88.
53 P. Adriano, G. Cingolani, op. cit., pp. 292, 303-304.
54 R. J. Wolff, op. cit., p. 20.

continued to attend the regime's events till the end[55], and was taken into consideration by the Ustashas as an ideal candidate to replace Pavelić, as leader of the entity, towards the end of the war[56]. For all the reasons reported in this contribution, therefore, Archbishop Stepinac's stance towards the ISC's regime could be defined as functionally indulgent, since despite the fact that he not only was clearly aware of the gravity and the extent of the crimes perpetrated by the Ustashas, which caused him sorrow[57], nonetheless he never broke up nor distanced himself from them till their regime was standing, since for him the merits of the ISC were still outweighing its demerits[58]. Moreover, the fact the Vatican did not recognise the ISC[59] makes Stepinac's political involvement in it even less justifiable, especially considering his refusal to "interfere in political matters" on behalf of a legitimate side like the Croatian Peasant Party in Yugoslavia was[60].

In conclusion, Stepinac's strongest claims for historical greatness seem to come more from his supporters' desire to uphold him, than from his very own actions. While it is undeniable he did some good, his story – having been definitely more persecuted by the Yugoslav communists than the Ustashas ever bothered him – simply pales in comparison with the indelible courage of figures like Pastor Dietrich Bonhoeffer (1906-1945), Bishop Clemens August Von Galen (1878-1946), the "108 Blessed Polish Martyrs" and many other lesser-known figures who deserve not to be forgotten.

LIST OF REFERENCES

L. P. Acquavita, *Caso Stepinac: canonizzazione ancora lontana*, Radio Capodistria, 08.05.2019. https://www.rtvslo.si/capodistria/radio-capodistria/notizie/croazia

A. Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, ZIRAL, 1974.

T. Brechenmacher, *I Papi Pio XI e Pio XII e le dittature*, in "Archivum Historiae Pontificiae", vol. 48 (2010).

M.-J. Calic, D. Geyer, *The 1940s: Total War*, in *History of Yugoslavia*, Purdue University Press, West Lafayette (Indiana) 2019.

E. Gitman, *Archbishop Alojzije Stepinac of Zagreb and the Rescue of Jews, 1941-45.,* in "The Catholic Historical Review", vol. 101, no. 3, 2015.

Y. Jelinek, *An Authoritarian Parliament: The Croatian State Sabor of 1942*, in "Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes", vol. 22 (1980).

A. Oldfield, *Moral Judgments in History*, "History and Theory", vol. 20 (1981).

F. Rački, *Yugoslavism* (tr. I. Polak), in *Modernism: The Creation of Nation-States*, part of "Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770-1945: Texts and Commentaries", vol. 3 (2010).

M. A. Rivelli, *L'arcivescovo del genocidio. Monsignor Stepinac, il Vaticano, e la dittatura ustascia in Croazia, 1941-1945*, Kaos, Milan 1999.

55 N. Schwabl, op. cit., p. 75.
56 P. Adriano, G. Cingolani, op. cit., p. 313.
57 A. Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, ZIRAL, 1974, p. 379.
58 P. Adriano, G. Cingolani, op. cit., p. 303.
59 E. Gitman, op. cit., p. 493.
60 See chapter V, note 34.

N. Schwabl, *Between State and Church: memory culture and revisionism in Croatia. The role and rehabilitation of Alojzije Stepinac, archbishop of Zagreb*, in "Qualestoria. Rivista di storia contemporanea", vol. 52 (2024).
L. Steindorff, *Croazia. Storia nazionale e vocazione europea*, Beit, Trieste 2008.
J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration, vol. 2*, Stanford University Press, San Francisco 2001.
U. Vann, *Historians and Moral Evaluations*, "History and Theory", vol. 43 (2004).
R. West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia, Carroll & Graf, New York* 1995.
R. J. Wolff, *The Catholic Church and the Dictatorships in Slovakia and Croatia, 1939-1945*, in "Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia", vol. 88 (1977).
Ratni ciljevi Kraljevine Srbije – Niška deklaracija [Kingdom of Serbia's War Aims], Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia. https://www.mod.gov.rs
R. P. Post, *Churchill Vows to Help Yugoslavs; Hails Our Role in 'Common Cause'*, New York Times, 28.03.1941.
Katolički list, 29.04.1941, English translation appeared in R. Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac* (1953).
Catholic news service, 09.08.1943, p. 18. https://jstor.org/stable/community.32138796

Апстракт: *Бавећи се контроверзним наслијеђем Алојзија Степинца, загребачког надбискупа и хрватског примата од 1937. до 1960. године, овај чланак настоји да понуди иновативну и нијансирану репроцјену његових поступака и његовог сложеног односа према нацистичком сателиту „Независна Држава Хрватска" (НДХ, 1941–1945) пратећи Степинчеву политичку еволуцију – од раног југословенства до прихватања хрватског национализма – и моралне импликације његовог политичког ангажовања у том ентитету. Након разматрања става Католичке цркве у вези са државним питањима, као и Степинчевог почетног ентузијазма за НДХ, тврди се да оштар контраст између ограниченог утицаја његових опрезних критика злочина режима и његових добротворних иницијатива на крају завршава дефинисањем историјског профила који је у великој мјери конзистентнији са профилом морално амбивалентне фигуре него са неким ко заслужује изузетно дивљење.*

УДК 341.322.5(=163.41)(497.15)"1941/1945"
COBISS.RS-ID 144782337
DOI 10.7251/ZRKLJ2501155V

ПОПИС ЖРТАВА ЈЕРОМОНАХА СИМЕОНА (БИБЕРЦИЋА) КАО ИЗВОР ЗА СТРАДАЊЕ СТОЛАЧКИХ СРБА ТОКОМ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Мср Георгије Вулић
истраживач виши сарадник
Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву

Апстракт: *Током Другог свјетског рата, Срби из Стоца и околине претрпјели су огромна страдања. Српски етнички елемент на овом простору је усљед тих догађаја био знатно ослабљен. Поједина мјеста готово у потпуности су остала без српског становништва након што су локални Хрвати и муслимани, као присталице власти Независне Државе Хрватске, извршили масовне злочине над својим православним комшијама. Питање броја српских жртава Другог свјетског рата и даље представља предмет бројних полемика у стручној, али и широј јавности, а један од кључних узрока за то је непостојање адекватног пописа жртава, којим би се што је више могуће приближило стварном броју страдалих. Попис жртава из 1964. године, који је спровео Савезни завод за статистику, пролази кроз ревизију од стране Музеја жртава геноцида из Београда, а напори на том плану требало би да буду спроведени у што је могуће већем обиму. Велику помоћ приликом рада на пописивању страдалих Срба на локалном нивоу могу пружити пописи који су сачињавали свештенослужитељи у својим парохијама. Један од таквих пописа је предмет интересовања нашег рада и на основу њега могуће је извршити ревизију актуелног пописа из 1964. године.*

Кључне ријечи: *Столац, јеромонах Симеон, попис жртава, Други свјетски рат, Херцеговина.*

СТОЛАЦ У ПЕРИОДУ ПРЕД ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ

Столац, град на обалама ријеке Брегаве, смјештен је на простору источне Херцеговине. На територији овог мјеста налази се велики број археолошких локалитета и културно-историјских споменика. Током средњег вијека, на овом подручју био је смјештен град Видоштак или Видошки град, поменут у великом броју историјских извора. У документима из овог периода помиње се и

Видово поље, које је овакво име добило по тадашњем називу ријеке Брегаве – Видоштица (Видова ријека).[1]

Још од свог настанка, простор Херцеговине носио је бреме сталних сукоба религија, култура и цивилизација, које су се сударале управо на овом подручју. Због тога је и живот народа на овом поднебљу, који је иначе у економском смислу одувијек у много чему оскудијевао, био додатно отежан.[2] Истакнути српски историчар, академик Милорад Екмечић, сматрао је управо религију „вододелницом нација" на југословенском простору.[3] Историјски процеси који су се током Другог свјетског рата одвијали на простору Херцеговине, али и самог Стоца, свједоче о томе да је религиозна подијељеност становништва имала велику улогу у стварању нетрпељивости међу народом, која је резултирала стравичним злочинима у ратним околностима.

О етничкој шареноликости становништва у Столачком срезу свједоче и резултати пописа становништва одржаног 1931. године у Краљевини Југославији. Био је то уједно и посљедњи попис пред Други свјетски рат. Њиме је утврђено да у Столачком срезу живи укупно 41.156 становника. Становништво се на овом попису изјашњавало по вјероисповијести, а не по етничкој припадности. Тада је утврђено да је у Срезу Столац живјело 10.310 (25,05%) православаца, 20.207 (49,10%) католика, 10.632 (25,83%) муслимана и 7 припадника осталих вјероисповијести (0,02%). Треба имати у виду да је и простор Чапљине са околином тада највећим дијелом припадао овом срезу.[4]

Крајем тридесетих година XX вијека дошло је до значајне политичке кризе у Краљевини Југославији. Она је била изазвана првенствено дјеловањем хрватских политичких елита, које нису жељеле да прихвате унитарни концепт југословенске државе, већ су захтијевале стварање једне хрватске административне цјелине у земљи. Резултати парламентарних избора из 1938. године свједоче да су хрватске политичке елите у том настојању имале значајну подршку свог народа, с обзиром на то да је листа коју је предводио Влатко Мачек, предсједник Хрватске сељачке странке, освојила 44,9% гласова у земљи.[5]

До формирања Бановине Хрватске дошло је већ 26. августа 1939. године, на основу споразума између тадашњег предсједника југословенске владе Драгише Цветковића и Влатка Мачека. У састав новоформиране бановине ушло је дотадашње подручје Савске и Приморске бановине, уз још неколико срезова из других области: Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Дервента, Градачац, Трав-

1 Salih Jalimam i Senad Mičijević, *Stolac: od najstarijih vremena* (Stolac: Udruženje „Troya", 2005), 3, 87–88; Ljubo Mihić, *Turistički motivi i objekti Stoca i okoline* (Stolac: Skupština opštine, 1973), 88–226.
2 Драга Мастиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)* (Београд: „Филип Вишњић", 2009), 457.
3 Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку (1492–1992)* (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 560.
4 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti* (Beograd: Državna štamparija, 1937), 9.
5 Драга Мастиловић, *Српска политичка елита из Босне и Херцеговине и југословенска краљевина (1918–1941)* (Источно Сарајево: Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву; Бања Лука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2024), 615.

ник и Фојница. Као дио дотадашње Приморске бановине, Столац је 1939. године ушао у састав новоформиране Бановине Хрватске.[6]

Формирање Бановине Хрватске изазвало је стрепњу код српског становништва. Стварање ове посебне административне цјелине унутар Краљевине Југославије, која је практично била држава у држави, уз повратак значајног броја усташких емиграната из Италије на овај простор, значајно су измијенили политичку ситуацију на територији новоформиране бановине. Грађанска и сељачка заштита биле су својеврсне паравојне формације на простору Бановине Хрватске, које су биле интегрално повезане са Хрватском сељачком странком. У њиховим редовима се нашао и значајан број усташа, који су се на тај начин покушали легализовати.[7]

Након отпочињања Другог свјетског рата, у коме је њемачка војска у првој фази постигла значајне успјехе, Југославија се нашла у веома незавидној политичкој позицији. Политичке елите у Краљевини покушавале су на сваки начин избјећи рат. Управо због тога потписано је и приступање ове земље Тројном пакту 25. марта 1941. године. Већ 27. марта, због овог чина дошло је до пуча у Београду, у коме је на чело владе дошао генерал Душан Симовић. Такав потез изазвао је бијес код њемачког фирера, који је истог дана одлучио да Југославију казни и одмах је осмишљен план напада на ову земљу. Дана 6. априла 1941. године отпочео је напад Њемачке и њених савезника на Југославију бомбардовањем Београда и преласком војних снага сила Осовине преко југословенске границе. У наведеним дешавањима важну улогу имала је и Италија, која је имала претензије за освајањем југословенске обале и дијела њеног залеђа.[8]

Већ у првим сатима Априлског рата проусташки и антијугословенски елементи у Стоцу и околини повадили су скривено наоружање, а највећим дијелом и дезертирали из Југословенске војске. Почели су да изнутра подривају југословенску одбрану, коју је ионако било веома тешко успјешно извести против неупоредиво јачих војних снага Њемачке и њених савезника. Овај хрватски, а дијелом и муслимански елемент, разоружавао је дијелове разбијене Југословенске војске, пљачкао војне магацине, српске трговачке и занатске радње и сл. Број проусташки оријентисаног становништва на овом подручју постепено је растао.[9]

Пензионисани пуковник Југословенске војске, Славко Кватерник, прогласио је у Загребу већ 10. априла „ускрснуће Независне Државе Хрватске" (НДХ), у име усташког вође и поглавника Анте Павелића. У овај град су истог дана умарширале и њемачке трупе.[10] Велики дио хрватског народа је, због свега на-

6 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, knj. 1, Kraljevina Jugoslavija 1914–1941* (Beograd: Nolit, 1988), 296.

7 Милан Гулић, *Страдања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941*–1945 (Београд: Свет књиге, 2017), 84–85.

8 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.* (Zagreb: Liber, Školska knjiga, 1977), 68; Данило Ковач, „Дипломатски односи између Италије и Независне Државе Хрватске" (мастер-рад, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, 2018), 41–41.

9 Милан Гулић, *Страдања мостарских Срба*, 90–91.

10 Marko Atila Hoare, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni: partizani i četnici 1941.-1943.* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2023), 33.

веденог, сматрао да има разлога за славље: „Тих дана је био и католички Ускрс, па су се спојила два славља. Цркве су биле пуне. Црвено-бијело-плавим тробојкама и цвијећем окићене вјернике свештеници су позивали на оданост 'независној држави'. Школе су распуштене, а 'поглавник' је свима ученицима 'поклонио' свједочанство о успјешно завршеном разреду. У знак радости се пило, пјевало и пуцало."[11]

У Београду је већ 17. априла 1941. године, у згради бившег чехословачког велепосланства, потписан акт о капитулацији. Овај документ су потписали Максимилијан фон Вајкс, са њемачке стране, те Александар Цинцар-Марковић и генерал Радивоје Јанковић са југословенске стране. Тиме је окончан краткотрајни Априлски рат, а Југославија је окупирана и подијељена на окупационе зоне.[12]

СТРАДАЊЕ СТОЛАЧКИХ СРБА У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Окупација у Стоцу почела је 18. априла 1941. године, проласком њемачке и италијанске војске кроз овај крај. Опште држање локалног српског становништва одликовало је неповјерење према окупаторским снагама, неизвјесност и страх од будућих догађаја. Владала је и пометња због оваквог развоја догађаја и брзе капитулације. Највећи дио српског народа, због такве опште ситуације, заузео је тада став привидне лојалности. Италијанске трупе на овом подручју нису скрнавиле објекте који су припадали Српској православној цркви.[13]

На простор Херцеговине италијанска војска упутила је оклопну дивизију *Литорио*, која је била смјештена у Мостару, и моторизовану дивизију *Торино*, стационирану у Дубровнику.[14] Иако је одлуком и вољом нацистичке Њемачке и фашистичке Италије, верификованој на Бечкој конференцији која је одржана 21. и 22. априла 1941. године, Босна и Херцеговина укључена у састав новоформиране клеро-фашистичке творевине НДХ, усташка власт у источним дијеловима Херцеговине није успостављена све до потписивања тзв. Римских споразума 18. маја исте године. Овим договором, верификованим у Риму, одређене су границе између Краљевине Италије и НДХ. На основу њега су италијанске снаге предале власт усташама у Стоцу.[15]

До званичног преузимања власти у Стоцу од стране усташа дошло је на самом почетку јуна 1941. године. Усташки логор у овом мјесту формиран је од стране локалних муслимана и Хрвата. Усташки логорник био је студент Марко Ћорић, родом из Боке. Градска полиција се у највећој мјери прикључила усташама, остајући формално у полицијској служби.[16] Чим су Италијани пре-

11 Aćim Mićević, „O, sram i grdoba", u: *Hercegovina u NOB* (Beograd: Vojno delo, 1961), 83.
12 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945.* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 108–109.
13 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон* (Берковићи: СПКД „Просвјета", 2022), 25.
14 Милан Гулић, *Страдања мостарских Срба*, 101–102.
15 Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41.* (Beograd: Stručna knjiga, 1991), 17.
16 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 25.

дали власт усташама, почела су хапшења истакнутих столачких Срба, под изговором да је ријеч о члановима мјесног четничког удружења.[17]

У административном погледу, НДХ је била подијељена на велике жупе, котарске области, градска и општинска поглаварства. Велике жупе, као веће административне јединице новоформиране државе, основане су законском одредбом од 10. јуна 1941. године. Источни дио Херцеговине, са котарима Гацко, Билећа, Равно, Требиње, Столац и Чапљина, ушао је у оквир Велике жупе Дубрава, чије је сједиште било у Дубровнику. Нове жупске власти званично су почеле рад 30. јуна исте године.[18]

Прва хапшења истакнутих Срба у Стоцу указивала су на блиску опасност за комплетно српско становништво на овом подручју. Упркос томе, највећи дио српског народа остајао је код својих кућа, не осјећајући се кривим за било шта. Очекивали су да их њихове комшије Хрвати и муслимани неће угрозити на било који начин. Сматрали су чак и да ће их њихове комшије заштитити у случају да се нађу у опасности. Овакво увјерење заснивало се на чињеници да су столачки Срби 1918. године заштитили своје суграђане муслиманске и католичке вјере од потенцијалне одмазде за злочине који су почињени над Србима у Стоцу од стране шуцкора, нарочито на почетку Првог свјетског рата. Прогони, хапшења и малтретирања Срба у Стоцу и околини су у периоду од 1914. до 1918. године имали такве размјере да су се многи Сточани заклињали да ће се жестоко осветити ако им се за то икада пружи прилика. Међутим, када су имали прилику за то крајем 1918. године они су одлучили да то не чине, па су чак зауставили поједине Црногорце који су хтјели да се свете због злочина шуцкора. Имајући то у виду, локални муслиман Зулфо Турковић, пред избијање Другог свјетског рата, изјавио је сљедеће: „Никада ми столачки Муслимани не смијемо заборавити 1918. годину и ако се православцима у Стоцу ма што непријатно догоди, то има да падне на наш муслимански образ и на нашу муслиманску душу."[19] Управо су овакве околности пресудно утицале на столачке Србе да код својих кућа дочекају почетак злочиначких акција локалних Хрвата и Муслимана усмјерених према Србима на овом подручју.

Међу првима у Стоцу ухапшен је Никола Зоковић, који је уочи рата био срески начелник. Иако је био Хрват по националности, недуго након хапшења бачен је у јаму, само због тога што није био заговорник усташке власти.[20] У селу Пилети, смјештеном на простору Дубравске висоравни (подручје између Стоца и Чапљине, прим. аут.), била је једна од најјачих усташких организација. Предсједник усташког повјеренства за Срез Столац био је Фрањо Смоле. Он је стајао иза бројних наредби за мучење и убијање Срба. Потпуну подршку усташком дјеловању давао је столачки жупник дон Марко Зовко. Жупник у селу Прењу, смјештеном на Дубравској висоравни, био је Никола Бошњак, који

17 Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, 77.
18 Милан Гулић, *Страдања мостарских Срба*, 114–115: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, 104.
19 Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, 78.
20 Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941–1942, Књ. 1.* (Пале: СПКД „Просвјета" Републике Српске; Београд: Планета, 2000), 46.

је на локалним зборовима истицао како све Србе треба истријебити и да то није никакав гријех. Члан усташког савјетодавног одбора у Стоцу био је Омербег Ризванбеговић, општински начелник.[21] У веома кратком периоду усташе су успоставиле комплетан систем власти у Стоцу, а одмах након тога прешле су и на извршење злочина над Србима у овом срезу.

Током 1941. године отпочело је извођење геноцида над Србима у НДХ. У том периоду се могу издвојити три таласа покоља на простору Херцеговине. Први се догодио крајем маја и почетком јуна 1941. године, али он није имао толико велике размјере као остала два. Други талас покоља везан је за српски национални празник Видовдан, који се обиљежава 28. јуна. Ова два таласа покоља карактерисали су злочини над српском елитом и претежно мушким становништвом, како би дошло до обезглављивања српског народа. „Видовдански талас покољ" проглашен је тада осветом за сарајевски Видовдан 1914. године, када је Србин Гаврило Принцип усмртио аустроугарског надвојводу Франца Фердинанда, кога су Хрвати тада сматрали својим будућим владарем. У „Видовданском таласу покоља" нарочито су страдали Срби на подручју Стоца и околине. Током ових дешавања убијени су готово сви мушкарци српске националности у бројним столачким селима. Мјеста масовног страдања столачких Срба била су Видово поље код Стоца, јама у Бивољем Брду, јаме Јагодњача (Ржани до), Кукауша и др. Велики дио жртава ликвидиран је у непосредној близини својих кућа.[22]

Злочини над српским становништвом, који су отпочели крајем маја и почетком јуна 1941. године, изазвали су подизање устанка херцеговачких Срба, који је касније назван „Јунским устанком". Термином „Јунски устанак" у историографији се означава низ сукоба српског становништва источне Херцеговине са снагама марионетске НДХ, вођених током јуна и почетка јула 1941.[23] Крајем јуна устаничке акције узимале су све већег маха, а постојеће усташке снаге на овом простору нису успијевале да се изборе са њима. У данима пред Видовдан извршени су страховити злочини над српским цивилима на простору општине Берковићи.[24] У Дабру (назив за подручје Дабарског поља и околине, у општини Берковићи, прим. аут.) је за усташког таборника претходно постављен хоџа Мухамед Брезић. Управо је он, заједно са усташким повјереником Османом Ђулепом, руководио акцијом масовног убијања српског живља на овом подручју. Међу жртвама овог покоља било је и дјеце.[25] Једна од жртава на овом подручју био је и дабарски парох Војислав Медан, који је убијен на кућ-

21 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 27.

22 Предраг Лозо, „Умјесто увода или зашто *Библијска 1941. година – прилози за историју*? у: *Библијска 1941. година: прилози за историју*, ур. Предраг Лозо и Горан Комар (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски"; Одбор за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, 2023), 13.

23 Лазар Радан и Сара Којовић, „Акције Срба невесињског краја против усташа у љето 1941. године – спријечени талас геноцида у Горњој Херцеговини", *Годишњак за истраживање геноцида*, XVI, 1 (2024): 36.

24 Здравко Антонић, прир., *Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941.* (Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске; Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 2001), 66.

25 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 28.

ном прагу.[26] Током јуна је страдао и столачки парох Душан Благоје, који је бачен у јаму Јагодњачу (Ржани до).[27]

Ради заустављања српског устанка, на ово подручје је стигао један од најистакнутијих расова, поглавни побочник и командант тјелесне бојне поглавника Анте Павелића – Маријан Мијо Бабић (1903–1941). Бабић је био истакнути припадник усташког покрета још од најранијих дана. Он је био изузетно изреволтиран жестоким отпором устаника. Усташка акција кренула је 3. јула 1941, када је предузет напад на положаје устаника на Трусини, селу смјештеном између Невесиња и Стоца. У тим догађајима погинуо је Мијо Бабић. Његово тијело је одмах пребачено у Загреб, преко Сарајева. Сахрањен је уз све државне почасти на Мирогоју у Загребу, уз присуство хрватског политичког руководства на челу са Павелићем, који је у том периоду изјавио: „Поводом јуначке смрти у борби погинулог усташког сатника и поглавног побочника Мије Бабића одређујем осмодневну короту за све припаднике моје тјелесне бојне". Устаници су овај догађај сматрали својим великим успјехом, а захваљујући оваквој њиховој одбрани спријечено је извршење геноцида над српским народом макар на простору који је Столац повезивао са Невесињем.[28]

Ни „Илиндански талас покоља" није заобишао Србе у Столачком срезу. У граду су извршена масовна хапшења, а затворени народ је спроведен у логоре. Један дио се никада није вратио, док су остали 1942. године пребачени за Србију.[29] Злочини над српским живљем на овом подручју вршени су током цијелог рата, али су размјере страдања биле највеће током 1941. године. Важна сазнања о томе доноси документарна заоставштина некадашњег столачког пароха – оца Симеона (Биберџића), коју је приредио Раденко Којовић.[30]

---

26 Славко Шањевић, „Страдање православних свештеника у Захумско-херцеговачкој и приморској епархији од стране Независне Државе Хрватске 1941–1945. године", у: *Злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима 1941–45. године на простору Херцеговине: зборник*, гл. и одг. ур. Владимир Лукић (Бања Лука: Удружење „Јасеновац – Доња Градина", 2014), 231.

27 Славко Шањевић, „Страдање православних свештеника у Захумско-херцеговачкој и приморској епархији...", 238.; *Библијска 1941. година: прилози за историју*, 94; Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 30.

28 Лазар Радан и Сара Којовић, „Акције Срба невесињског краја против усташа у љето 1941. године...", 40–42; Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко, Књ. 1*, 165–168.

29 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 29*; Библијска 1941. година: прилози за историју*, 94.

30 Лични документи оца Симеона објављени су о већ цитираној књизи *Слободан Биберџић: отац Симеон*. Раденко Којовић, приређивач ове књиге, рођен је 26. маја 1959. године у Берковићима. Студирао је на Филозофском факултету у Сарајеву, гдје је и дипломирао 1983. године и стекао звање професора филозофије и социологије. Од 1983. до 1992. године био је професор у гимназији „Вељко Влаховић" у Мостару. Као војник Војске Републике Српске заробљен је у јуну 1992. године, а прошао је кроз логоре у Метковићу, Лори (Сплит) и Керестинцу (Загреб). Размијењен је у августу 1992. године у Немегину. Од 2009. године запослен је био у ЈУ „Народна библиотека Берковићи", гдје је био и директор. Од 2010. године је предсједник СПКД „Просвјета", Берковићи. Лично је познавао оца Симеона, чију је документарну заоставштину приредио 2022. године.

ПОПИС ОЦА СИМЕОНА (БИБЕРЏИЋА) И ПИТАЊЕ БРОЈА СРПСКИХ ЖРТАВА У СТОЛАЧКОМ СРЕЗУ ТОКОМ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Слободан (монашко име Симеон) Биберџић рођен је 1924. године у Стоцу, од оца Петра (Пера) Биберџића и мајке Боринке, рођене Кашиковић. У неким документима навођена је и 1925. као година његовог рођења. Године 1941. успио је да побјегне од усташа које су га тражиле у Стоцу, сакривши се иза куће једног католичког свештеника у пензији, који није хтио да га ода. Након тога је отишао у Црну Гору, на Цетиње, гдје је желио да се замонаши. Од те идеје га је у почетку одговарао митрополит црногорско-приморски Јоаникије (Липовац), због Слободанове младости. Међутим, Слободан је био изузетно упоран и замонашен је у Цетињском манастиру. Митрополит га је рукоположио за ђакона, па за јеромонаха, а затим га је упутио у Мостар, у Епархију захумско-херцеговачку. Ту се састао са протојерејем Константином Зимоњићем, који му је рекао: „Ево имаш од Стоца до Мостара, од Стоца до Требиња, од Стоца до Плане, све је то твоја парохија...". Касније се отац Симеон присјећао тих догађаја: „Дошао сам у цркву Светог Вазнесења Христова (у Стоцу, прим. аут.) и ту сам остао 50 година."[31]

Највећи дио православног свештенства у Херцеговини убиле су 1941. усташе, мањи дио касније партизани, а тек неколицина је након тога остала у парохијама. У појединим срезовима није било ниједног свештеника.[32] На онову ових чињеница јасно се може разумјети значај дјеловања оца Симеона, који је веома млад преузео столачку парохију у изузетно тешким околностима.

Одмах по доласку из Цетиња, септембра 1942. године, отац Симеон је приступио прикупљању података о страдању српског народа у Херцеговини током постојања НДХ. Велики дио тих података је изгубљен након што је отац Симеон одведен у логор. Нијемци су оца Симеона ухапсили на Поплату, недалеко од Стоца, 1944. године, и одвели у логор у Аустрију. Током свог логоровања сусрео се са владиком Николајем (Велимировићем). Тада му је отац Симеон саопштио да има жељу да иде у Сједињене Америчке Државе или у Енглеску. Владика Николај му је на то одговорио: „Ооо, не може то. Црква крвари, ти си млад и можеш бити сутра добар апологета, да служиш цркви а не да напушташ и тако нема свештенства, црква крвари.". У почетку се отац Симеон одупирао тој идеји, јер је био свјестан ситуације која ће га чекати кад се врати у земљу. Међутим, владика је инсистирао: „Не, не, неће тебе, ти си млад. Ниси се ти замјерио толико њима, нека је благословено."[33]

Отац Симеон је из логора изашао 1945. године. Када се вратио у Столац, у кући није пронашао никога од своје породице. „Чуо сам да су побијени, а и кад су мене Нијемци већ ухватили, већ сам и онда знао да су пофатани и одведени у непознатом правцу. Касније ми је кума рекла, Милева, јер је она до Босан-

31 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 6, 18–19; RTRS, Otac Simeon. https://www.youtube.com/watch?v=b6HMsxELDvI&ab_channel=MojaHercegovina, datum pristupa 30. 6. 2025.
32 *Библијска 1941. година: прилози за историју*, 134.
33 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 14–15, 26, 49.

ске Градишке с њима ишла, да су дошли заједно до Босанске Градишке. Она је некако, како је она успјела, није ни њојзи јасно, остала код неке воде, ријеке, а Бога ми они су, каже, отјерани. Да ли су куме отјерани у логор, вратили се у Градишку, Јасеновац, то ја не знам. И тада сам сазнао да их заиста нема, да су побијени."[34] Ово је још један у низу доказа са коликим размјерама страдања се отац Симеон суочавао, али је ипак смогао снаге да сачини важно свједочанство о страдању својих парохијана.

Први попис убијених и несталих парохијана отац Симеон је сачинио у периоду од септембра 1945. до краја 1946. године, на основу података које је раније имао и оних нових које је прикупио. Свети архијерески синод Српске православне цркве сачинио је 19. марта 1947. године *Упутство*, у коме се од свештеника по парохијама захтијевало да својим радом допринесу расвјетљавању страдања своје парохије и среза током Другог свјетског рата. *Упутство* је својим свештеницима даље прослиједила и Епархија захумско-херцеговачка 17. априла 1947. године. Документ бр. 82/947, који садржи списак убијених, настрадалих и несталих Срба столачке парохије, отац Симеон је 1. септембра 1947. године доставио архијерејском намјесништву у Мостару. Овај списак садржи укупно 396 имена жртава. Године рођења страдалих отац Симеон је налазио у матичним књигама, а за оне које није могао пронаћи у матичним књигама стављао је године старости по сјећањима савременика – Сточана или по личном сјећању.[35]

Питање броја српских жртава Другог свјетског рата и даље представља предмет бројних полемика у стручној, али и широј јавности, а један од кључних узрока за то је непостојање адекватног пописа жртава, којим бисмо се што је више могуће приближили стварном броју страдалих. Попис жртава из 1964. године, који је спровео Савезни завод за статистику, има бројне методолошке и техничке мањкавости, а посљедњих година пролази кроз ревизију од стране Музеја жртава геноцида из Београда. Према тренутним подацима, којима након ревизије пописа из 1964. располаже Музеј жртава геноцида, на простору општине Столац током Другог свјетског рата страдало је 1.477 лица, од чега је 947 Срба (64,12%).[36]

На попису жртава, који је саставио отац Симеон, нека од имена не виде се довољно јасно. На списку се налазе и бројна лица из породице оца Симеона, која је доживјела велико страдање у Другом свјетском рату.[37] Простим поређењем пописа који је сачинио отац Симеон и пописа на чијој ревизији ради Музеј жртава геноцида, установили смо да се на списку оца Симеона налази 113 лица која нису евидентирана на списку Музеја жртава геноцида.[38] Попис који је саставио отац Симеон има бројних техничких недостатака, али ипак му

34 RTRS, Otac Simeon. https://www.youtube.com/watch?v=b6HMsxELDvI&ab_channel=MojaHercegovina, datum pristupa 30. 6. 2025.
35 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 13–14, 25–49.
36 Музеј жртава геноцида (МЖГ), Жртве рата 1941–1945. (попис), 2577–2598.
37 Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 30–49.
38 МЖГ, Жртве рата 1941–1945 (попис), 2577–2598; Раденко Којовић, прир., *Слободан Биберџић: отац Симеон*, 30–49.

се у одређеној мјери мора поклонити повјерење јер је он био свједок догађаја и као рођени Сточанин одлично је познавао своју парохију.

Ако на број од 947 страдалих Срба по попису на чијој ревизији ради Музеј жртава геноцида додамо 113 нових имена са списка који је сачинио отац Симеон, долазимо до бројке од 1.060 страдалих Срба на простору општине Столац (по послијератној територијалној подјели) у Другом свјетском рату. Из података које смо добили поређењем ова два пописа, долазимо до закључка да је минимално 11,93% лица српске националности остало непописано на попису из 1964. године, као и током рада на његовој ревизији посљедњих година. Овакви подаци свједоче о великом историјском значају пописа који је сачинио отац Симеон, али и о неистражености српског страдања током Другог свјетског рата, јер је готово сигурно да је слична ситуација и када су у питању остала мјеста у којима је спровођен геноцид над Србима.

Имена жртава која смо пронашли на попису оца Симеона, а која се не налазе на званичном попису из 1964. године, на чијој ревизији ради Музеј жртава геноцида, јесу сљедећа (појединим жртвама у попису није наведено име оца, прим. аут.):

- Даринка Беловић
- Ратко (Јово) Биберџић
- Анђа Богдановић
- Сава (Аћим) Богдановић
- Васо (Сава) Богдановић
- Даница Вуковић
- Крстиња Вуковић
- Марко (Јеремије) Вуковић
- Анђа (Сава) Вукосав
- Митар Вукосав
- Бојка Вукосав
- Даница (Симо) Вукосав
- Данило (Лазар) Вукосав
- Ђоко (Симо) Вукосав
- Јово (Лазар) Вукосав
- Кова (Митар) Вукосав
- Љубица (Данило) Вукосав
- Милан (Дмитар) Вукосав
- Митар (Јово) Вукосав
- Наста Вукосав
- Симо Вукосав
- Мијат (Симо) Вукосав
- Мирко (Симо) Вукосав
- Ново (Вукан) Вукосав
- Васо (Симо) Вукосав
- Мара (Душан) Гело
- Максим (Спасоје) Гело
- Милан (Јово) Гело

– Светозар (Ристо) Гело
– Стана (Милан) Гело
– Јован (Ристо) Гига
– Димитрије (Јован) Гига
– Ристо (Јован) Гига
– Милица Граховац
– Јово (Ђуро) Ђурбабић
– Доброслав (Јово) Ђурбабић
– Властимир (Јово) Ђурбабић
– Милан (Владимир) Ђурић
– Данило (Миро) Ивеља
– Пеко (Бошко) Ивеља
– Васо (Пеко) Ивеља
– Љуба (Перо) Ивеља
– Савица (Милан) Ивковић
– Трифко (Милан) Ивковић
– Стојан (Илија) Јелачић
– Цвијета (Стојан) Јелачић
– Јанко (Ђуро) Јелачић
– Перо (Шћепо) Јовичевић
– Драго (Никола) Јовичевић
– Дејан (Стојан) Јокић
– Божо (Сава) Јокишић
– Данило (Сава) Јокишић
– Гојко (Сава) Јокишић
– Лазар (Ристо) Јокишић
– Мирко (Јован) Јокишић
– Спасоје (Симо) Јокишић
– Томо (Ристо) Јокишић
– Војислав (Стојан) Јокишић
– Крсто Кнежевић
– Јефто (Илија) Курилић
– Страхиња (Илија) Курилић
– Јефто (Никола) Марић
– Илија (Шћепан) Медан
– Максим (Трифко) Медан
– Огњен (Трифко) Медан
– Анђа (Ђуро) Милићевић
– Анђа Милићевић
– Васо (Тодор) Милићевић
– Сава (Шћепан) Митриновић
– Савка (Јово) Митриновић
– Анђа (Стојан) Михић
– Славко (Перо) Михић
– Божица (Ристо) Михић

- Ристо (Тодо) Михојевић
- Милан (Милко) Перишић
- Жарко (Милан) Перишић
- Милка (Марко) Перишић
- Аница (Јанко) Перишић
- Стоја (Марко) Перишић
- Јово (Стојан) Пичета
- Мирко (Спасоје) Пичета
- Ристо (Спасоје) Пичета
- Стојан (Јован) Пичета
- Витко (Ђорђе) Пудар
- Илија (Данило) Пударић
- Видоје (Данило) Пударић
- Аћим (Иван) Радишић
- Лазар (Иван) Радишић
- Васиљ (Јован) Радишић
- Стојан (Перо) Радош
- Гојко (Бошко) Ружић
- Сергије (Михо) Ружић
- Драган (Михо) Ружић
- Јелена Ружић
- Србољуб (Ристо) Ружић
- Вера (Ристо) Ружић
- Милица Ружић
- Спасоје (Јово) Ружић
- Мирко (Илија) Рупар
- Мирко (Јефто) Смиљанић
- Драгутин (Ђорђе) Спахић
- Ана (Ђорђе) Спахић
- Милан (Митар) Хамовић
- Перо (Митар) Хамовић
- Момчило (Илија) Хамовић
- Вељко (Видо) Хербез
- Видоје (Спасоје) Хербез
- Ристо (Лазар) Хербез
- Коса (Шћепан) Хербез
- Стоја (Лука) Хербез
- Љепосава (Спасоје) Цмиљић
- Новица (Перо) Черовић
- Илинка (Перо) Шешлија

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Досадашња историографска истраживања страдања српског становништва у Столачком срезу током Другог свјетског рата показују да су у овом крају извршени масовни и систематски злочини над Србима, који су у суштини представљали сегмент шире геноцидне политике Независне Државе Хрватске. С обзиром на то да досадашњи службени пописи жртава Другог свјетског рата у Југославији нису потпуни, а имају и одређених методолошких недостатака, локални извори, попут пописа жртава који је сачинио отац Симеон (Биберџић), представљају непроцјењиво значајан материјал за истраживање ове теме. Због свега тога, овај попис може знатно допринијети развоју сазнања о страдању Срба у Стоцу и околини током Другог свјетског рата.

Поменути попис не пружа само податке о конкретним жртвама, већ представља и значајно свједочанство једног духовника, преживјелог члана пострадале заједнице, који је, као непосредни свједок догађаја, посветио значајан период свог живота очувању истине о страдању сопственог народа. Упоредна анализа овог пописа са подацима из пописа жртава спровођеног 1964. године, на чијој ревизији ради Музеј жртава геноцида у Београду, показује да 11,93% жртава српске националности није евидентирано у званичном попису, што указује на неопходност даљег архивског истраживања ове теме.

У раду се указује на потребу укључивања свештеничких, мемоарских и наративних историјских извора у шири контекст утврђивања демографских, социјалних и историјских посљедица ратних злочина над Србима у НДХ. Само на тај начин могуће је приближити се пуној истини о размјерама страдања и очувати достојанство жртава, пружајући научно утемељену основу за изградњу културе памћења засноване на истини, правди и академској одговорности. У том смислу, примјер оца Симеона представља парадигму истраживачког и моралног ангажмана који би требало да буде узор сваком историчару који се бави проучавањем геноцида, ратних злочина и колективног страдања.

БИБЛИОГРАФИЈА

Необјављени извори:

– Музеј жртава геноцида (МЖГ). Жртве рата 1941–1945 (попис)

Објављени извори:

– Антонић, Здравко, прир. *Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941.* Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске; Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 2001.
– *Библијска 1941. година: прилози за историју*, уредници Предраг Лозо и Горан Комар. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски"; Одбор за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, 2023.
– *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*. Beograd: Državna štamparija, 1937.
– Којовић, Раденко, прир. *Слободан Биберџић: отац Симеон*. Берковићи: СПКД „Просвјета", 2022.

Електронски извори:
– RTRS, Otac Simeon.
https://www.youtube.com/watch?v=b6HMsxELDvI&ab_channel=MojaHercegovina. Datum pristupa 30.6.2025.

Литература:
– Atila Hoare, Marko. *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni: partizani i četnici 1941–1943*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2023.
– Гулић, Милан. *Страдања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945*. Београд: Свет књиге, 2017.
– Екмечић, Милорад. *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку (1492–1992)*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
– Jalimam, Salih i Senad Mičijević. *Stolac: od najstarijih vremena*. Stolac: Udruženje „Troya", 2005.
– Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber, Školska knjiga, 1977.
– Ковач, Данило. „Дипломатски односи између Италије и Независне Државе Хрватске". Мастер-рад, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, 2018.
– Лозо, Предраг. „Умјесто увода или зашто *Библијска 1941. година – прилози за историју*?" У: *Библијска 1941. година: прилози за историју*, уредници Предраг Лозо и Горан Комар, 7–21. Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски"; Одбор за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, 2023.
– Мастиловић, Драга. *Српска политичка елита из Босне и Херцеговине и југословенска краљевина (1918–1941)*. Источно Сарајево: Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву; Бања Лука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2024.
– Мастиловић, Драга. *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*. Београд: „Филип Вишњић", 2009.
– Mićević, Aćim. „O, sram i grdoba". U: *Hercegovina u NOB*, urednici Milinko Đurović, Slobodan Šakota i Radomir Petković, 83–92. Beograd: Vojno delo, 1961.
– Mihić, Ljubo. *Turistički motivi i objekti Stoca i okoline*. Stolac: Skupština opštine, 1973.
– Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, knj. 1, Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. Beograd: Nolit, 1988.
– Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
– Радан, Лазар и Сара Којовић. „Акције Срба невесињског краја против усташа у љето 1941. године – спријечени талас геноцида у Горњој Херцеговини". *Годишњак за истраживање геноцида*, XVI, 1 (2024): 35–48.
– Скоко, Саво. *Крваво коло херцеговачко 1941–1942, Књ. 1*. Пале: СПКД „Просвјета" Републике Српске; Београд: Планета, 2000.
– Skoko, Savo. *Pokolji hercegovačkih Srba '41*. Beograd: Stručna knjiga, 1991.
– Шањевић, Славко. „Страдање православних свештеника у Захумско-херцеговачкој и приморској епархији од стране Независне Државе Хрватске 1941–1945. године". У: *Злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима 1941–45. године на простору Херцеговине: зборник*, главни и одговорни уредник Владимир Лукић, 217–238. Бања Лука: Удружење „Јасеновац – Доња Градина", 2014.

Abstract: *During the Second World War, the Serbs of Stolac and its surroundings suffered immense persecution, leading to a significant weakening of the Serbian ethnic presence in the area. Entire localities were emptied of their Serbian population after local Croats and Muslims, aligned with the NDH, carried out mass atrocities against their Orthodox neighbors.*

The number of Serbian victims remains debated due to the absence of a comprehensive register. The 1964 Victim Census, conducted by the Federal Bureau of Statistics, is currently being revised by the Museum of Genocide Victims in Belgrade, and these efforts should be expanded. Parish registers compiled by clergy provide crucial assistance in identifying victims at the local level. One such register is the focus of this paper, offering a basis for critical re-evaluation of the 1964 census.

УДК 341.322.5(=163.41)(497.15)"1941/1945"
COBISS.RS-ID 144782593
DOI 10.7251/ZRKLJ2501171D

СТРАДАЊЕ СТАНОВНИКА СЕЛА ПУЦАРИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА - АНАЛИЗА БРОЈА СТРАДАЛИХ СЕЛА У ОДНОСУ НА ОПШТИНУ КОЗАРСКА ДУБИЦА

Мирко Димић
Јавна установа Спомен-подручје Доња Градина

Апстракт: *Рад се бави страдањем цивилног становништва села Пуцари током Другог свјетског рата. Примјер страдања микроцјелине која припада општини Козарска Дубица, која је током Другог свјетског рата изгубила преко 50% пријератног становништва. Аутор је у раду анализирао поименичан попис страдалих, на основу којег се може видјети да је већина становника страдала у Концентрационом логору Јасеновац и Концентрационом логору Земун. У раду је презентовано страдање цивилног становништва у Козарској Дубици. Рад је заснован на теренском истраживању, архивској грађи и објављеној лиртератури. До сада није било забиљежено да се неко бавио овом темом.*

Кључне ријечи*: Козарска Дубица, село, Пуцари, страдање, становници, Други свјетски рат.*

Према првом попису спроведеном у Краљевини СХС (Југославији), Босанскодубички срез 1921. године имао је 27.354 становника, од тога 22.657 били су православни Срби (или 82,82%), 2.806 муслимани, 1.487 римокатолици, 354 евангелисти, 32 Јевреји и 18 гркокатолици. Важно је напоменути да су на попису 1921.у саставу Босанскокостајничког среза пописана села: Бачвани, Бабинци, Слабиња (Горња и Доња), Стригова, Читлук и Ушивац са 3.631 становником (све православци, Срби)[1] Сва наведена села, са изузетком Горње Слабиње, од 1963. налазе се у саставу општине Босанска Дубица, односно Козарска Дубица. На сљедећем попису 1931, Босанскодубички срез имао је 33.129 становника, од тога 28.121 православаца (84,88%), 3.039 муслимана, 1.641 римокатолика и 327 осталих.[2]

1 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, Сарајево 1932, 136–140.
2 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Beograd 1938, 110.

Нисмо били у могућности доћи до детаљног пописа села Босанскодубичког среза 1931. године, међутим на основу писања Драгослава Алексића, гдје су наведене општине и села у саставу Босанскодубичког среза 1931, видимо да је срез био увећан за села Читлук и Ушивац.[3] Да бисмо дошли до релевантних података и процената за колико се увећао број становника на једном одређеном територију између два пописа, потребно је да на попис из 1921. додамо и 995 становника села Читлук и Ушивац, те би онда број становника у Дубичком срезу 1921. износио 28.349. Из приложеног се види да се број становника за десет година (од 1921. до 1931) на једном јасно дефинисаном простору увећао за 4.780 (или за 16,86%). Исти тренд повећања броја становника карактеристичан је за цијелу територију тадашње Босне и Херцеговине.

Пројектован број становника среза, за попис 1941, који због рата никад није извршен, износио би око 38.700 становника. Важно је још једном поменути да се број од око 38.700 становника 1941. односи на Босанскодубички срез, који је територијално мањи него данашња општина Козарска Дубица. Ако бисмо исту математику употријебили за територију данашње општине Козарска Дубица, добили бисмо број од око 40–41 хиљаду становника. Треба имати на уму да су се дјеца рађала и током рата, посебно 1941. и 1942. године.[4]

Самарџија је пописао **17.691 жртву** за територију данашње општине Козарска Дубица. Према тим подацима, погинула су **3.404 борца НОВ-а** и **14.287 цивила**, од чега **3.967 дјеце до 14 година**. Кроз логоре широм НДХ и Њемачке прошло је **21.037 лица**, од којих је **11.194 убијено**.[5]

Душан Самарџија није извршио обраду података по етничкој одредници, међутим то је учинио **Драган Цветковић** из Музеја жртава геноцида у Београду. Број поименично пописаних Дубичана страдалих у Другом свјетском рату у овој установи 2009. године износио је **16.155 лица**, с тим да се ови подаци свакодневно ажурирају. Од укупног броја пописаних, **15.918 (98,53%) били су Срби, 105 (0,65%) муслимани**, **87 (0,54%) Хрвати**, док за **45 лица** није било могуће утврдити националност. Највећи број Дубичана изгубио је живот током **1942. године**, за вријеме борбе на планини Козара, чак **80,74% од укупног броја страдалих**.[6]

Прије него што се утврди колико је Дубичана изгубило живот у Другом свјетском рату, потребно је покушати доћи до што приближнијег броја оних који су рат преживјели. На изборима одржаним **11. новембра 1945. године** право гласа имали су сви Дубичани са навршених 18 година старости, под условом да се нису налазили у „издајничким формацијама". У извјештају Среског комитета КПЈ од **7. септембра 1945. године** наводи се да је у бирачке спискове до тада било уписано **8.173 становника**, док **620 њих** није имало право гласа. До одржавања избора велики број интерниранца вратио се у сам град, о чему

3 Драгослав Алексић, *Кнежопоље и Кнежопољци у прошлости и садашњости*, Босанска Дубица 1931, 42–45.

4 Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd 1990, 108.

5 Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, Bosanska Dubica 1984, 268–270.

6 Драган Цветковић, „Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губитака у Другом свјетском рату", Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд 2009, 124–128.

свједоче извјештаји среских власти који су упућени Окружном НО-у у Бањој Луци.[7]

Према процјенама, на основу процента излазности и освојених гласова, на територији Босанскодубичког среза 1945. године право гласа искористило је око **12.000 људи**, што нас наводи на мисао да је то приближан број преживјелих пунољетних Дубичана. Пописе становништва спроведене након рата 1948. и 1953. године обрађивале су различите територије, те их је веома тешко користити за неке дубље анализе. Након Другог свјетског рата, Босанскодубичком срезу придодата су села **Бачвани, Бабинци, Слабиња, Стригова, Петрића** (данас у саставу општине Костајница) и **Орахова**. Овако проширени срез на попису из 1948. године имао је **28.461 становника**.[13]

Републички завод за статистику Савезне Републике Југославије је 1997. године покушао да ретроактивно изврши попис становништва Босанскодубичког среза (територије из 1931. године). Према њиховим резултатима, 1948. године на територији Босанскодубичког среза евидентирана су **22.172 становника**, а пет година касније (1953) **21.974 становника**. У литератури се попис из 1948. године углавном сматра непотпуним, јер је извршен у још увијек несређеним условима у држави, те се попис из 1953. године узима као поузданији.[8]

Примјетно је да Самарџија у свом попису не помиње жртве међу дубичким муслиманима и Хрватима који су се налазили у усташким и домобранским формацијама. Њихови губици били су знатни у свакодневним сукобима са партизанима. У неколико наврата баш су домаће усташе и жандари пружали најжешћи отпор партизанима, што је посебно било карактеристично током операције ослобађања града **12. и 13. октобра 1943. године**, када је ликвидирана једна већа група домаћих усташа и жандара.[9]

Такође, у попису се не помињу ни они Дубичани који су убијени у партизанским чисткама, а чији број није занемарив. У првој половини 1942. године, из само њима познатих разлога, руководство КПЈ наредило је стрељање готово половине НОО у Комленцу. Од пет убијених, које Душан Д. Буква поименично помиње са кратким биографијама, нико се не налази у Самарџијином списку.[10] Слободно можемо поставити питање колико је било оваквих случајева током рата.

Након свега изложеног, намеће се неколико закључака. Број становника који је живио на територији данашње општине Козарска Дубица 1931. године није износио **33.129 становника**, из простог разлога што је територија данашње општине шездесетих година XX вијека увећана за села **Бачвани, Бабинци, Доња Слабиња и Стригова**, која су тада имала око **двије хиљаде становника**. Према томе, на територији данашње општине 1931. године живјело је

7 Dragan Trkulja, Vladan Vukliš, „Izvještaji Sreskog komiteta KP BiH Bosanska Dubica iz 1945. godine", Топола I, Доња Градина 2015, 169, 172.

8 *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knjiga I, Beograd 1951, 302.

9 Drago Karasijević, Đuro Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška 1982, 103.

10 Душан Д. Буква, *Комленац и околина на вјетрометини вијекова*, Београд 2001, 147–149.

35–36 хиљада становника. Претпоставка је да се тај број до 1941. године увећао на **40–41 хиљаду становника**.

Тешко је рећи колико је Дубичана преживјело Други свјетски рат. На основу броја гласача на изборима 1945. године, као и пописа становништва из 1948. и 1953. године, могуће је претпоставити да број преживјелих Дубичана није био већи од **17–18 хиљада**, што нас наводи на закључак да је током Другог свјетског рата на територији данашње општине Козарска Дубица, међу свим етничким и вјерским структурама, живот изгубило **најмање 22 хиљаде становника**, од којих је до 2019. године поименично пописано близу **18 хиљада**.[11] Први дио рада о страдању становништва у општини Козарска Дубица је научна полемика коју је обрадио историчар Марко Јанковић. Аутор рада је преузео за упоредну анализу са селом Пуцари.[12]

Као и за Дубицу, обрађени су доступни пописи за село Пуцаре. Пописи становништва показују да је село било насељено искључиво православним Србима. Први од наведених пописа је из 1879. године[13], и у њему је пописано 254 становника, други из 1885. године[14] – 371 становник, трећи из 1895. године[15] – 484, попис из 1910. године[16] – 582. Наредна два пописа одржала је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, од 1929. године Краљевина Југославија. Први, из 1921. године[17], приказао је да је у селу живјело 592 становника. У попису из 1931. године[18] пописано је село Пуцари са више других села као општина моштаничка; од 7.271 становника, православних Срба је било 6.930.

Попис за анализу коришћен је из књиге о селу[19]. Пописано је 413 страдалих плус осам додатних имена, што је за 26 (34) више у односу на досад највише пописаних у монографији Душана Самарџије, у којој је пописано укупно 377 страдалих. Аутор је пронашао још осам имена која се не наводе у коришћеним пописима. Та разлика би на крају била 34 имена, с тим да аутор за осам жртава не може дати више података.

Поред свега наведеног, увидом у списак страдалих становника села Пуцари (1941–1945) у књизи, може се закључити сљедеће: Највише становника села

---

11 Марко Јанковић, *Анализа броја страдалих на територији општине Козарска Дубица током Другог свјетског рата*, у: Топола, часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, година V, број 5, 2019, ур. Тања Тулековић, Доња Градина 2019, 241–248.

12 *Исто*, 241–248.

13 *Glavni pregled političkog razdielenja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1879.

14 *Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885*, Службено издање, Земаљска штампарија, Сарајево 1886.

15 *Главни резултати пописа житељства Босни и Херцеговини од 22. априла 1895.* Статистички одјел Земаљске владе са прегледном картом, Земаљска штампарија, Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Сарајево 1896. У попису из 1895. године наведени су и засеоци села Пуцари: Чалмине, Поток, Пуцари и Забрђани.

16 *Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910, Статистички одсјек Земаљске владе са прегледном картом конфесија*, Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Земаљска штампарија, Сарајево 1912.

17 Краљевина Југославија, Државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Сарајево 1932.

18 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1937.

19 Мирко Димић, *Пуцари 1941–1945*, Доња Градина 2024.

страдало је током 1942. године. Као мјеста страдања највише су заступљена Концентрациони логор Јасеновац – 162 пописаних, од који 31 има више локација страдања, међу којима је и Концентрациони логор Јасеновац. У Концентрационом логору Земун је, по попису, убијена 161 жртва, од којих се за 15 помиње више мјеста страдања. У Концентрационом логору у Јасеновцу страдали су већином жене, дјеца и старији мушкарци, а у Концентрационом логору у Земуну углавном мушкарци од 20 до 50 година. Поименични попис проширен је за 26 нових имена, док је за осам тешко пронаћи податке јер је као извор коришћено мјесно гробље и необјављен документ, што би у коначници било 34 нова имена. За одређен број жртава наводи се више мјеста страдања, различите године рођења/страдања, као и имена жртава. Све жртве су српске националности.

Када упоредимио ове двије анализе добијамо слику Козарске Дубице у малом када се упореди са селом Пуцари. Заједничко им је сљедеће:

1. Највише је страдало цивилно становништво.
2. Већина убијених је у Концентрационом логору Јасеновац и Концентрационом логору Земун.
3. Вјерски и национално жртве припадају православним Србима са занемаривим учећем других националности. Већ је напоменуто да жртве Бошњака и Хрвата нису пописане, који су били усташе.
4. Поименичан попис није завршен; да би се анализирало потребна је база података са ажурираним подацима. Такође, присутни су проблеми са личним подацима страдалих који се преузимају из ранијих пописа.
5. Поред поименичног пописа, потребне су и процјене да би се приближило коначном броју стадалих током Другог свјетског рата.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Алексић, Драгослав, *Кнежопоље и Кнежопољци у прошлости и садашњости*, Босанска Дубица 1931.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Сарајево 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Beograd 1938.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga I, Beograd 1951.

Литература

Буква, Душан Д., *Комленац и околина на вјетрометини вијекова*, Београд 2001.

Мирко Димић, *Пуцари 1941–1945*, Доња Градина 2024.

Karasijević, Drago, Milinović, Đuro, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška 1982.

Lukić, Dragoje, *Rat i djeca Kozare*, Beograd 1990.

Samardžija, Dušan D., *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, Bosanska Dubica 1984.

Топола, часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, година V, број 5, 2019, ур. Тања Тулековић, Доња Градина 2019.

Trkulja, Dragan, Vukliš, Vladan, „Izvještaji Sreskog komiteta KP BiH Bosanska Dubica iz 1945. godine", *Топола* I, Доња Градина 2015.

Цветковић, Драган, „Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губитака у Другом свјетском рату“, *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Београд 2009.

Abstract: *This paper examines the suffering of the civilian population of the village of Pucari during the Second World War. Located within the municipality of Kozarska Dubica—an area that lost over half its population during the war—the village's nominal list of victims reveals that most perished in the Jasenovac and Zemun concentration camps. Based on field research, archival materials, and published literature, the paper outlines the plight of Kozarska Dubica's civilian population. To date, research on this topic has faced no restrictions.*

УДК 323.12(=411.16):355.426(100)(497.1)
COBISS.RS-ID 144782849
DOI 10.7251/ZRKLJ2501177D

СУДБИНА БЕЛОЕМИГРАНАТА ЈЕВРЕЈСКОГ ПОРЕКЛА У ЈУГОСЛАВИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Др Милош М. Дамјановић
независан истраживач – историчар
Косовска Митровица, Србија

Сажетак: *Након разорне Октобарске револуције и демографски погубног грађанског рата у Русији, у новоформирану политичку заједницу Срба, Хрвата и Словенаца доселило се и у њој пронашло привремени или целоживотни кров над главом приближно 50.000 руских белоемиграната хетерогеног етничког, верског, социјалног и професионалног статуса. Међу тим конгломератом популације обједињене заједничким језиком, дубоком носталгијом за невољно напуштеном отаџбином и трагичним избегличким усудом нашло се и неколицина стотина лица јеврејског порекла. Белоемигранти јеврејског порекла на тлу Југославије били су идентитетски издиференцирана заједница чији је спектар обухватао особе утемељене у јеврејској вери и инкорпориране у локалну јеврејску заједницу, преко оних који нису изашли из ширих белоемигрантских кругова и игнорантски се држали наспрам јеврејства, до оних који су стајали на сасвим супротним позицијама асимилованости, који су упражњавали православну вероисповест или оних којима је спона са јеврејским коренима био неки готово заборављени, давнашњи предак. Без обзира на њихову идентитетску поларизованост, верске опречности, етничке дискрепанције и размимоилажења, сви су се они у раздобљу Другог светског рата на простору разбијене и окупиране југословенске државе неминовно имали суочити са претећом и судбоносном нацистичком праксом биолошке екстерминације Јевреја. Судбина ове категорије становништва у Холокаусту на овим просторима досад није привлачила пажњу истраживача и остала је недовољно позната или готово потпуно нерасветљена. Рад има за циљ да сходно богатству исказа изворне грађе кроз појединачне примере који су нам приступачни стекне увид у ратна искуства јеврејских белоемиграната и размотри могућност њихове типологизације.*

Кључне речи: *Јевреји, руска белоемиграција, Југославија, Други светски рат, Холокауст*

Међу бројним и разноврсним руским белоемигрантима, које је точак историје довезао и зауставио на српске етничке и историјске територије, налазили су се и нетипични Руси, несловенске руске мањине попут Калмика, Јевреја и Рома. Долазак у нову средину чини се да је протекао безболно имајући у виду да се рецепција унесрећених и обездомљених избеглица од стране домаћег становништва, које само што је искорачило из девастирајућег и пошасног Првог светског рата, одвијала без отпора. Готово идеалне околности социјалне интеграције испољене у свестраној потпори државних органа власти и владајућег дома Карађорђевића, као и пунокрвној емпатији и загрљају братског, русофилски оријентисаног српског народа, најповољније су утицале на одлуку белоемиграната о задржавању у југословенској држави и спремности да своју будућност судбоносно вежу за језички и културолошки блиско друштво. Но, било је и болнијих искустава међусобних интеракција, какви су били случајеви антидржавног деловања или хазардерског политичког активизма. Такво држање, повлачило је за собом оштру реакцију властин и последично сучељавање са казненим мерама, које су већ 1921. године снашле руске избеглице Јевреје у Скопљу због ширења бољшевичких идеја међу Русима, којима је отказано гостопримство, те били протерани из града на Вардару.[1]

С друге стране, образовни профил белоемигрантске популације сачињен од високог степена високообразованих јединки био је добродошао за српско друштво чији је значајан део мушког становништва и интелигенције био трајно избрисан у погибељној ратној епопеји. Обострани интереси за коегзистенцијом постали су фактор дубљег зближавања и конструктивних узајамних односа. Традиционално одсуство антисемитског сентимента у српском друштву и афирмативан приступ власти, елитних кругова, као и одлика гостољубивости простодушног обичног света према туђинима, бродоломницима и незнаним гостима најпозитивније су допринели осећају сигурности и равноправности белоемиграната јеврејских корена у новој средини. Додатни стожер, извесност и ослонац у процесу изградње новог живота у, на почетку непознатој и страној средини, пружало им је постојање не баш многољудне, али разноврсне, активне и дисперзивне традиционално присутне јеврејске заједнице срасле са околним већинским становништвом, која је уживала велики углед у широј средини.

Демографске промене међу белоемигрантском популацијом у Краљевини Југославији биле су текућа и перманентна појава током читавог међуратног раздобља. Број ове категорије становништва непрекидно је осцилирао, а узроци варијабилности кретали су се од етапног мигрирања, преко не само унутрашње него и спољне мобилности, до вредности природног прираштаја. Званични подаци указују на то да су белоемигранти у Југославији били најбројнији у првим годинама досељавања када су бројали око 45.000 припадника, да би сукцесивно њихов број опадао, односно популација била редукована, па је према подацима Државне комисије за помоћ руским избеглицама у Југославији

1 Кратке вести., *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 188, 22. август 1921, 2.

1938. године живело само 31.500 белоемиграната.[2] Већина белоемиграната одабрала је урбане средине за боравак и рад, па су претежно егзистирали у развијеним градским центрима који су им пружали богатију животну, пословну и социјалну перспективу. Један новински извор из 1936. године сведочи да их је у Београду било око 9.000, у Загребу око 2.000, у Нишу око 700, у Сарајеву 500, у Новом Саду око 300, у Скопљу преко 300, у Белој Цркви око 700, у Панчеву око 250, у Дубровнику око 180, у Херцег Новом око 200, у Великој Кикинди око 200, итд.[3]

Процес истраживања прошлости белоемиграната јеврејских корена на тлу Југославије нужно захтева висок степен опрезности, студиозност и систематичност у раду и консултовање што веће количине доступне изворне грађе, како би се избегле потенцијалне грешке у категоризовању конкретних историјских личности. Наиме, сем белоемиграната јеврејског порекла, на тлу Југославије су егзистирасли и други руски Јевреји који нису припадали оним емигрантским валовима придошлим у српске земље услед трагичних збивања у Руском царству, изазваних избијањем револуција и грађанског рата. Независно од ових социјалних, политичких и егзистенцијалних мотива, многи руски Јевреји су још за време балканских ратова (1912–1913) и Првог светског рата (1914–1918) ступали на територију која ће касније постати део југословенске државе и задржали се на њој по њеном оснивању. Таквих је било много како у санитетским мисијама које су из Русије дошле у Краљевину Србију, тако и међу оним појединцима који су се услед војних или других разлога затекли у Аустроугарској империји и по њеном слому продужили бивствовање у новооснованој југословенској држави. Такође, постојала је и једна групација руских Јевреја која се, студирајући или радећи у иностранству, првенствено земљама Западне Европе, углавном на пољу медицине, након Првог светског рата настанила у Југославији. Имајући то у виду, истраживачима је неопходно ближе упознавање са конкретним, појединачним примерима историјских личности чиме постаје изводљиво њихово даље сврставање у категорију беле емиграције или изопштавање од исте.

Руски белоемигранти јеврејског рода припадали су диференцираним идентитетским групама и чинили део диверзификованих идентитетских поткатегорија и заједница. С обзиром на једину заједничку нит огледану у јеврејском пореклу, могли бисмо их класификовати у више различитих групација. У изворној грађи сусрећемо како потомке мешовитих руско-јеврејских бракова, тако и христијанизоване Јевреје, али и национално и конфесионално русификоване Јевреје, својеврсне апостате баш као и оне који су у потпуности и упорно очували, задржали, неговали и отворено испољавали своју етничку и рели-

2 У нашој земљи живи 31.500 руских емиграната. Њихов број се постепено смањује пошто је смртност већа од наталитета, *Правда*, Београд, бр. 12148, 10. август 1938, 9; Милош М. Дамјановић, Нетипични Руси: Калмици, Јевреји и Цигани међу белоемигрантима у Југославији 1918–1941, *Гласник Баштина*, 41 (2016), 171–193.

3 Нансенов офис у Београду. Близу тридесет хиљада људи, жена и деце живе код нас под покровитељством Друштва народа. Проблем руских, јерменских и других избеглица који су се настанили у нашој земљи, *Политика*, Београд, бр. 10089, 26. јун 1936, 10; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*

гијску посебност, не прекидајући трансгенерацијски идентитетски ланац, баштинећи сва својства прадедовских обичаја и наслеђа. Међу онима који су упркос безбројним изазовима у животу нетолерантне царске Русије и искушењима савремених процеса европеизације и доступне еманципације одржали своју ненарушену и неизмењену јеврејску компоненту издваја се и једна, најмања и најневидљивија, уједно и посебна заједница Караита, непризната од званичне јеврејске заједнице која се придржавала рабинског јудаизма. На самом почетку 1938. године, међу 26.790 регистрованих белоемиграната у југословенској монархији било је и само 237 изјашњених као Мојсијевци.[4]

Имајући у виду да је тај број одражавао искључиво оне који су практиковали јеврејску веру и држали до јеврејске традиције, слободни смо изнети мишљење утемељено у исказима историјских врела да је број белоемиграната јеврејског порекла био сигурно значајно већи, јер се један део њих услед разних идентитетских криза и асимилационих процеса декларисао под неку другу верску опцију. У овом раду у фокусу ће бити ратна судбина само оних проминентних личности које су оставиле виђенији траг унутар јеврејске заједнице или ширег југословенског друштва. Међу њима, природно је да нису сви дочекали у животу уништење југословенске државе, нацистичку окупацију и последично скопчани Холокауст. Старосна доб, здравствено стање и прегршт других чинилаца су и унутар заједнице белоемиграната јеврејских корена регулисали природни поредак животног циклуса који се окончавао смрћу. Тако је много година пре успона Хитлера на власт и оркестриране антисемитске убилачке кампање у Београду 3. јула 1927. године током богослужења у синагоги преминуо оперски певач Лав Борисович Зиновјев (1876–1927) и сахрањен на ашкенаској парцели Новог гробља. Овај белоемигрант рођен у Уцијану 1876. године, на позив управника београдског Народног позоришта Милана Грола (1876–1952) дошао је 1921. године из Италије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца[5] и до своје смрти наступао у Београду, Новом Саду и Славонском Броду.[6]

Спасоносно се за неке јеврејске белоемигранте показало и напуштање југословенске државе пре њеног слома и консолидовања нацистичке страховладе. Чувени професор Медицинског факултета у Београду и аутор првог српског уџбеника анатомије, караитски Јеврејин Илија Јефудович Феодорович Шапшал (1878–1949) дошао је у Београд 1920. године и од 1921. до 1923. године био ангажован на београдском Медицинском факултету, одакле је са поро-

4 Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур), *Белоемиграција у Југославији 1918–1941, том I*, ИСИ, Београд 2006, 98; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*

5 Александар Гаон (ур), *Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон*, Савез јеврејских општина Србије, Београд 2011, 89; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*; Помен, *Време*, Београд, бр. 2035, 21. август 1927, 9; Лав Зиновјев биће погребен данас, у 10 часова пре подне из Капеле на Јеврејском гробљу, *Време*, Београд, бр. 1988, 5. јул 1927, 3; Погреб Лава Зиновјева, *Време*, Београд, бр. 1989, 6. јул 1927, 6.

6 Бал наших глумаца, *Време*, Београд, бр. 1187, 8. фебруар 1926, 7; „Purimsko veče u Beogradu", *Židov – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 12, 20. mart 1925, 7; Dopis iz Broda, *Židov – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 15, 8. april 1925, 11; Тенориста Зиновјев у Н. Саду, *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 43, 26. фебруар 1922, 2; Госпођа Ема Дестин, *Покрет*, Београд, бр. 43–46, 21. фебруар 1925, 323–324.

дицом прешао у Софију, прихвативши позив тамошњег универзитета, где је постављен за шефа Катедре нормалне анатомије Медицинског факултета. Професор Шапшал рођен је 26. јануара 1878. године у Санкт Петербургу од оца Јефуде Мојсејевича и мајке Бенеш Самуиловне Габај. Све до своје смрти, 12. маја 1949. године, наставио је да ради и живи у Бугарској, избегавши на тај начин Холокауст који се одвијао широм окупираног европског континента. Пресељење у Бугарску давно пре судбоносних ратних времена, чије су власти успешним политичким маневрисањем током Другог светског рата спречиле Холокауст над бугарским држављанима јеврејског порекла, био је спасоносан, иако несвесан потез који је Шапшал начинио.[7]

За разлику од Илије Шапшала који је готово безбрижно и потпуно безбедно преживео страхоте Другог светског рата и паневропског геноцида над Јеврејима, његов презимењак, чувени инжењер и стручњак за мостове Сергије Шапшал, рођен 8. фебруара 1897. године у Севастопољу, од оца Анатолија и мајке Софије Узунове, мора да је био забринут над својом судбином имајући у виду да је искусио и без већих потешкоћа преживео долазак нацистичког окупатора и њихов поредак. По свему судећи, и њему је пошло за руком да сачува живот током година окупације живећи легално у Крушевцу, Београду и Нишу, пријављен код окупационих органа власти. Активност унутар руске колоније и њихових удружења, као и брак са православном Рускињом Вером, рођеном 2. новембра 1902. године у Петрограду од оца Теодора и мајке Вере, са којом је имао истоимену ћерку рођену 29. априла 1930. године у Панчеву, која је преживела Други светски рат, очигледно је био спасоносна формула за преживљавање и успешан вид социјалне мимикрије којом је прикрио јеврејско порекло.[8]

Брак са нејеврејским партнером, конвертирање на православно хришћанство или непотпуно јеврејско порекло нису се показали спасоносним у свим случајевима. Истрајни покушаји да се одржи у животу упркос непрестаним опасностима нису пошли за руком цењеном лекару Самуелу (Шмуљу) – Сими Јосевичу Ровинском (1889–1942), белоемигранту рођеном 21. априла 1889. године у Чигирину од оца Јозефа и мајке Фење. Он се 1920. године из Немачке доселио у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, где је најпре службовао као војни лекар у Битољу, а потом од 1922. до 1942. године у својству цивилног лечника у здравственој задрузи у Лазаревцу, варошици јужно од Београда. Да би ступио у брак са локалном православном Српкињом Зором Милановић, мо-

7 Јелена Јовановић Симић, Драгомир Бонџић, *Доктор Илија Шапшал (1878–1949), професор Медицинског факултета у Београду, преводилац и приређивач првог српског уџбеника из анатомије*, у: Др Зоран Вацић (ур), Зборник радова Дванаестог конгреса историчара медицине 800 година српске медицине, Књига 1, Српско лекарско друштво, Београд 2024, 153–173; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*; Кратке вести., *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 259, 12. новембар 1921, 2.

8 Историјски архив Београда (ИАБ), Управа Града Београда (УГБ), Картотека житеља Града Београда и Земуна (КЖГБИЗ), *Сергије Анатолије Софија Шапшал*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Сергије Анатолије софија узунова шапшан*; ИАБ, угб, кжгбиз, *сергије антоније софија шаншал*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Вера Теодор Вера Шапшала*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Вера С Шапшал*; У Руском официрском дому, *Дан*, Нови Сад, бр. 14 (1.093), 17. јануар 1939, 8; Питање трасе међународног пута кроз Нови Сад. Министарство грађевина усвојило је трасу преко Клисе, с тим да град плати диференцију између старе и нове трасе, *Дан*, Нови Сад, бр. 227, 30. септембар 1936, 8.

рао је да се претходно покрсти. Из брака склопљеног 1924. године, брачни пар Ровински добио је двојицу синова, старијег Миодрага, рођеног 1. јуна 1925. године у Лазаревцу, и млађег Мирослава, рођеног 1930. године.

Идиличан живот заустављен је доласком немачких окупатора који су деци ускратили школовање, а Сими ограничили рад са једино јеврејским и ромским пацијентима. Гестапо је Ровинског лишио слободе 16. јуна 1942. године и заточио на бањичком логору, одакле је пуштен након што су 20. јуна угледни грађани срезова Колубарског, Тамнавског, Посавског и Качерског упутили петицију министру унутрашњих послова молбом да се заложи код председника Владе, гарантујући за његову грађанску исправност, лојалност Краљевини Југославији, узорност у вршењу лекарске праксе и привржености православној цркви. Касније је, на јесен исте године, поново ухапшен и предат среском начелнику, који му је допустио да код куће преузме неопходне ствари за логорски смештај. Повратак на слободу Ровински је искористио да са супругом и децом, преобучен у сељачку ношњу, напусти Лазаревац и скрива се по оближњим селима ван домашаја окупатора и њихових сарадника. Не успевши у својим потерама, Немци су припретили да ће стрељати потписнике петиције уколико се у предвиђеном року Ровински не преда. Нашавши се пред оваквом моралном дилемом, одлучио се на мање зло. Решећи да избегне понижења и мучења логорског живота извршио је суицид у ноћи између 16. и 17. новембра 1942. године.[9]

Најтеже искуство Холокауста и нацистичког окупационог апарата погодило је оне белоемигранте који су отворено и јавно манифестовали јеврејски идентитет и који су били активни чланови постојећих јеврејских заједница на тлу југословенске државе. Као такви, били су видљиви за непријатеља и лако доступни, па су подлегали свим мерама које су нацистички окупатори, њихови помоћници и марионетски политички савезници предузимали према јеврејским грађанима. Готово без изузетака животе су окончали као и већина њихових домицилних сународника у појединачним, групним или масовним ликвидацијама под покровитељством Трећег рајха. Угледни јеврејски трговац у Београду, белоемигрант Борис Григоревич Летичевски (1894–1941), рођен 1894. године у Уману од оца Григора и мајке Креље, који је био у браку са староседелачком Сефарткињом Регином Бенвенисти, рођеном 1896. године у Београду, од оца Моша и мајке Нетике, са станом у Симиној 11 и пословним просторијама у строгом центру престонице, у Кнез Михајловој 18, умро је у Сплиту 8. новембра 1941. године. Иако извори не бележе околности под којима је изгубио живот, симптоматично је да се обрео у, по Јевреје сигурнијој италијанској окупационој зони, у којој је могуће и по епилогу се показало безуспешно тражио трајно решење за опстанак у животу.[10]

9 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Миодраг Сима Зора Ровински*; Оливера Марковић, *Доктор Сима Ровински*, у: Горан Милорадовић (ур), Мали човек и велика историја – истраживања друштвене историје. Зборник радова, Истраживачка станица Петница, Ваљево 2002, 7–14; Наредбом Министра Војног и Морнарице, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 3, 29. јануар 1921, 153–154.

10 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Борис Григор Креља Летичевски*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Исидор Моша Нетика рођ. Бевениста Бенвенисти*; Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини Југославији

Недалеко од Београда, у банатској равници у граду Великом Бечкереку где је пулсирала бројна и моћна јеврејска заједница, зауставила се избегличка калварија руског белоемигранта Арнолда Нафталија Шахтмана (1893–1941), рођеног 28. октобра 1893. године у Злобину од оца Нахума и мајке Голде Соркин. У напредној и богатој ашкеналској заједници овог града пронашао је егзистенцијално утемељење запославши се као службеник месне јеврејске општине. Челници бечкеречке јеврејске заједнице су Шахтмана, познајући га као поштеног, савесног и поузданог човека, ангажовали 1921. године за шамеса Јеврејског светог друштва „Хевра Кадиша" у граду на Бегеју. Пре запослења, 19. јуна 1921. године оженио се Сереном Берковић, рођеном у Епрјешу од оца Игњата и мајке Хане Лихтман, са којом је 1. септембра 1922. године добио ћерку Розу. У динамичној бечкеречкој средини проводио је дане посвећеног породичног живота и ревносне седамнаестогодишње службе у јеврејској заједници, где се и пензионисао. Спокојни мировински дани нагло су нарушени инвазијом немачких нациста, који су Шахтмана, његову породицу и остале петровградске Јевреје који су им били доступни ликвидирали током 1941. и 1942. године.[11]

С друге стране Тисе, у највећем центру бачке равнице и жаришту јеврејског културног и привредног живота – Новом Саду, градио је успешну каријеру редитеља, глумца, оперског певача, балетског играча и кореографа у Српском народном позоришту, белоемигрант Клеменс Клеменчић Пекелман (1889–1942), рођен 27. септембра 1889. године у Лавову од оца Леона и мајке Ане Палестер. У Српску Атину дошао је 1920. године и оженио се 1927. године Иреном Козма, рођеном 13. априла 1903. године у Новом Саду, радећи и као шеф повлашћене Агенције за стране артисте при Удружењу глумаца Југославије. Завидан уметнички рад остваривао је на сценама Новог Сада, Суботице, Шапца, Руме и Београда. Пошто је остао доследан израелској вери и јеврејском идентитету било му је отежано спасење у ратним данима. Читавој мрежи појединаца и служби ангажованих на систематским потрагама и елиминацијама Јевреја пошло је за руком да и Клеменчића лише живота. Није поуздано тачно где је усмрћен јер се у литератури наилази на опречне податке о страдању 1942. године у Јеврејском логору Земун на Старом сајмишту и у околини Осијека.[12]

1918–1941, *Списак београдске ешкенаске општине*; Олга Латинчић, Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, *Поменик жртвама Холокауста у Београду. Из архивске грађе Народног одбора I рејона града Београда*, Историјски архив Београда, Београд 2014, 22; Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Владимир Мијатовић, Јелена Николић, *Логор Сајмиште. Жртве Јеврејског логора Земун*, Историјски архив Београда, Београд 2018, 109.

11 Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини Југославији 1918–1941, *Savez jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Centralni penzioni fond, Članski list, Arnold Naftali Schächtman*; Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини Југославији 1918–1941, *Јеврејско Свето Друштво „Хевра Кадиша", Велики Бечкерек, Број 193, Izvod iz zapisnika odborske sednice Jevrejskog Sv. društva „Hevra Kadiše" od 9. oktobra 1921. god.*; Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини Југославији 1918–1941, *Matično Zvanje Jevr. Veroispovedne Opštine u Petrovgradu, Eksb. br. 225/1938, Izvadak iz matice rođenih petrovgradske jevrejske veroispovedne opštine, Schächtmann Roza* (Prepis); Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини Југославији 1918–1941, *Nadrabinat Veliki Bečkerek, Eksb. br. 216/1938, Broj strane B. II 96, Izvadak iz matice venčanih velikobečkerečke kotarske izr. bogoštovne opštine, Schächtmann Naftali Arnold, Berković Serena*; *Memorijalni spisak žrtava Holokausta područje Zrenjanina, Srpske Crnje i Jaše Tomića*, Jevrejska opština Zrenjanin, Zrenjanin 2022, 63, 120.

12 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Клеменс Леон Ана Палестер Клеменчић – Пекман*; Владимир Тодоровић,

Далеко и скромно јеврејско порекло без утицаја на духовно и интелектуално уобличење, али и научни реноме који је уживао у свету, омогућили су универзитетском професору Георгију Александровичу Острогорском (1902–1976) да без неизвесности и већег страха пред новонасталим околностима преживи нацистичку окупацију Београда. Овај чувени византолог родио се 19. јануара 1902. године у Санкт Петербургу од оца Александра и мајке Александре Леман. Као белоемигрант живео је, студирао и радио у Финској, Шведској, Француској и Немачкој, одакле је по успону нацизма прешао 1933. године у Београд, запославши се као професор на Катедри за византологију, на којој је провео остатак радног века све до пензионисања, 1973. године. Преминуо је у Београду 24. октобра 1976. године, овенчан славом, признањем, угледом и респектом.

Парадигматичан је начин на који је Острогорски преживео Други светски рат и избегао Холокауст с обзиром на његово јеврејско порекло које је било познато и нацистима. Педантни нацистички окупатор заинтересовао се за ге-

Миодраг Миковић, *Именар*, у: Зоран Максимовић (пр), Јевреји у позоришном животу Војводине. Зборник радова, Позоришни музеј Војводине / Удружење „Данубиус", Нови Сад 2022, 261–283; Миодраг Милановић, *Бечке оперете на новосадској сцени и животне судбине њених стваралаца јеврејског порекла*, у: Зоран Максимовић (пр.), Јевреји у позоришном животу Војводине. Зборник радова, Позоришни музеј Војводине / Удружење „Данубиус", Нови Сад 2022, 173–204; Време у сликама, *Време*, Београд, бр. 6772, 30. новембар 1940, 12; Оперске и Оперетске представе у Новом Саду. У среду, 10. октобра 1928. даје се као прва представа „ADIEU, MIMI" оперета у 3 чина, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 37, 6. октобар 1928, 5; Клеменс Клеменчић, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр.21, 29. мај 1926; 5; Једна симпатична веридба. Пекелман се жени, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 6, 12. фебруар 1927, 4; Чајанка друштва „Књегиње Зорке", *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 48, 11. децембар 1926, 4–5; Занимљиве вести. Купање игра важну улогу у позоришном животу, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 33, 27. децембар 1925, 7; Вечите жеље, вечити снови. Новосадски глумци воле свој позив и обожавају „даске што свет значе", *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 1, 7. јануар 1926, 6; Шта ко жели у Новом Саду, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 1, 7. јануар 1926, 7; Чудни записи, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 42, 23. октобар 1926, 5; Новосадске вести. Чајанка са конкурсом у игрању, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 10, 12. март 1927, 4; Где ће наши глумци провести лето? Изјаве чланова Нар. Позоришта, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 12, 26. јул 1925, 5; Дечји бал у Новом Саду, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 2, 17. јануар 1926, 2–3; Позориште. Корисница г. Клеменчића, *Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења*, Нови Сад, бр. 39, 2. октобар 1926, 6; Неспоразум око једне карикатуре, *Савремени Нови Сад – потпуно независан недељни лист*, Нови Сад, бр. 3, 21. јун 1924, 10; Позориште. Сењер Полишинел, *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 204, 9. септембар 1926, 4; Новосадске вести. Верени, *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 31, 11. фебруар 1927, 3; Вести. Чајанка, *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 242, 22. октобар 1925, 2; Новосадске вести. Корисница г. Клеменса Клеменчића, *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 215, 22. септембар 1926, 2; Новосадске вести. Чајанка, *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 298, 30. децембар 1926, 3; Дочек Нове године. Биоскопска сала и ресторан „Коларац", *Време*, Београд, бр. 4331, 29. децембар 1934, 10; Београђани воле смех али тешко их је насмејати. Пети програм „Кишобранаца" веома је разноврстан, *Време,* Београд, бр. 6788, 16. децембар 1940, 15; Премијера „Фраските" у београдској Оперети, *Време*, Београд, бр. 2258, 3. април 1928, 2; Дочек Нове године. Код глумаца, *Време*, Београд, бр. 6454, 12. јануар 1940, 12; Концерти и забаве. Боемско вече за Војну Туринског, *Правда*, Београд, бр. 10.283, 23. јун 1933, 14; Дочек Нове године. Биоскопска сала и ресторан Коларац, *Правда*, Београд, бр. 10.833, 29. децембар 1934, 14; Недељни распоред радио – концерата. Недеља, 30 августа:, *Правда*, Београд, бр. 241, 28. август 1932, 21.

неалогију светски чувеног византолога, па је упркос сазнању о његовом јеврејском пореклу одлучио да га поштеди и остави у животу и на миру, под образложењем да јеврејски преци нису имали никаквог утицаја на његово васпитање и формирање личности. Неузнемираван од окупатора, и с њиховим допуштењем, наставио је редован професорски позив. С тим у вези, јуна 1943. године министар просвете у окупираној Србији Велибор Јонић (1892–1946) обратио се изванредном комесару Танасију Динићу (1890–1946) молбом да још једном размотре случај Острогорског за пријем на место универзитетског предавача: „Што се тиче сумње о његовом јеврејском пореклу, напомињем да су немачке власти испитале цео тај случај и утврдиле да је његов деда по оцу истина био Јеврејин, али да ни овај ни његова родбина по оцу нису имали готово никаквог утицаја на његово васпитање. Стога су немачке власти прешле преко тога и сагласиле се са његовим преузимањем на Универзитет". Тако су, легализовани пред нацистичким окупационим системом, Острогорски и његова ћерка Олга, из брака са Иреном, рођена 12. септембра 1928. године у Бреславу, безбрижно преживели страхоте најпогибељнијег војног сукоба у историји, нарочито фаталног за њихове саплеменике.[13]

У белоемигрантским интелектуалним круговима у међуратној Југославији високо се позиционирао и професор политичке економије на Трговачкој академији у Београду, Јеврејин Леонид Јаковљевич Таубер (1872–1943), рођен 16. априла 1872. године у Харкову од оца Јакова и мајке Зинаиде Крутове. Био је ожењен Маријом Петровном Курнасовој (1882–1944), рођеном 15. априла 1882. године у Харкову, од оца Петра и мати Наталије, са којом је имао ћерку Екатерину (1903–1987), рођену 3. децембра 1903. године у Харкову, и сина Сергија (1908–1987), рођеног 5. јануара 1908. године у Харкову. По доласку у југословенску државу у једном од белоемигрантских таласа 1920. године, енергично је партиципирао у едукативним садржајима намењеним руским емигрантима, па га тако затичемо међу тренерима на вишем трговачком курсу у Београду који је организовао Сверуски земски савез и на курсу економских и трговачких наука одржаним 1926. у Београду, у организацији Сверуског савеза градова. Таубер је био и члан друштва Руска академска група као и слободнозидарске ложе „Максим Ковањевски".

Ради разумевања начина на који су Тауберови без компликација живели ратну драму и трагичну, болну свакодневицу у окупираном Београду, индикативан је податак да су се Марија и деца у званичним међуратним документима југословенске провенијенције декларисали као припадници православне вероисповести. Постоји могућност да су, не само Леонидова супруга, већ и мајка, биле особе нејеврејске крви. Можда су те околности допринеле игнорантском држању нацистичког окупатора наспрам породице Таубер. Иако је Београд почетком 1942. године проглашен „очишћеним" од Јевреја, у граду је

13 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Олга Георгије Ирина Острогорски*; А. Гаон (ур), *н. д.*, 170–171; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд 1998, 30; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд 2009, 122–123.

јавно, полутајно и скривено наставило да живи више десетина особа јеврејског порекла. Међу њима био је и Леонид Таубер, уредно евидентиран од окупационих органа власти, који је, не мењајући адресу пребивалишта, наставио да живи у граду све док није преминуо природном смрћу, 12. априла 1943. године. Супруга Марија надживела га је за годину дана, преминувши природним путем 6. јуна 1944. године. Син Сергије био је ожењен православном Српкињом Братиславом, рођеном 22. фебруара 1907. године у Јагодини, и такође је преживео Други светски рат, по свему судећи изван Београда. Ћерка Екатерина, перспективна руска песникиња, преводилац и гимназијска наставница, која се удала 1936. године за Константина Ставрова, исте године је отишла у Сан Франциско и касније наставила живот у Француској. И њој је успело да преживи Холокауст без дубљих рана и неизбрисивих ожиљака.[14]

Одличне могућности спасења од нацистичког програма уништења имали су они југословенски Јевреји који су били војни обвезници, били мобилисани у краткотрајном Априлском рату и после капитулације југословенске војске завршили као ратни заробљеници у многобројним сталазима и офлазима на тлу Трећег рајха. Према њима су, без обзира на расно порекло, немачки победници примењивали одредбе Женевске конвенције о правима војних заробљеника које су омогућавале не само биолошки опстанак већ уживање прилично богатог спектра права, које су нацисти током Другог светског рата широм окупиране Европе грубо кршили над осталим категоријама становништва. Међу стотинама југословенских Јевреја у војничкој униформи који су године заробљеништва провели у немачким војним логорима налазио се и белоемигрант, грађевински инжењер, други секретар Београдског мото клуба, резервни официр Евгеније Жења Козински (1912–1944), рођен 27. септембра 1912. године у Кијеву од оца Јакова, рођеног 28. јануара 1884. године у Кијеву од оца Аврама и мајке Кларе, и мајке Естере Надежде Медведовске, рођене 19. марта 1884. године у Херсону. Сем Евгенија, породица Козински имала је и млађег

14 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Леонид Јаков Зинаида рођ Крутова Таубер*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марија Петар Наталија Таубер*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Сергије Марија Леонид Таубер*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Катарина Леонид Марија Таубер*; Вишем савету Државне комисије за руске избеглице у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете*, Београд, бр. 9, септембар 1922, 193; Преглед књига. Антологија нове југословенске лирике на руском, *Правда*, Београд, бр. 10.144, 4. фебруар 1933, 8; Књиге и часописи. Усмени литерарни часопис број 4, *Правда*, Београд, бр. 10.556, 27. март 1934, 18; Београдске вести. Књижни кружок, *Време*, Београд, бр. 1942, 18. мај 1927, 7; Духовни концерт у сали Кола српских сестара, *Време*, Београд, бр. 4641, 9. децембар 1934, 12; Љ. Б, Вече руских књижевника, посвећено г-ци Десанки Максимовић, *Правда*, Београд, бр. 120, 29. април 1932, 4; Предавања. Усмени литерарни часопис на Коларчевом универзитету, *Време*, Београд, бр. 4288, 12. децембар 1933, 10; (А. А), Унапређење. Отпуштени из државне службе, *Правда*, Београд, бр. 183, 1. јул 1932, 4; Београдске вести. Вече руских младих песника, *Време*, Београд, бр. 2238, 14. март 1928, 7; Nina Berberova, *Ljudi i lože. Ruski slobodni zidari XX veka*, Paideia, Beograd 2002, 145;
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80,_%D0%95%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (Приступљено сајту 3. априла 2026);
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80,_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B4_%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Приступљено сајту 3. априла 2026).

сина, студента грађевинске технике Давида, рођеног 28. новембра 1918. године у Кијеву. Евгеније је од 11. фебруара 1940. године био у браку са домицилном сефардском Јеврејком, лекарком Кларом Алтарац, рођеном 2. априла 1915. године у Београду од оца Рафаела и мајке Софије.[15] Иначе, *pater familias* Јаков Козински у међуратној Југославији активно се бавио својом струком, те је као овлашћени грађевински инжењер пројектовао многе објекте у Београду, укључујући и оне у власништву јеврејских житеља престонице.[16] Убијен је у Јеврејском логору Земун заједно са својом супругом.[17]

Долазак белоемигрантске породице Јакова Козинског у југословенску државу треба објаснити чињеницом да је његов брат био већ настањен на том простору, где је дошао са руском медицинском екипом у помоћ многостралалном српском народу током Првог светског рата и за шта је награђен двема златним медаљама за ревносну службу, 1915. и 1920. године. По окончању рата наставио је да живи у Краљевини СХС. Иначе, реч је о лекару, резервном санитетском капетану I класе Јевсеју Козинском (1887–1939), рођеном 18. фебруара 1887. године у Кијеву од оца Аврама и мајке Кларе Дислер, који је у првом браку са Олгом Розенфелд, рођеном 6. јануара 1902. године у Мостару од оца Јулија и мајке Евке Етеле Франкл, имао ћерку Надежду, рођену 14. маја 1922. године у граду на Неретви. Са другом супругом Вером Булатовом рођеном 21. септембра 1904. године у Петрограду венчао се 13. јануара 1936. године. Преминуо је 18. априла 1939. године у Београду.[18]

---

15 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Евгеније Јаков Естера Козински*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Клара Рафаел Софија рођ. Алтарац Козински*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јакоб Аврам Клара Козински*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Давид Јаков Надежда рођ. Медведска Козински*; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*; Београдски Мото клуб тражи смањење такса и блаже опорезивање, *Правда*, Београд, бр. 10.498, 24. јануар 1934, 4; Живорад Живковић, Од Шпаније до Северног пола. Легенда о крвавом путу, *Борба – орган Социјалистичког савеза радног народа Југославије*, Београд, бр. 102, 1, 2 и 3. мај 1959, 12; Блажо Ковачевић, Уочи 4 јулча – Дана борца. Из рада Партије у заробљеничким логорима у Немачкој (II), *Борба – орган Социјалистичког савеза радног народа Југославије*, Београд, бр. 157, 19. јун 1956, 2; Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Владимир Мијатовић, Јелена Николић, *н. д.*, 252–253 (У поменутој књизи Јелене Јовановић и других погрешно је наведено и име Евгенија Козинског међу жртвама Јеврејског логора Земун, услед документације засноване на нетачној послератној пријави Јеврејске вероисповедне општине Београд).

16 Mirjana Roter Blagojević, Haris Dajč, *Kuće beogradskih Jevreja 1920 – 1941*, HERAedu / Institut za javnu politiku, Beograd 2018, 62, 64, 74, 82, 84, 92, 120, 200, 229, 233, 248, 254, 258.

17 Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Владимир Мијатовић, Јелена Николић, *н. д*, 253.

18 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Dr. Јевсеј Аврам Клара Дислер Козински*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Олга Јулије Евка Етела Франкл Козински рођ. Розенфелд*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Надежда Јевсеј Олга Розенфелд Козински*; Читуља, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 25, 23. август 1939, 1439–1440, 1445–1446; Производства, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Ниш, бр. 18, 17. јун 1915, 393–394; Одликовања, *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Ниш, бр. 17, 12. јун 1915, 365–366, 369–370; Производства и највише решење, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога*, Солун, бр. 35, 22. септембар 1918, 479–480, 485–486; Одликовања, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 17, 26. април 1920, 535–536, 557–560; Производства, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 48, 25. децембар 1920, 2461–2462, 2469–2470; Производства, постављења и највиша решења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 9, 9. март 1922, 365–366.

Куриозитет је идеолошка и идентитетска трансформација јеврејског белоемигранта Евгенија Козинског пред саму животну сутон. Од антибољшевика, под утицајем интензивне агитације левичарских заробљеника у логору, постао је интиман са комунистичким круговима и близак марксистичкој идеји, а од националног поистовећивања са руским народом, секуларни Јеврејин Козински, због масовне сарадње руских белоемиграната са хитлеровцима и њихове неретко отворене манифестације антисемитских ставова, све више се враћао свом јеврејском културном и цивилизацијском коду, поносно истичући припадност библијском народу.[19] Морталитет југословенских заробљеника био је низак, али је Евгеније Козински имао несрећу да неславно заврши у тој статистичкој рубрици. Изложен мучењу гестаповаца, преминуо је крајем 1944. године. Чланови његове породице пострадали су у окупираној Србији током ратне 1942. године. Из окупиране престонице породица Козински склонила се у унутрашњост, доспевши на Косово и Метохију, у италијанско окупационо подручје, рачунајући на боље изгледе за спасење међу фашистима, који нису практиковали нацистички програм биолошке екстерминације и „коначног решења" јеврејског питања. Упркос почетном успеху, на захтев немачких ратних савезника, италијанске окупационе снаге на Косову и Метохији испоручиле су их Немцима са групом од око 50 других одбеглих српских Јевреја, да би убрзо по предаји били елиминисани.[20]

Најбоље изгледе за спасење имали су они белоемигранти јеврејских корена који су из неког разлога, могуће због спознајних пропуста, били препознати као аријевци од стране нацистичког окупатора. У том погледу, посебно је илустративан пример бившег официра Беле армије, инжењера и суплента гимназије у Пећи и Пожаревцу, поднаредника – ђака југословенске краљевске војске Оскара Јаковљевича Вајнштајна, чија је друштвена конфирмација у Југославији кулминирала 28. августа 1924. године добијањем одликовања Св. Саве V реда, због чега је Министарство вера потраживало од Епархијске конзисторије у Пећи личне и професионалне податке о лауреату. Током окупације у Другом светском рату Оскар Вајнштајн је, као полиглота и врстан зналац немачког језика, био приморан да ради као преводилац за нацисте. Тако је, готово неизложен опасностима, преживео ратне године, али су му нове, послератне, комунистичке власти очигледно замериле службу код окупатора и, идеолошки мотивисане, ликвидирале 1946. године овог бившег противника совјетске Црвене армије и руске пролетерске револуције.[21]

19 Више о томе види: Сима Караоглановић (ур), *Дневник Жење Козинског*, Просвета, Београд 1961; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*

20 Michele Sarfatti, Tra uccisione e protezione – I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi, *La Rassegna Mensile di Israel*, n. 3 (settembre – dicembre 2010), pp. 223–242; Милош М. Дамјановић, Холокауст на Космету – студија случаја: Косовска Митровица, *Топола – часопис ЈУ Спомен – подручја Доња Градина*, бр. 2 (2016), 112–139; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*

21 Мирко Д. Симоновић, *Пећка Гимназија од постанка до прогона*, ПРОСВЕТА А. Д, Нови Сад 2004, 49–50, 121–122; Архив Југославије, Фонд Министарства вера Краљевине Југославије, фонд 69, ф. 193, ај. 310, *Министарство вера Краљевине СХС опште одељење – Епархијској конзисторији Пећ од 28. октобра 1925*; AJ, 69–193–310, *Епархијска конзисторија Пећ од 9. новембра 1925*; AJ, 69–193–310, *Ми Александар I по милости Божјој и вољи народној Краљ Срба, Хрвата и Словенаца на предлог заступника нашег министра просвете одликујемо: нашим орденом Светог Саве V*

Његова деца, ћерка Олга Оскаровна Вајнштајн Шестакова (1918–2010), ученица пожаревачке гимназије, студент и ученица Музичке школе у Београду, вишеструко награђивана на школским светосавским тематима, рођена 1. марта 1918. године у Ботошанима у Румунији, и син Владимир, ученик пожаревачке гимназије, вишеструко награђиван због одличног успеха, музички активан у светосавским прославама, студент и питомац 68. класе Ниже школе Војне академије, рођен 10. децембра 1921. године у Пећи, такође су преживели Други светски рат. Олга је током ратних година, као већ удата жена, да би осигурала егзистенцију, готово изазивачки и провокативно повремено наступала на клавиру за Радио Београд и у београдским кабареима. Врхунац њеног пркоса, смелости и луцидности или можда боље речено опуштености, сигурности или неопрезности, збио се 15. јуна 1943. године када је у окупираном Београду поводом стогодишњег јубилеја од рођења норвешког композитора Едварда Грига (1843–1907) као солиста свирала његов концерт за клавир са великим радио-оркестром, којим је дириговао немачки диригент Херман Шредер (1904–1984).[22]

реда; Главни Просветни савет, *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете*, Београд, бр. 7 и 8, јули и август 1923, 146, 149–150; Средња настава. Укази Њ. В. краља Александра I, *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете*, Београд, бр. 9, септембар 1923, 197–198; Гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1929–30 годину*, s. n, Пожаревац 1930, 4–5, 9, 11, 38–40, 43–44; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1933–1934 годину*, s. n, Пожаревац 1934, 4, 8–9, 12–13, 26, 30, 43–44, 48; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1934–1935 годину*, s. n, Пожаревац 1935, 12, 16–17, 21, 26, 41, 59–61, 65–66; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1935 – 1936 годину*, s. n, Пожаревац 1936, 4, 8–9, 35, 55, 57–59, 64–66; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1936–1937 годину*, s. n, Пожаревац 1937, 4–5, 10–11, 25–26, 71–74, 80, 82; Усвојене одлуке о постављењу пословођа – секретара, *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 4, април 1937, 396; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1937–1938 годину*, s. n, Пожаревац 1938, 4–6, 12–3, 65, 67–68, 74, 76; Средња настава. Постављења, *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 11, новембар 1937, 1246, 1248; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1938–1939 годину*, s. n, Пожаревац 1939, 4, 10–11, 22, 61–62, 70–71; Лични односи. Испит су положили, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 47, 17. октобар 1925, 1635–1638; М. М. Дамјановић, *Нетипични...*;
https://olga.weiv.org/olga-oskarovna-shestakova (Приступљено сајту 6. априла 2026).

22 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Олга Оскар Јелена Федеров Вејнштејн*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Владимир Оскар Фјодрова Јелене Вејинштајн*; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1933–1934 годину*, s. n, Пожаревац 1934, 16–17, 38, 44, 51–52; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1934–1935 годину*, s. n, Пожаревац 1935, 25, 56, 61, 65–66, 70; Музичка школа у Београду, *Извештај за школску годину 1935–1936*, s. n, Београд 1936, 18, 44; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1935–1936 годину*, s. n, Пожаревац 1936, 55, 63, 67–68; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1936–1937 годину*, s. n, Пожаревац 1937, 19–20, 84–85; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1937–1938 годину*, s. n, Пожаревац 1938, 22, 42, 65; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1938–1939 годину*, s. n, Пожаревац 1939, 36, 61, 74–75; Недељни програм београдске радио-станице, *Коло – српски недељни илустровани лист*, Београд, бр. 76, 12. јун 1943, 14; Прописи, наређења и објашњења, *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 37, 1. октобар 1940, 2393–2394; Maja Vasiljević, *Jevrejski muzičari i Beogradu. Od Balfurove deklaracije do Holokausta*, HERAedu / Muzikološki institut SANU, Beograd 2021, 98, 251, 291;

Апсурдно звучи сазнање да је било и оних јеврејских белоемиграната који су на тлу распарчане југословенске државе преживели Холокауст путем директне колаборације са нацистичким окупатором. Иронијом судбине, Леонид Чудновски, старији брат комунистичког револуционара Григорија Исаковича Чудновског (1890–1918) завршио је у супротном политичко-идеолошком и социјалном табору, те као белоемигрант после руске револуције и грађанског рата завршио у Југославији. Леонид Чудновски рођен је 3. априла 1888. године у Јекатеринославу од оца Исидора (Исака) и мајке Руже (Розалије) Нежинске, а био ожењен Валентином, рођеном 10. децембра 1898. године у Саратову. Похађао је права на Харковском и Хајделбершком универзитету, а после Октобарске револуције прикључио се Добровољачкој армији. У Југославији је био дугогодишњи срески начелник у Батини и начелник срезова Левачког и Поречког у Доњем Милановцу, истакавши се у успешном гоњењу хајдука и кортешовању за Радикалну странку. Чудновски је био један од екстремно ретких Јевреја са тла Југославије који су сарађивали са нацистима. Био је активни међуратни агент СД-а, обавештајне службе СС-а и нацистичке партије. Помогао је немачкој војсци приликом напада на Краљевину Југославију у Априлском рату да неутралишу јединице југословенске војске задужене за одбрану Сипског канала у Ђердапској клисури. Живео је легално током 1941. године у окупираном Београду и преживео Други светски рат, уселивши се 1950. године у Сједињене Америчке Државе.[23]

Епилог Другог светског рата и Холокауста на европском тлу генерално, и на простору Југославије посебице, различито се рефлектовао на судбину ру-

https://olga.weiv.org/olga-oskarovna-shestakova (Приступљено сајту 6. априла 2026).

23 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Леон Исидор Ружа рођ Нежински Чудновски*; Т. Миленковић, М. Павловић (ур), *н. д*, 145; Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур), *Белоемиграција у Југославији 1918–1941, том II*, ИСИ, Београд 2006, 204, 273; Рођени, венчани и умрли, *Дан*, Нови Сад, бр. 150 (639), 8. јул 1937, 8; Вести. Премештаји у бачкој администрацији, *Застава – орган Радикалне странке*, Нови Сад, бр. 255, 8. новембар 1928, 3; Душан Стајић, У Мајданпеку је подигнута прва у Србији а трећа у Југославији висока пећ за топљење гвожђа, *Време*, Београд, бр. 5719, 17. децембар 1937, 5; Разбојништво у селу Горњану, *Правда*, Београд, бр. 336, 1. децембар 1932, 6; У непосредној близини Мајданпека примећени су хајдуци Јоргован Михајловић и Павле Токић који „траже Французе из Благојевог Камена", *Време*, Београд, бр. 5482, 19. април 1937, 5; Обезглављен леш воденичара нађен је у Матничкој води на Поречкој реци, *Време*, Београд, бр. 5184, 22. јун 1936, 12; Расветљени су многобројни злочини у околини Кладова и Брзе Паланке. Похватана је разбојничка дружина, која је извршила низ разбојништава у срезовима Кључком, Поречком и Брзопаланачком. Осамнаест чланова ове дружине спроведено је у Неготин, *Време*, Београд, бр. 5021, 2. јануар 1936, 5; Приликом инспекције у руднику Мајданпек бан Моравске бановине г. Новаковић констатовао је да радници здравствено пропадају у неисправним становима, *Време*, Београд, бр. 5222, 30. јул 1936, 4; Рад народне скупштине. Законски предлог о обавезном телесном васпитању једногласно усвојен. Завршна реч министра г. др. Ханжека, *Време*, Београд, бр. 4264, 18. новембар 1933, 2; Народна скупштина. Закон о обавезном телесном васпитању усвојен акламацијом. У питању захтева о првенству интерпелације о предузећу „Криваја" министар шума остао у мањини, *Правда*, Београд, бр. 10.431, 18. новембар 1933, 3; Битка за Ђердап (4). Изгубљена битка у Сипу. И поред великих припрема запречавање Дунава није успело јер је немачка обавештајна служба била боље организована, *Borba – organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije*, Beograd, br. 84, 24. mart 1988, 125; https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%98%D1%81%D0%B0%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Приступљено сајту 7. априла 2026).

ских белоемиграната јеврејског порекла. С обзиром на то да није било речи о стриктно диференцираној популацији са прецизним и монолитним специфичностима, већ радије о једној категорији становништва најразноврсније лепезе идентитетских карактеристика, судбина њихових припадника неминовно је била различита, независно од ратних околности, политика, циљева и стања на терену. Резултати истраживања приказани у овом раду показали су да је, барем у неким случајевима, страдање или преживљавање белоемиграната јеврејског рода на тлу разбијене и окупиране Југославије зависило од поткатегорије којој су припадали.

Ратне страхоте и Холокауст без последица и искуства избегли су они Јевреји уопште, па и белоемигранти јеврејског рода посебно, који су благовремено напустили жариште и склонили се у неку безопасну зону, превенирајући тиме било какво суочавање са ризицима свакодневице на ратом захваћеном подручју. За оне који су дочекали блиски сусрет са нацистичким господарима живота и смрти, модалитети међуодноса, опстанка или страдања зависили су од перцепције и држања друге стране наспрам њихових особености. Највеће могућности опстанка, безбрижног живота и дочека слободе имали су они белоемигранти јеврејских корена, независно од подгрупације у којој би били класификовани, који су ступили у колаборацију са нацистичким окупатором и они чије јеврејско порекло није било познато нацистичким прогонитељима и квислинзима. Подједнако велике шансе за спасење могли су очекивати они белоемигранти јеврејског порекла, независно од поткатегорије којој би припадали, који су као ратни заробљеници окончали иза логорских жица неког од бројних логора за војне заробљенике широм Немачке, према којима је нацистички освајач поштовао одредбе Женевске конвенције о правима ратних заробљеника. Добре изгледе за спасење имали су и они белоемигранти јеврејских искона који су имали далеко јеврејско порекло, били потомци мешовитих бракова, као и они за које су нацистички архитекти смрти установили да јеврејски дух није обликовао њихове личности и тиме их технички извођачи хомицида поштедели. Делимично је могло допринети нацистичкој одлуци о изузећу, и тиме посредно спасењу, нечије уживање светске славе и угледа. Спасоносним се неретко показало и супружништво са нејеврејским партнером, али без изричитог правила. Насупрот њима, сигурна смрт и зацртани план о крајњој судбини одређен визуром „коначног решења јеврејског питања“ готово нераскидивим ланцима везали су оне белоемигранте који су отворено манифестовали јеврејски идентитет и имали чврсто упориште у општинском животу и активностима локалне јеврејске заједнице, чиме су неизбежно постали жртвама Холокауста.

ФОТО ПРИЛОЗИ

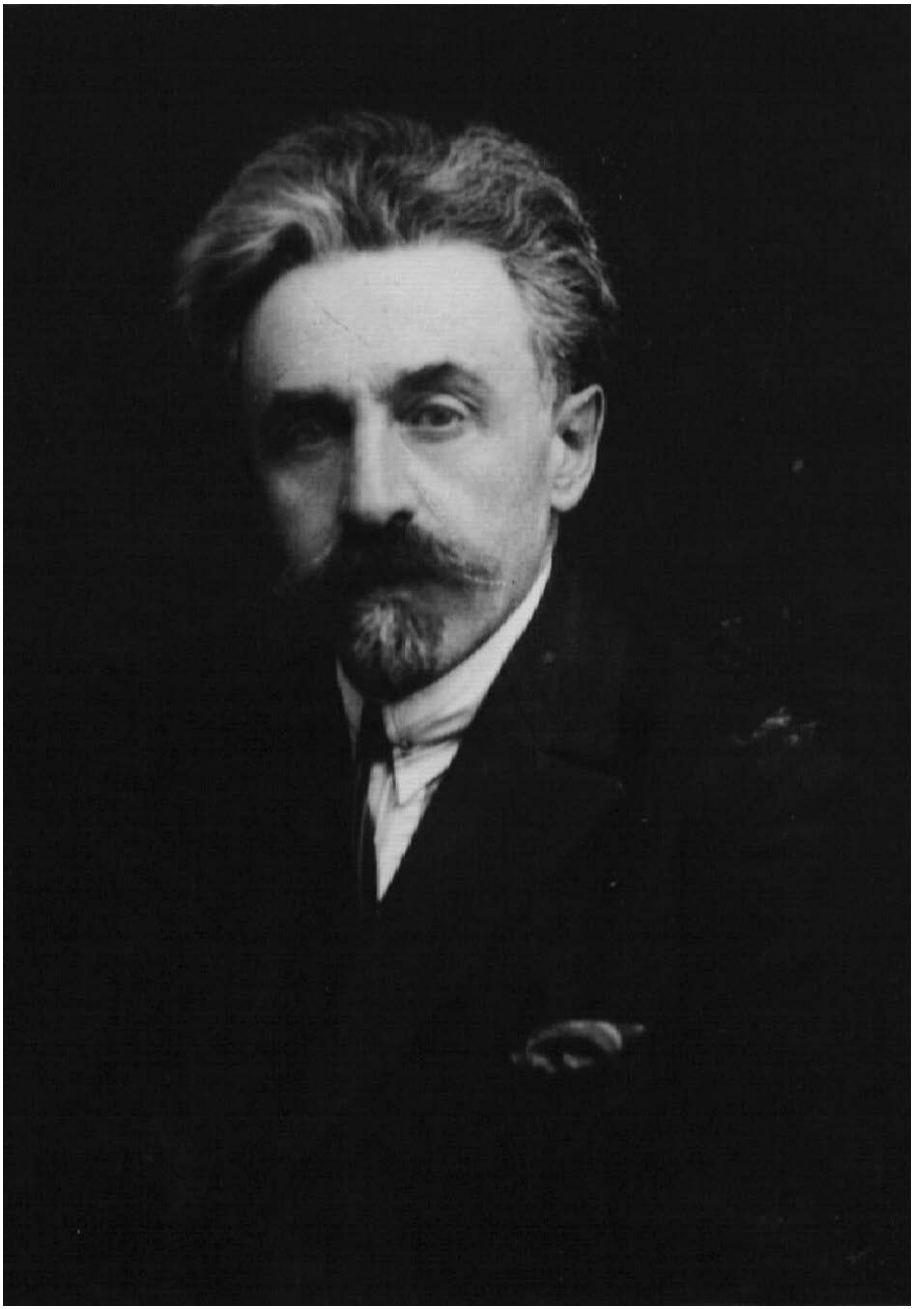

Сл. 1 – Лав Борисович Зиновјев (1876–1927) у улози Радамеса у опери „Аида“
Извор: Погреб Лава Зиновјева, Време, Београд, бр. 1989, 6. јул 1927, 6.

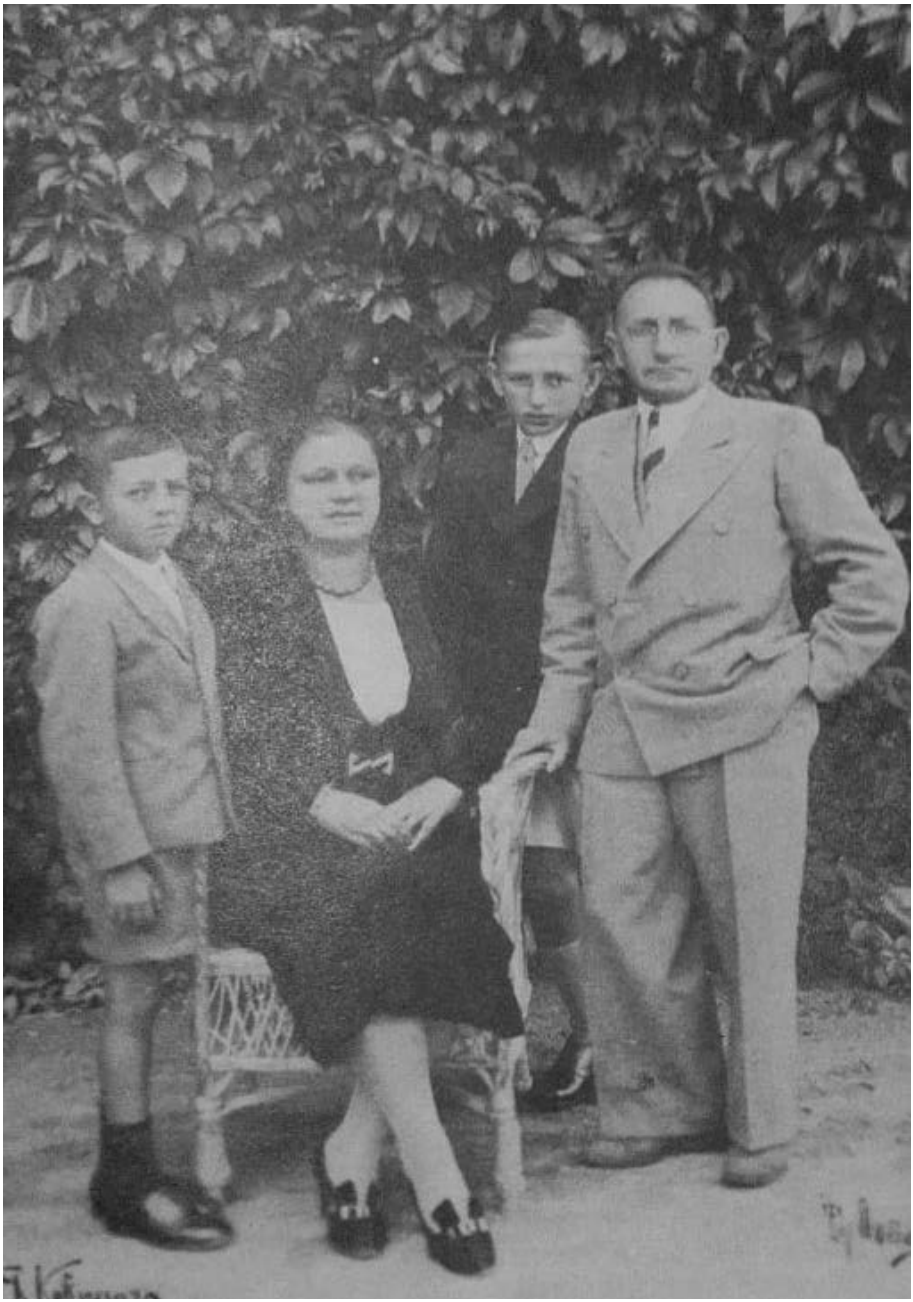
Сл. 2 – Милан Грол (1876–1952)

Извор: http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BB (Приступљено сајту 9. априла 2026).

Сл. 3 – Илија Јефудович Феодорович Шапшал (1878–1949)

Извор: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D0%BF%D1%88%D0%B0%D0%BB,_%D0%98%D0%BB%D1%8C%D1%8F_%D0%A4%D1%91%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Приступљено сајту 9. априла 2026).

Сл. 4 – Самуел (Шмуљ) Сима Јосевич Ровински (1889–1942) са супругом Зором Милановић и синовима Миодрагом и Мирославом Мирчетом

Извор: https://vidovdan.org/istorija/jedna-srpsko-jevrejska-ratna-prica-doktor-sima-rovinski/ (Приступљено сајту 9. априла 2026).

Сл. 5 – Арнолд Нафтали Шахтман (1893–1941)

Извор: Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини Југославији 1918–1941, Savez jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Centralni penzioni fond, Članski list, Arnold Naftali Schächtman.

Сл. 6 – Клеменс Клеменчић Пекелман (1889–1942)
Извор: Владимир Тодоровић, Миодраг Миковић, н. д.

Сл. 7 – Георгије Александрович Острогорски (1902–1976)

Извор: https://www.sanu.ac.rs/clan/ostrogorski-georgije/ (Приступљено сајту 9. априла 2026).

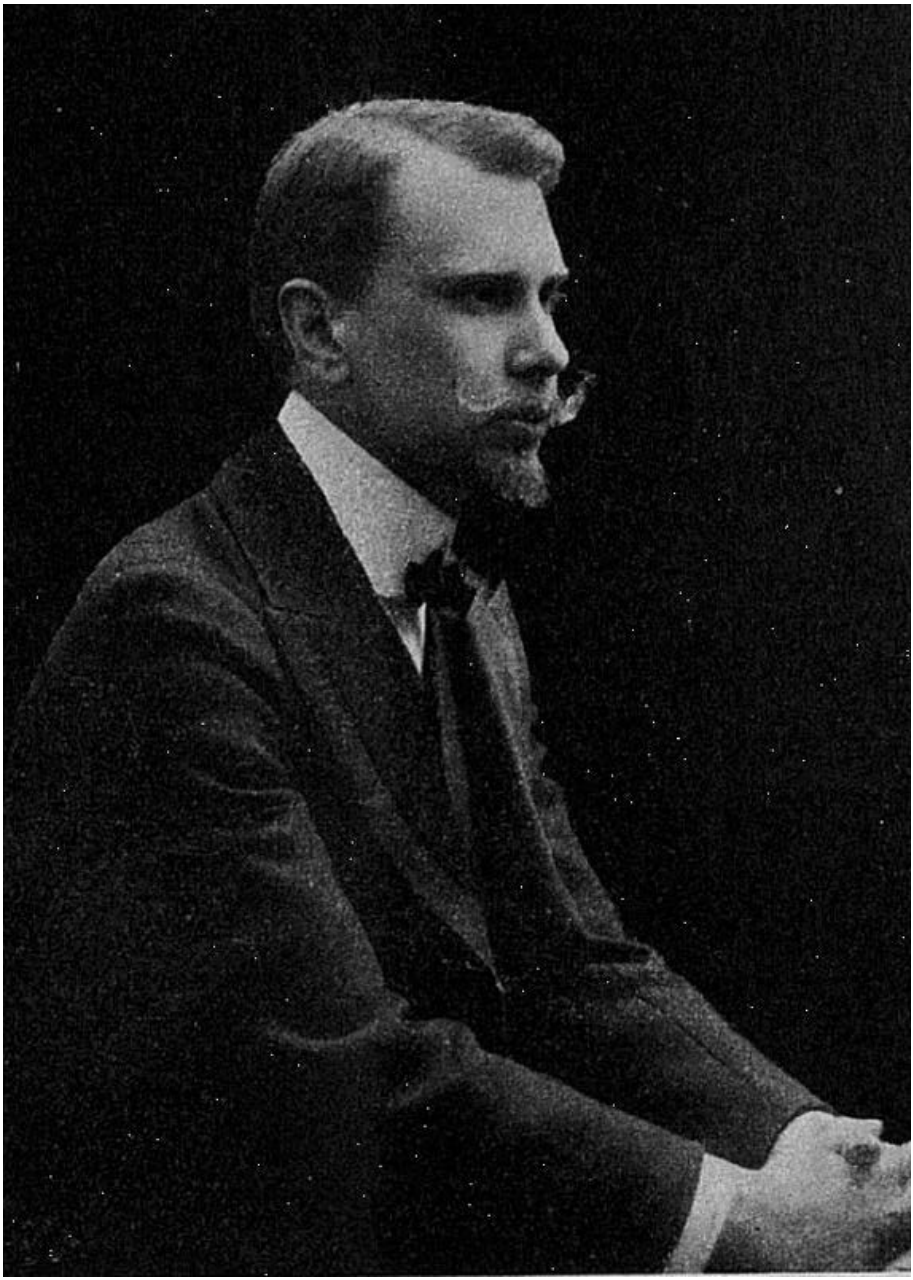
Сл. 8 – Велибор Јонић (1892–1946)

Извор: https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80_%D0%88%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%9B (Приступљено сајту 9. априла 2026).

Сл. 9 – Танасије Динић (1890–1946)

Извор: https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B5_%D0%94%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%9B (Приступљено сајту 9. априла 2026).

Сл. 10 – Леонид Јаковљевич Таубер (1872–1943)

Извор: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80,_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B4_%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Приступљено сајту 9. априла 2026).

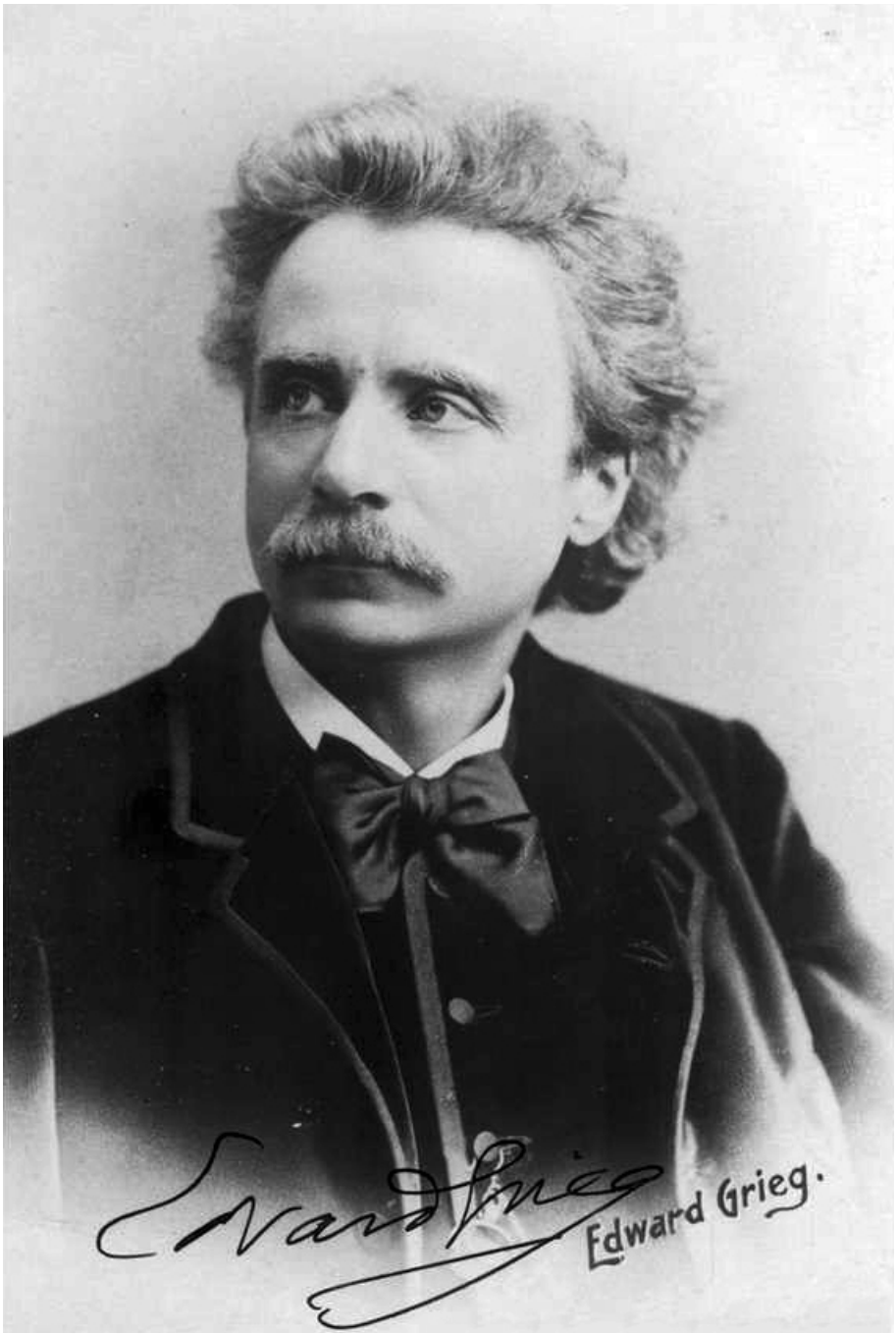

Сл. 11 – Екатерина Леонидовна Таубер (1903–1987)

Извор: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80,_%D0%95%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (Приступљено сајту 9. априла 2026).

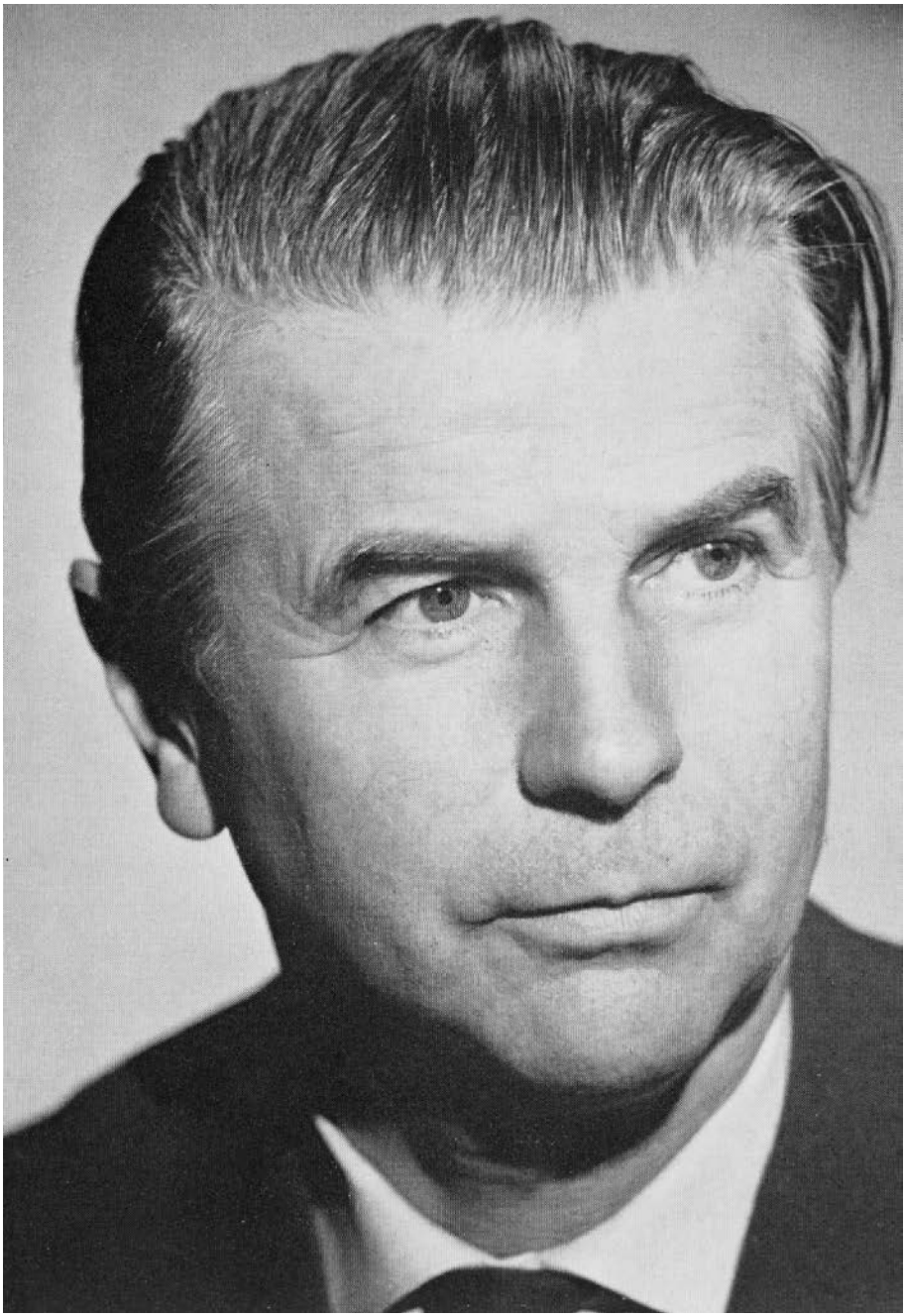

Сл. 12 – Олга Оскаровна Вајнштајн Шестакова (1918–2010)
Извор: https://olga.weiv.org/olga-oskarovna-shestakova (Приступљено сајту 9. априла 2026).

Сл. 13 – Едвард Григ (1843–1907)

Извор: https://sh.wikipedia.org/wiki/Edvard_Grieg (Приступљено сајту 9. априла 2026).

Сл. 14 – Херман Шредер (1904–1984)

Извор: https://en.bernkastel.de/bernkastel-kues/hermann-schroeder (Приступљено сајту 9. априла 2026).

Сл. 15 – Григорије Исакович Чудновски (1890–1918)

Извор: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%98%D1%81%D0%B0%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Приступљено сајту 9. априла 2026).

БИБЛИОГРАФИЈА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ), Београд, Република Србија
Фонд Министарство вера Краљевине Југославије
Историјски архив Београда (ИАБ), Београд, Република Србија
Управа Града Београда (УГБ), Картотека житеља Града Београда и Земуна (КЖГБИЗ)
Архива аутора
Фонд Јевреји у Краљевини Југославији 1918 – 1941

Објављени извори

Гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1929–30 годину*, s. n, Пожаревац 1930.
Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1933–1934 годину*, s. n., Пожаревац 1934.
Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1934–1935 годину*, s. n., Пожаревац 1935.
Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1935–1936 годину*, s. n., Пожаревац 1936.
Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1936–1937 годину*, s. n., Пожаревац 1937.
Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1937–1938 годину*, s. n., Пожаревац 1938.
Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1938–1939 годину*, s. n., Пожаревац 1939.
Караоглановић Сима (ур), *Дневник Жење Козинског*, Просвета, Београд 1961.
Музичка школа у Београду, *Извештај за школску годину 1935–1936*, s. n., Београд 1936.

Штампа

Борба – орган Социјалистичког савеза радног народа Југославије, Београд (1956, 1959)
Borba – organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, Beograd (1988)
Време, Београд (1926, 1927, 1928, 1933, 1934, 1936, 1937, 1940)
Дан, Нови Сад (1936, 1937, 1939)
Židov – glasilo za pitanja židovstva, Zagreb (1925)
Застава – орган Радикалне странке, Нови Сад (1921, 1922, 1925, 1926, 1927, 1928)
Коло – српски недељни илустровани лист, Београд (1943)
Нови Сад – потпуно независан орган јавног мишљења, Нови Сад (1925, 1926, 1927, 1928)
Покрет, Београд (1925)
Политика, Београд (1936)
Правда, Београд (1932, 1933, 1934, 1938)
Просветни гласник – службени лист Министарства просвете, Београд (1922, 1923)
Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије, Београд (1937)
Савремени Нови Сад – потпуно независан недељни лист, Нови Сад (1924)
Службени војни лист – орган и издање Војног министарства, Ниш (1915)
Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога, Солун (1918)
Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице, Београд (1920, 1921, 1922)

Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице, Београд (1925, 1940)

Стручни часописи

Дамјановић М. Милош, Нетипични Руси: Калмици, Јевреји и Цигани међу белоемигрантима у Југославији 1918–1941, *Гласник Баштина*, 41 (2016), 171–193.

Дамјановић М. Милош, Холокауст на Космету – студија случаја: Косовска Митровица, *Топола – часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина*, бр. 2 (2016), 112–139.

Sarfatti Michele, Tra uccisione e protezione – I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi, *La Rassegna Mensile di Israel*, n. 3 (settembre – dicembre 2010), pp. 223–242.

Зборници радова

Јовановић Симић Јелена, Бонџић Драгомир, *Доктор Илија Шапшал (1878–1949), професор Медицинског факултета у Београду, преводилац и приређивач првог српског уџбеника из анатомије*, у: Др Зоран Вацић (ур.), Зборник радова Дванаестог конгреса историчара медицине 800 година српске медицине, Књига 1, Српско лекарско друштво, Београд 2024, 153–173.

Марковић Оливера, *Доктор Сима Ровински*, у: Горан Милорадовић (ур.), Мали човек и велика историја – истраживања друштвене историје. Зборник радова, Истраживачка станица Петница, Ваљево 2002, 7–14.

Милановић Миодраг, *Бечке оперете на новосадској сцени и животне судбине њених стваралаца јеврејског порекла*, у: Зоран Максимовић (пр.), Јевреји у позоришном животу Војводине. Зборник радова, Позоришни музеј Војводине / Удружење „Данубиус", Нови Сад 2022, 173–204.

Тодоровић Владимир, Миковић Миодраг, *Именар*, у: Зоран Максимовић (пр.), Јевреји у позоришном животу Војводине. Зборник радова, Позоришни музеј Војводине / Удружење „Данубиус", Нови Сад 2022, 261–283.

Литература

Berberova Nina, *Ljudi i lože. Ruski slobodni zidari XX veka*, Paideia, Beograd 2002.

Vasiljević Maja, *Jevrejski muzičari u Beogradu. Od Balfurove deklaracije do Holokausta*, HERAedu / Muzikološki institut SANU, Beograd 2021.

Гаон Александар (ур.), *Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон*, Савез јеврејских општина Србије, Београд 2011.

Јовановић Јелена, Ковчић Тијана, Мијатовић Владимир, Николић Јелена, *Логор Сајмиште. Жртве Јеврејског логора Земун*, Историјски архив Београда, Београд 2018.

Латинчић Олга, Јовановић Јелена, Ковчић Тијана, *Поменик жртвама Холокауста у Београду. Из архивске грађе Народног одбора I рејона града Београда*, Историјски архив Београда, Београд 2014.

Memorijalni spisak žrtava Holokausta područje Zrenjanina, Srpske Crnje i Jaše Tomića, Jevrejska opština Zrenjanin, Zrenjanin 2022.

Миленковић Тома, Павловић Момчило (ур.), *Белоемиграција у Југославији 1918–1941, том I*, ИСИ, Београд 2006.

Миленковић Тома, Павловић Момчило (ур.), *Белоемиграција у Југославији 1918–1941, том II*, ИСИ, Београд 2006.

Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд 1998.

Roter Blagojević Mirjana, Dajč Haris, *Kuće beogradskih Jevreja 1920 – 1941*, HERAedu / Institut za javnu politiku, Beograd 2018.

Симоновић Д. Мирко, *Пећка Гимназија од постанка до прогона*, ПРОСВЕТА А. Д, Нови Сад 2004.

Шкодрић Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд 2009.

Интернет

https://vidovdan.org/istorija/jedna-srpsko-jevrejska-ratna-prica-doktor-sima-rovinski/

https://en.bernkastel.de/bernkastel-kues/hermann-schroeder

https://olga.weiv.org/olga-oskarovna-shestakova

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80,_%D0%95%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80,_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B4_%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%98%D1%81%D0%B0%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D0%BF%D1%88%D0%B0%D0%BB,_%D0%98%D0%BB%D1%8C%D1%8F_%D0%A4%D1%91%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BB

https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80_%D0%88%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%9B

https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B5_%D0%94%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%9B

https://sh.wikipedia.org/wiki/Edvard_Grieg

https://www.sanu.ac.rs/clan/ostrogorski-georgije/

Abstract: *Following the October Revolution and the catastrophic Russian Civil War, approximately 50,000 Russian White émigrés of diverse ethnic, religious, social, and professional backgrounds settled in the newly formed State of Serbs, Croats, and Slovenes. Within this heterogeneous population, united by language, nostalgia, and exile trauma, there was also a smaller group of Jewish origin.*

These émigrés ranged from individuals rooted in Jewish religious tradition to those assimilated into broader émigré circles, and even to those who had adopted Eastern Orthodoxy or whose Jewish ancestry was distant. Despite differences in identity and assimilation, all were confronted with Nazi extermination policies during the Second World War. This paper, based on primary sources and case studies, seeks to illuminate the wartime experiences of Jewish White émigrés and explore possibilities for their typologization.

УДК 341.322.5(=163.41)(497.13)"1941/1945"
COBISS.RS-ID 144783105
DOI 10.7251/ZRKLJ2501211V

ЈАСЕНОВАЦ, ЛОГОР СМРТИ: СВЕДОЧАНСТВА И СЕЋАЊА ЈЕВРЕЈСКИХ ЗАТОЧЕНИКА

Кринка Видаковић Петров
Меморијални центар "Старо сајмиште"

Апстракт: *Јеврејска заједница у Краљевини Југославији бројала је око 82.000 људи, што је чинило 0,5% општег становништва. Само око 15.000 преживело је Холокауст, по чему степен страдања износи 81,76%.*

У првим годинама након оснивања државе Израел 1948, више од половине преживелих добровољно се иселило у ову земљу.

Пре рата кровна организација јеврејске заједнице био је Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије, да би после рата ова организација била обновљена, с том разликом што јеврејске општине више нису квалификоване као „вероисповедне".

Кључне ријечи: *јеврејска заједница, НДХ, Јасеновац, Јевреји*

- У Јасеновац су довођени Јевреји не само из НДХ, већ и емигранти и они из других делова Југославије; прве групе депортоване су већ августа 1941 (преживели из логора Госпић, Јадовно, Слана и Метајна).
- Најмасовније депортовање Јевреја у Јасеновац одвијало се од августа 1941. до касне јесени 1942 (Соболевски, 107).
- Документација злочина почињених у Јасеновцу почела је већ 1942, када је пропагандни одсек АВНОЈ-а објавио брошуру под насловом *Документи о злочинима окупатора и њихових усташких и четничких помагача. Јасеновачки логор. Искази заточеника који су побјегли из логора*.
- Она садржи сведочанства седморице заточеника који су успели да побегну и нађу уточиште међу козарским партизанима. Међу њима био је и један Јеврејин (Габријел Винтер). Циљ изричито наведен у „Предговору" није био само да се сазна истина о злочинима „фашистичких паса", него и „осигурање сурове казне за сваког појединог злочинца", а по упутству „Ноте Совјетске владе", објављеној у наставку, да се злочинци и њихови саучесници након рата судски казне за зверства које су починили.

- Процес прикупљања података о починиоцима злочина и њиховим жртвама настављен је одмах после рата кроз рад државних комисија, с тим што ни тада није прављена разлика између етничких, верских или неких других маркера идентитета оних који су сведочили, нити су на било који начин издвајани Јевреји као посебна група.
- Напротив, страдање Јевреја сагледавано је као интегрални део општег страдања „жртава фашизма", без помена да је Јеврејима било намењено „Коначно решење" тј. тотална ликвидација на читавом простору Европе.
- Послератни наратив одражавао је легитимизацију новог послератног режима.
- Као и у Израелу и у другим земљама, непосредно после окончања Другог светског рата, доминантни ратни наратив изразито је фаворизовао активни отпор непријатељу тј. оружану борбу која је морала прво да *порази* непријатеља. У Југославији то је био НОП на челу са КПЈ, који је с правом сматран једним од најјачих и најреспектабилнијих оружаних покрета отпора нацизму и фашизму.
- Друга одлика ратног наратива у социјалистичкој Југославији било је систематско изостављање спецификације жртава и специфичности њиховог страдања.
- Многобројни споменици који су почели да ничу после рата славили су храброст, пожртвовање и епску борбу оних који су страдали у оружаној борби против нацистичких и фашистичких злочинаца и оних који су из рата изашли као победници.
- У ту парадигму нису се уклапали они који су „пасивно" трпели злочине у логорима, који су страдали у већем броју од ових првих, али нису могли да се боре с пушком у руци, поготово што је међу њима био велики број цивила – жена, деце, старијих особа.

У раду државних комисија које су истраживале злочине почињене на подручју Југославије, етнички и верски маркери жртава нису играли пресудну улогу.

Међутим, малобројна јеврејска заједница која је преживела Холокауст организовала се одмах после рата да документује страдање Јевреја, те је тако већ 1957. Савез јеврејских општина ФНРЈ објавио књигу *Злочини фашистичких окупатора и њихових сарадника против Јевреја у Југославији*, коју је уредио др Зденко Левентал.

У „Предговору" је пажљиво предочено да је књига посвећена сећању на (1) страдање два милиона грађана Југославије, (2) шест милиона Јевреја и (3) више милиона жртава и погинулих бораца свих нација који су се борили против фашистичког зла или страдали од њега (Crimes, 107).

Од тада датира *издвојено* истраживање страдања Јевреја Југославије, које се поступно интегрисало у процес истраживања Холокауста у међународним оквирима.

Док је рад државних комисија у Југославији врло брзо замро, рад на документовању страдања Јевреја временом се интензивирао.

Том интензивирању допринело је више фактора: јавно суђење Ајхману у Јерусалиму, оснивање и развој *Јад Вашема* као израелског *државног* пројекта посвећеног истраживању, документовању и меморијализацији *свих* страдалих Јевреја, а потом и глобализација/интернационализација Холокауста.

Тај раскорак очитује се јасније осамдесетих година прошлог века, када је велика међународна пажња (с пратећим финансирањем) посвећена снимању видео-записа преживелих Јевреја широм Европе.

Тако су фундаментална историјска истраживања примарних извора почела да се допуњују прикупљањем секундарних извора – сведочанстава и сећања преживелих.

Рана сведочанства коришћена су превасходно у суђењима злочинцима, док су касније преузела вишеструке улоге.

Скретање пажње ка преживелим жртвама као појединцима пратило је свест о томе да људи који су могли *сведочити из прве руке* неће вечно живети и да идемо ка времену када њих више неће бити.

Други, спољни фактор који је подстакао прикупљање сведочанстава била је све чешћа и јача појава негирања или дисторзије Холокауста.

Трећи важни елемент овог процеса била је потреба да се схватање, а нарочито приказивање Холокауста допуни личном перспективом насупрот апстрактној – да се жртве персонализују, да имају име и презиме, личну и породичну историју, те да се њихове судбине сагледају у односу на живот пре, као и онај после Холокауста.

Четврти елемент, не мање важан од свих горе наведених, био је да се објективне чињенице из примарних архивских извора допуне субјективним доживљајем жртава.

И на крају, пети разлог била је спознаја да су сведочења из прве руке за неке догађаје и ситуације у логорима представљала *једини* извор информација.

То су све разлози који секундарне изворе попут сведочанстава и мемоара чине важним.

- Подробна библиографија Јована Мирковића (*Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Бања Лука – Београд, 2000), представља поуздано полазиште за свако истраживање Јасеновца.
- Ми ћемо изнети преглед главних јеврејских извора – ограничавајући се на сведочанства и мемоаре – неки од којих нису наведени у овој библиографији или зато што не представљају објављене изворе или што су настали након 2000. године.
- На првом месту стоје мемоари Егона Бергера *44 мјесеца у Јасеновцу*, објављени 1966. године. За сећања Бергера, можда јединог аутора који је био у Јасеновцу од његовог почетка па до самог краја, Иван Фрол је написао:
- „И ето пред нама свједока који је смогао снаге да се сјећањем врати на места тортуре, да раскине психичке баријере заборава и да нас корак по корак води кошмаром који својим стравичним пулсирањем прелази сва-

ку предоџбу ужаса" (Фрол, 5). Бергерова породица је постхумно објавила и енглеску верзију његове књиге.

- Савез јеврејских општина Југославије објавио је 1972. зборник *Сећања Јевреја на логор Јасеновац* који садржи 27 сведочанстава сакупљених захваљујући иницијативи др Јосефа Конфортија, а од преживелих логораша у Југославији и Израелу.
- „Као један од незнатног броја преживјелих логораша Јевреја из Јасеновца, записао сам своје доживљаје одмах послије рата. Знатно касније, тек 1968. године, почео сам да успостављам везе са неколико мојих другова, такође бивших логораша. С њима сам почео размишљати о објелодањивању наших сјећања" (Сећања, 9).
- У низу личних иницијатива стоје и мемоари Ервина Милера под радним насловом *Смрт на допусту*. Објављени су постхумно најпре 1997. под насловом *Јасеновац. Сећања преживелог логораша*, а 2004. под насловом *Изабран за умирање*.
- Милер је своја сећања писао 1980, боравећи већ дуго у Израелу. Сматрао је да се Јасеновац не истражује како и колико треба, а реаговао је делимично и на роман Љубе Јандрића о Јасеновцу, у којем је нагласак превише на злочинцима, а премало на жртвама. Сматрао је да жртве морају да говоре и да њихова сведочанства треба да се слушају и разумеју. Додатна мотивација била је његово послератно искуство да људи који нису доживели логоре нису веровали преживелима: зла Јасеновца била су њих „незамислива".
- Само ћемо поменути, јер за више од тога нема времена, још неколико мемоара насталих личном иницијативом преживелих.
- То су *Memories of the Ustasha Camps* Алберта Маестра (1996), *Сасечено стабло Данонових. Сећање на Јасеновац* Цадика И. Данона (2000) и *Accident of Fate: A Personal Account 1938-1945* И. Рошлица (2011).
- Осамдесетих година почиње велика акција институционалног прикупљања сведочанстава. У томе су предњачиле америчке академске и друге институције. Шоа фондација је, на пример, прикупила 50.000 интервјуа са преживелима, од чега је током 1998–1999. године прикупљено 363 од преживелих с југословенског подручја (Михаиловић-Цидић, 462). Спилбергова фондација такође је знатно допринела овом подухвату.
- Још један пример тога је књига Јаше Алмулија *Јевреји и Срби у Јасеновцу* (2009) са интервјуима које је аутор радио уз подршку Меморијалног музеја Холокауста у Вашингтону и Видео-архивом Фортунов. Ова књига издваја се по томе што су интервјуисани не само Јевреји, него и Срби.
- Од посебног значаја је пројекат Јеврејског историјског музеја који је почео 2000. године с циљем да се прикупе сведочанства преживелих.
- Њихова сведочанства поступно су објављивана у неколико томова под насловом *Ми смо преживели – Јевреји о Холокаусту*.
- Ова едиција је извор многих података о разним аспектима Холокауста, укључујући логоре.

- Посебно истичем значај *Јад Вашема* у Јерусалиму, институције која се систематски бави документовањем страдања Јевреја у Холокаусту.
- Током истраживања које сам радила 2010. године имала сам прилике да читам сведочанства преживелих из Југославије, превасходно југословенских Јевреја који су после рата живели у Израелу.
- Завршићу своје излагање поменом једног од њих, а то је сведочанство Ервина Розенберга, пореклом из Земуна.
- Земун је после успостављања Краљевине Југославије постао део Београда, али се 1941. нашао на територији коју је окупирала НДХ.
- Земунски Јевреји су одмах подвргнути пљачки имовине, обележавању жутом траком с Давидовом звездом, разним забранама и принудном раду, да би 27. јула 1942. године били ухапшени и депортовани у Јасеновац (Фогел, 17).
- У Јасеновцу је страдало 574 земунских Јевреја.
- Розенберг завршава своје сведочанство констатацијом: „...једини Земунац који се вратио, то сам ја".
- Његово сведочанство открива ужасе које је доживео и спознао из прве руке, а истовремено потврђује оно о чему су и други преживели сведочили – о јасеновачком паклу који су искусили Срби, Јевреји и Роми као жртве геноцидне политике Независне Државе Хрватске.
- А народ који своје жртве не памти, ишчезнуће и сам из сећања света.

Abstract: *The Jewish community in the Kingdom of Yugoslavia numbered approximately 82,000 people, representing 0.5% of the total population. Only about 15,000 survived the Holocaust, resulting in a casualty rate of 81.76%. After the establishment of the State of Israel in 1948, more than half of the survivors voluntarily emigrated there. Before the war, the umbrella organization of the Jewish community was the Federation of Jewish Religious Communities of Yugoslavia; after the war, it was reconstituted, though communities were no longer designated as "religious."*

UDK 341.485-058.65(=214.58)"1939/1945"
COBISS.RS-ID 144783617
DOI 10.7251/ZRKLJ2501217A

SAMUDARIPEN ROMA U BANJOJ LUCI I OKOLINI U SVETLU NOVIH ISTRAŽIVANJA

Prof. dr Dragoljub Acković
Muzej romske kulture u Srbiji

Apstrakt: *U najnovijim istraživanjima samudaripena Roma na ovim prostorima, koristili smo statističke podatke koji su prvi put objavljeni u monografiji "Samudaripen Roma u NDH". Reč samudaripen je kovanica i označava sve ubijanje – masovno ubistvo, što je u stvari opisni prevod reči genocid. Ova reč se koristi kao ispravna tek odskora. Reč je potvrđena na nekoliko naučnih skupova na kojima su Romi raspravljali da li je ispravno koristiti reč "porajmos" ili "samudaripen". Konstatovano je da je reč "samudaripen" daleko prikladnija.*

Ključne reči: *Rom, Samudaripen, NDH*

Prema podacima iz Dokumenta broj: 1404/639 Imamata džemata na području Ulema medžlisa u Sarajevu 19. marta 1939. godine, broj Roma muslimana u gradovima na ovom području bio je sledeći:

Banja Luka je imala nešto više od 360 Roma. U banjalučkom naselju koje se zvalo Bronzani Majdan, živelo je 261 Rom, u naselju Vrbanja 43 Roma.

Prema najnovijim istraživanjima, u ovom gradu su stradali sledeći Romi:

BANJA LUKA

1. MUJKIĆ, HAMID, FATA, rođena 1929, Romkinja, ubijena od ustaša 1941. godine, u logoru JASENOVAC (1577073011)
2. CEVIĆ, IBRAHIM, ISMET, rođen 1939, Rom, ubijen od ustaša 1942. godine, u logoru JASENOVAC (2475030007)
3. MUJKIĆ, HAMID, ELFA, rođena 1939, Romkinja, ubijena od ustaša 1941. godine, u logoru JASENOVAC (1577073010)
4. MUJKIĆ, HAMID, RAMIZA, rođena 1936, Romkinja, ubijena od ustaša 1941. godine, u logoru JASENOVAC (1577073008)
5. MUJKIĆ, HAMID, BEĆO, rođen 1937, Rom, ubijen od ustaša 1941. godine, u logoru JASENOVAC (1577073009)

Kuća u banjalučkoj romskoj mahali tridesetih godina prošlog veka

Romi u Banjoj Luci, 1936.

DOBOJ

Prema podacima iz pomenutog dokumenta, u Doboju je 1939. godine bilo 198 Roma muslimanske konfesije.

Iz mesta Matuzići 1944. stradalo je dvoje Roma.

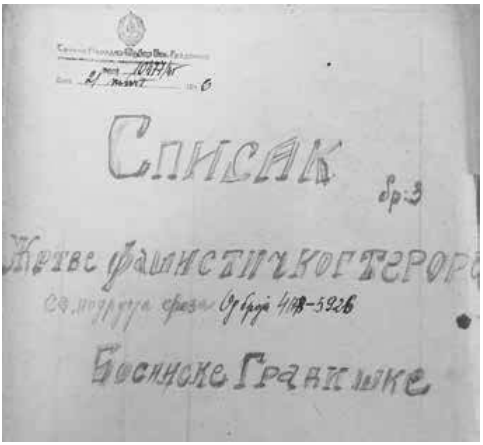
1. Muratović, Osman, Ehlimana, rođena 1933, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine,
2. Muratović, Muharem, Hatidža, rođena 1939, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine

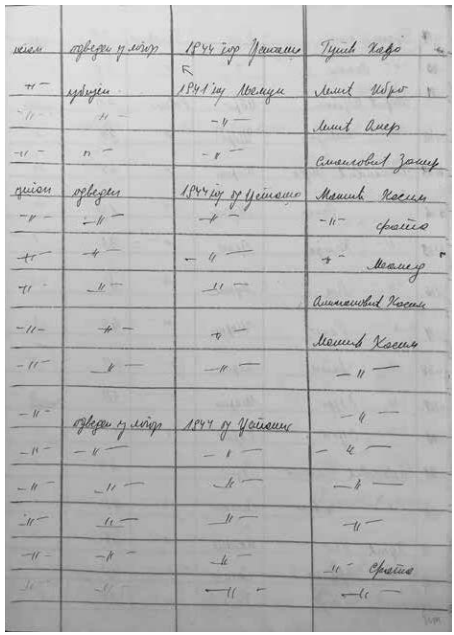
PRIJEDOR

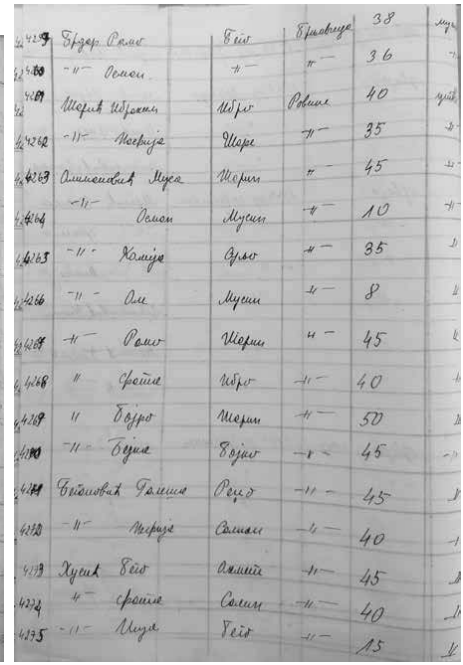
U Prijedoru i okolini u predratnom periodu živeo je veći broj Roma muslimana. U Prijedoru 198, a u obližnjem selu Kozarac 120 Roma muslimana.

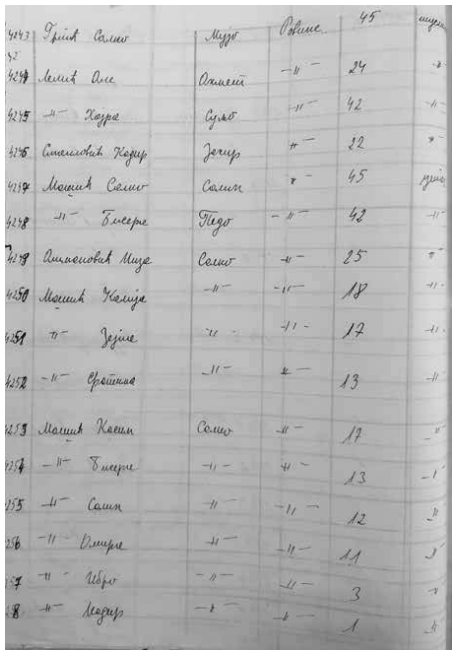
BOSANSKA GRADIŠKA

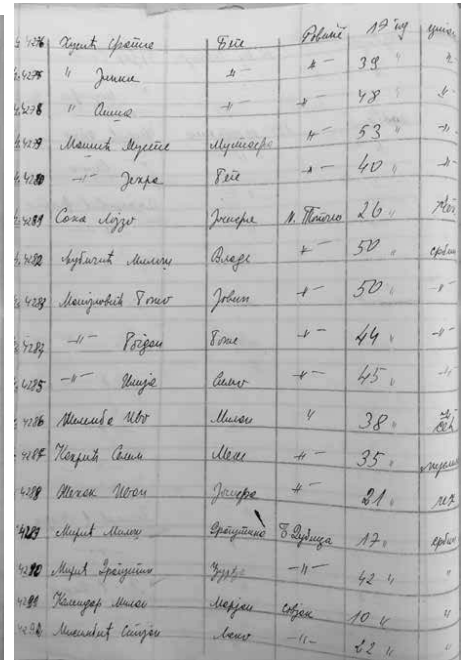
U tadašnjoj Bosankoj Gradišci živeo je nešto veći broj Roma muslimana. Tačnije, prema podacima iz pomenutog dokumenta, bilo ih je 716.

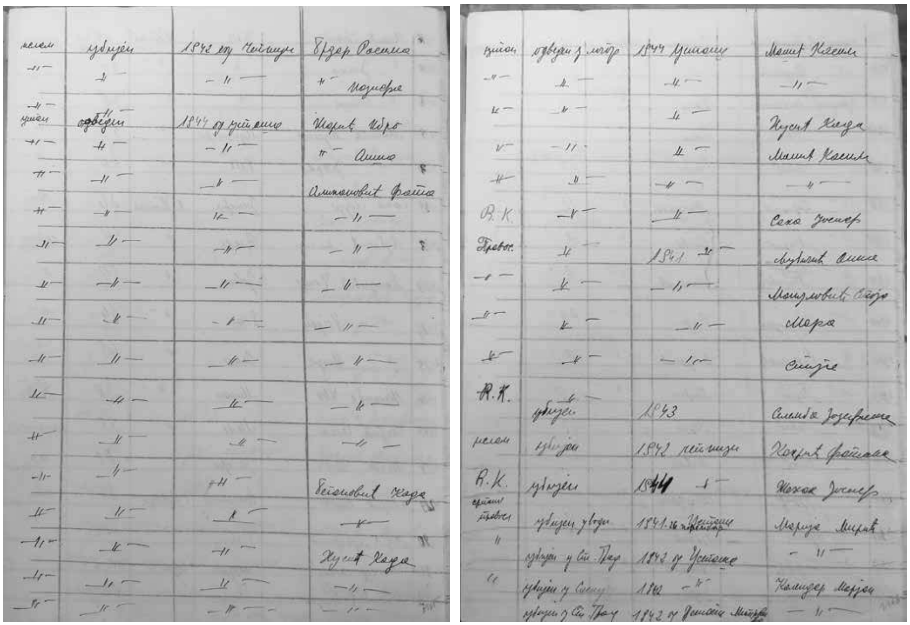

Prema najnovijim podacima, iz Bosanske Gradiške su stradali sledeći Romi:

BATAR

1. HASANOVIĆ, O., RAMO, rođen 1924, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000024)
2. ALILOVIĆ, HAŠIM, HAVA, rođen 1940, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000621)
3. ALILOVIĆ, HAŠIM, ŠEFKA, rođena 1932, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000617)
4. HASANOVIĆ, I., IBRO, rođen 1911, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u masovnom pokolju – STRUG (5106000025)
5. HASANOVIĆ, IBREŠA, SMAJO, rođen 1934, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (2829012021)
6. HASANOVIĆ, OMER, NADIR, rođen 1933, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000634)
7. HASANOVIĆ, I., MUSTE, rođen 1923, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000026)
8. HASANOVIĆ, MAHMUT, MAHMUT, rođen 1941, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000641)
9. HASANOVIĆ, I., MAHMUT, rođen 1919, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000027)
10. HASANOVIĆ, IBREŠA, ISMET, rođen 1936, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (2829012022)

11. HASANOVIĆ, OMER, IBRO, rođen 1937, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000636)
12. HUSKIĆ, A., HANIFA, rođena 1909, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru JASENOVAC (5106000033)
13. HUSIĆ, S., ADEM, rođen 1924, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000031)
14. HUSIĆ, MEHO, MEHO, rođen 1943, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000645)
15. HUSIĆ, M., MEHMED, rođen 1910, Rom, ubijen od ustaša 1945. godine, BOSANSKI NOVI (5106000032)
16. HUSIĆ, S., MALKA, rođena 1904, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000029)
17. HUSIĆ, SULJO, MAHMUT, rođen 1928, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000644)
18. HUSIĆ, ŠEMSO, HAFIZA, rođena 1940, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000647)
19. HUSIĆ, BAJRO, FATIMA, rođena 1941, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000648)
20. ALILOVIĆ, I., HUSEIN, rođen 1917, Rom, ubijen od ustaša 1942. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000001)
21. ALILOVIĆ, HAŠIM, RASIM, rođen 1936, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000619)
22. HUSIĆ, ŠEMSO, NIZA, rođena 1932, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000646)
23. ALILOVIĆ, A., KALJA, rođena 1924, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000002)
24. ALILOVIĆ, HAŠIM, IFETA, rođena 1938, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000620)
25. ALILOVIĆ, HAŠIM, IBRO, rođen 1934, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000618)
26. HUSIĆ, BAJRO, SENIJA, rođena 1934, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru JASENOVAC (7004000649)
27. HASANOVIĆ, IBREŠA, SALKO, rođen 1940, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000642)
28. HUSIĆ, A., SULJO, rođen 1889, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000028)
29. HUSIĆ, S., FATA, rođena 1922, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000030)
30. ŠARIĆ, S., GALEŠA, rođen 1904, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000035)
31. HASANOVIĆ, IBREŠA, IBRAHIM, rođen 1930, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000638)
32. HASANOVIĆ, OMER, AIŠA, rođena 1934, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000635)

33. ŠARIĆ, GALEŠA, FATA, rođena 1943, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000650)
34. HASANOVIĆ, O., IBRAHIM, rođen 1919, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000023)
35. HASANOVIĆ, OMER, IBREŠA, rođen 1940, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000637)
36. HASANOVIĆ, IBREŠA, HAVA, rođen 1932, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (2829012020)
37. HASANOVIĆ, IBREŠA, BISERA, rođena 1941, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000643)
38. HASANOVIĆ, O., FATA, rođena 1905, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA, (5106000022)
39. HASANOVIĆ, MAHMUT, HASNIJA, rođena 1940, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000640)
40. PRIDORAC, H., ŠABAN, rođen 1917, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000016)
41. OMEROVIĆ, BAJRO, MINA, rođena 1942, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru JASENOVAC (2518165015)
42. OMEROVIĆ, O., OMER, rođen 1922, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000008)
43. OMEROVIĆ, BAJRO, SAFET, rođen 1941, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000627)
44. SULJIĆ, B., MEHO, rođen 1917, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000019)
45. OMEROVIĆ, A., ZEMKA, rođena 1926, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000010)
46. SULJIĆ, K., MESO, rođen 1924, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000021)
47. SULJIĆ, B., REDŽO, rođen 1922, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000020)
48. OMEROVIĆ, BIBER, FATA, rođena 1936, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000628)
49. PRICA, I., KASIM, rođen 1921, Rom, ubijen od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000017)
50. OMEROVIĆ, BIBER, ZEMKA, rođena 1933, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru JASENOVAC (2518165011)
51. PRIDORAC, N.N., ANIFA, rođena 1898, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, ostali (5001000788)
52. PRIDORAC, H., KADA, rođena 1895, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000014)
53. PRIDORAC, R., KALIJA, rođena 1917, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000015)
54. PRIDORAC, RAMO, KASIM, rođen 1941, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000632)

55. PRIDORAC, N.N., RADA, rođena 1908, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, ostali (5001000789)
56. PRIDORAC, RAMO, RAGIB., rođen 1937, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (2829012024)
57. PRIDORAC, RAMO, RASIM, rođen 1939, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000631)
58. PRIDORAC, RAMO, SAFET, rođen 1939, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (2829012025)
59. PAŠIĆ, N., KADA, rođen 1934, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000630)
60. OMEROVIĆ, B., DERVIŠA, rođena 1920, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000011)
61. OMEROVIĆ, A.,nŠEHRA, rođena 1889, Romkinja, ubijena od ustaša 1943. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (5106000009)
62. OMEROVIĆ, BIBER, ŠEFKO, rođen 1935, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000629)
63. OMEROVIĆ, BAJRO, AIŠA, rođena 1940, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru STARA GRADIŠKA (7004000626)
64. OMEROVIĆ, B., AVDO, rođen 1906, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, ostali – STRUG (5106000007)
65. OMEROVIĆ, BIBER, ŠEFKA, rođena 1936, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru JASENOVAC (2518165012)
66. OMEROVIĆ, NN, BEGO, rođen 1904, Rom, ubijen od ustaša 1944. godine, ostali – STRUG (5106000006)

Spisak br. 3

Romi… Žrtve fašističkog terora sa područja sreza Bosanska Gradiška br. 4178–5926

R. br.	Ime žrtve	Ime oca	Mesto	Starost	Nac.	Logor	God. ubistva	Ko daje izjavu
4243	Grgić Salko	Mujo	Rovine	45	Ciganin	odveden u logor	1944. ustaše	Tutić Neđo
4244	Mešić One	Ahmet	Rovine	24	Ciganin	odveden u logor	1941. Nemci	Mešić Ibro
4245	Mešić Hajra	Suljo		42		odveden u logor	1941. Nemci	Mešić Omer
4246	Simeunović Kadir	Zekir		22		odveden u logor	1941. Nemci	Smailović Zakir
4247	Mešić Salko	Selim		45		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Kasim
4248	Mešić Bisere	Pedo		42		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Fata
4249	Osmanović Mize	Selko		25		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Memed

4250	Mešić Kalija	Selko		18		odveden u logor	1944. ustaše	Alimanović Kasim
4251	Mešić Zejna	Selko		17		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Kasim
4252	Mešić Fatima	Selko		13		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Kasim
4253	Mašić Kasim	Selko		17		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Kasim
4254	Mašić Bisera	Selko		13		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Kasim
4255	Mašić Selim	Selko		12		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Kasim
4256	Mašić Amira	Selko		11		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Kasim
4257	Mašić Ibro	Selko		3		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Sreta
4258	Mašić Kadir	Selko		1		odveden u logor	1944. ustaše	Mešić Sreta
	Bradar Ramo	Bego	Brnjavica	38				
	Brdar Osman	Bego	Brnjavica	36				
	Šerić Ibraim	Ibro	Rovine	40				
	Šerić Nasfije	Šere	Rovine	40				
	Osmanović Musa	Šerim	Rovine	45				
	Osmanović Osman	Musein		8				
	Osmanović Kalija	Suljo		35				

ČELINAC

– nema podataka

KOTOR VAROŠ

U Kotor Varoši, 1939. godine živelo je preko 100 Roma muslimanske vere. Tačnije, bilo ih je 106.

KNEŽEVO

– nema podataka

LAKTAŠI

– nema podataka

PRNJAVOR

Prema podacima iz 1939. godine, Romi u Prnjavoru imali su 32 svoje kuće, što bi, kada se pomnoži sa koeficijentom šest (koliko je Roma u proseku živelo u jednom porodičnom domaćinstvu) iznosilo njih oko 200, tačnije 192.

Iz sela Doline u opštini Prnjavor u II svetskom ratu, prema nepotpunim podacima, stradao je samo:

1. BEGANOVIĆ, RIZA, HASNIJA, rođena 1930, Romkinja, ubijena od ustaša 1942. godine, u logoru JASENOVAC (1302009003)

SRBAC

– nema podataka

BOSANSKA DUBICA

Pomenuti dokument iz 1939. godine tvrdi da je u Bosanskoj Dubici živeo je 221 Rom muslimanske konfesije.

Prema istraživanju, tokom II svetskog rata iz ovog mesta stradali su sledeći građani:

1. ĆEJVAN, N.N., SEKA, rođena 1906, Romkinja, ubijena od ustaša 1942. godine, u logoru JASENOVAC (5002000165)
2. ĆEJVAN, DŽAFER, SAKIB., rođen 1900, Rom, ubijen 1942. godine, ostali – BOSANSKA DUBICA (5002000164)
3. ĆEJVAN, NN, MUHAREM, rođen 1912, Rom, ubijen 1945. godine, ostali – BOSANSKA DUBICA (5002000166)
4. MEMIŠANI, RAMA, ALMA, rođena 1901, Romkinja, ubijena 1942. godine, ostali – ZAGREB, (5002000104)

KOSTAJNICA

U Bosanskoj Kostajnici, prema podacima Dokumenta iz 1939. godine, nije bilo nijednog Roma muslimana, što se ne bi moglo uzeti kao tačno, jer samo dve godine kasnije streljano je najmanje šest Roma iz tog mesta.

Iz mesta Dubica kod Kostajnice stradali su sledeći građani romske nacionalnosti:

1. MARJANOVIĆ, T., REZA, rođena 1930, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru JASENOVAC (9999999999)
2. IVANIŠEVIĆ, STEVO, ĐURO, rođen 1932, Rom, ubijen od ustaša 1942. godine, u logoru DUBIČKE KREČANE (2547009086)
3. IVANIŠEVIĆ, STEVO, JOVANKA, rođena 1940, Romkinja, ubijena od ustaša 1942. godine, u logoru DUBIČKE KREČANE (2547009088)
4. IVANIŠEVIĆ, S., MARA, rođena 1939, Romkinja, ubijena od ustaša 1942. godine, u logoru DUBIČKE KREČANE (9999999999)
5. IVANIŠEVIĆ, STEVO, MARIJA, rođena 1935, Romkinja, ubijena od ustaša 1942. godine, u logoru DUBIČKE KREČANE (2547009087)
6. MARJANOVIĆ, J., JULA, rođena 1931, Romkinja, ubijena od ustaša 1944. godine, u logoru JASENOVAC (9999999999)

NOVI GRAD

– nema podataka

OŠTRA LUKA

– nema podataka

Dokumenti koji slede u nastavku prvi put su objavljeni u mojoj knjizi *Samudaripen Roma u NDH*. Ovde ih prezentujemo u nešto suženom delu.

***

Imamat džemata Kotor Varoš
Broj 114/39

Ulema medžlisu u Sarajevu

Službenim putem

Na vaš zapis broj 1404/39. od 19. 3. 1939. god. čast mi je izvjestiti Vas, da na području ovoga imamata stalno živi 106 cigana muslimana.

Svi šalju svoju djecu u mektebu i redovnom školu.

Ovom imamatu nije poznato da se vrši kakva propaganda među njima u cilju prevođenja na drugu vjeru.

Overeno: Sresko vakuf. Poverenstvo
Primljeno: 12 aprila 1939.
Broj. 140/39

Izvorno!
Ulema medžlisu u Sarajevu

Dostavlja se prednji izvještaj s molbom na dalji rad.
Pretsjednik
Br. 3561/39

***

Imamat džemata Bos. Kostajnica
Broj: 84, 5.IV 1939.

Ulema medžlisu
Putem sreskog povjerenstva u Sarajevu

Na Vaš akt broj 1404 od 19. III 1939. saopštava se naslovu da u ovome Imamatu ima cigana muslimana 61 žitelj koji su vrlo dobro vjerski odgojeni te nema nikakve propagande među njima.

Na nadležnost
Dž

***

Imamat džemata Bosanski Novi
Broj 180/39
8. IV 1939.

Ulema medžlisu u Sarajevu

U vezi Vašeg akta broj 1404 od 19. marta ove godine izvještavate se u slijedećem:

1) Na području ovoga imamata živi 139 (sto tridesetdevet) duša cigana muslimana
2) Njihov vjerski odgoj, uzevši općenito, nije zadovoljavajući. Ako je govor o obrazovanju vjerskih dužnosti, naročito namaza, treba istaći da mnogi akti u tom pogledu nisu izostali nego iza drugih muslimana. a ima i takvih istina usamljenih koji nemaju odjeću za mekteb. Međutim njihov život u mnogim pogledima ne teče neskladan sa propisima vjere i morala. Mnoga opaka zla i grejsi naših pokrštenih u njihovim bijednim kolibama.
3) Za sada se među njima ne vrši nikakva propaganda u cilju prvođenja na hrišćanstvo.

Džematski imam
Ali Alić

***

Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Bos. Novom
Broj: 3396,345 i 356/39
Bos. Novi, dne 9. aprila 1939. g.

Ulema medžlisu u Sarajevu

U smislu Vašeg raspisa broj 1404/39 od 9. marta 1939. godine, a na osnovu pribavljenih podataka od nadležnih Imamata džemata u

Bos. Novom, Bos. Kostajnici u Suhači, čast mi je izvjestiti sledeće:

1/ ukupan broj muslimana cigana na području ovog Povjerenstva iznosi 200 lica

2/ što se tiče njihovog vjerskog odgoja isti je zadovoljavajući, dok od strane katoličke među njima nema /muslimana – cigana/nema propagande za prelaz u kršćanstvo.

Pribavljeni izvještaji područnih Imamata dostavlja se u prilogu ovog akta, s molbom na nadležnost.

Br. 3474/39

***

Džematski imam B. Dubica
Broj: 67/39

Ulema medžlisu u Sarajevu
putem Povjerenstva

Pozivom na raspis Visokog naslova od 19. IV. 1939. broj 1404/39 izjavljujem slijedeće:

1. Na području ovog Imamata imade muslimana cigana koji naš svijet naziva ciganima i to muških 118 i ženski 103 svega 221.
2. Njihov vjerski odgoj je kao i ostalih muslimana
3. Ovde se ne vrši nikakva propaganda za njihov prelazak na druge vjere.

Prema nepotpunim podacima koje ovom prilikom posedujemo, u Bosni i Herecegovini je 1939. bilo najmanje 28.445 Roma muslimana.

IZVORI:

Dokument broj: 1404/639 Imamata džemata na području Ulema medžlisa u Sarajevu 19. marta 1939. godine

Dragoljub Acković, *Samudaripen Roma u NDH*, Beograd 2024.

Abstract: *In the latest research on Samudaripen Roma in this area, we used statistical data that were first published in the monograph "Samudaripen Roma in NDH". The word samudaripen is a coin and means all killing - mass murder, which is actually a descriptive translation of the word genocide. This word is used correctly only recently. The word was confirmed at several scientific gatherings where Roma debated whether it was correct to use the word "porajmos" or "samudaripen". It was found that the word "samudaripen" is far more appropriate.*

UDK 341.485-058.65(=214.58)"1939/1945"
COBISS.RS-ID 144783873
DOI 10.7251/ZRKLJ2501231G

PORAJMOS AND MEMORY: BETWEEN RECOGNITION AND OBLIVION

MA Nađa Greku
Европски институт за уметност и културу Рома (ЕРИАК), Београд

"Roma history as a history of confronting diverse manifestations of antigypsyism/anti-Roma racism"

Abstract: *This research examines the politics of memory in Serbia through the prism of three former places of suffering and memorial sites: Staro sajmište, Topovske šupe, and Jabuka. It focuses on how these places are remembered—or erased—within the Roma community, which suffered enormous losses during the Porajmos, and by those who live in or near these spaces today. The research addresses spatial and urban justice, analyzing how post-socialist transformations, privatization, and the expansion of big capital have shaped the contemporary landscape of these historical sites as well as collective memory. Through interviews with Roma and non-Roma residents, the intersection of memory, historical narratives, anti-Roma racism, and economic interests is explored. Drawing on a post-socialist urban landscape, the study considers how capitalism and real estate development affect the preservation or erasure of historical memory. Ultimately, this research contributes to a broader discussion about the politics of memory, spatial justice, the sociology of the everyday, and the ways in which marginalized histories—particularly Roma history—are (mis)used in urban planning, public discourse, and collective memory.*

RESEARCH FOCUS

Key question: How is the Roma genocide (Porajmos) remembered and/or erased in Serbia today?Sites of focus/memory: Staro Sajmište (contested memorial space), Topovske Šupe (surrounded by commercial development), and Jabuka (minimal recognition locally)Memory sites are battlegrounds for justice not only historically, but also in how they are repurposed, neglected, or commercialized today.Core themes: memory politics, spatial and urban justiceRoma collective memory and Inclusive remembrance culture (why it matters? From transgenerational trauma to social cohesion to costs of antiRoma racsim)Methodology and Theoretical Framework

Focus groups and qualitative interviews with Roma (including activists and historians, key informants)Qualitative interviews with locals residing on these sites and institutional representativesExisting literature and content analysys (med articles)Theoretical frameworks: spatial justice, post socialist urbanSpatial Justice and the Urban Landscape- What is spatial justice in the context of genocide remem-

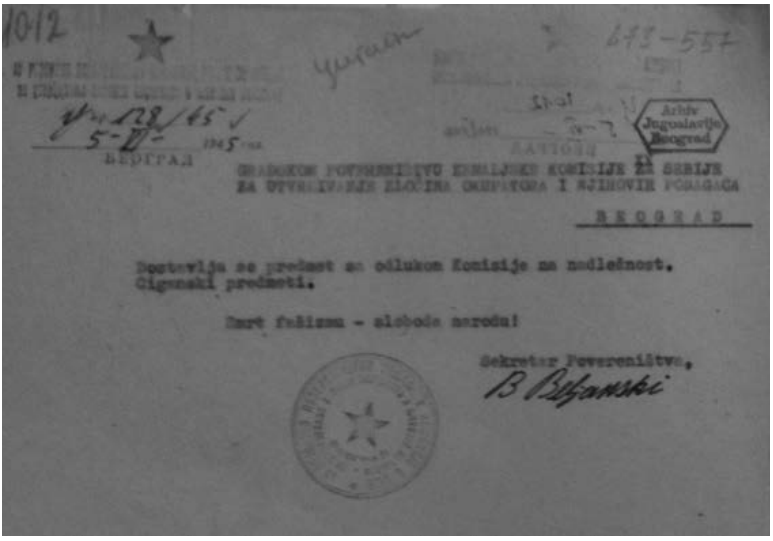
brance? How inequalities manifest through spatial arrangements? Who has the right to memory? Whose histories are visible or erased in the urban landscape, and how this is institutionally structured?- How do privatization and real estate development shape memorialization? transformation- Case examples of erasure, neglect, or re-purposing of sites

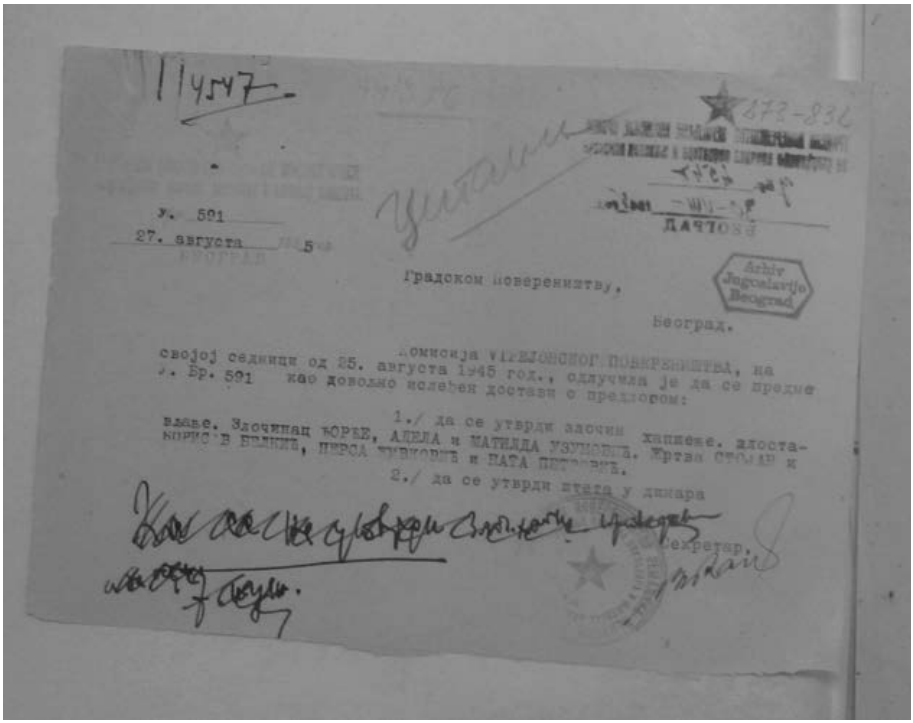
MEMORIALIZATION IS NOT NEUTRAL — IT'S POLITICAL

The role of anti-Roma racism and historical narratives in shaping remembrance and vice-versShifting perspectives – from passive victims and silence to active agents and protagonists of history. https://vreme.com/drustvo/opre-roma-staro-sajmiste-preti-da-postane-simbol-selektivnog-secanja/ (2024)Is Porajmos commemorated, and if so, by whom and how?Memorial work as resistance Continuities between historical erasure and contemporary anti-Roma racismAbsence or failure of institutional memorializationPublic (in)visibility of Roma historiesVictim hierarchy, ambivalence and ambiguity (statements)Lack of (Roma) researchers, lack of unity (NGOization of the Romani movement)Roma mobilization (proactive and /or reactive) and joint actionConflicting memories and interests (collective and personal, privatization)

ADDED VALUE: ROMA IN/AND ACADEMIA AND RESEARCH

Forgetting of Porajmos is not accidental, but structurally embedded in urban politics, racialized histories, and power relations over land and public narratives. WHAT ABOUT ACADEMIA?Decolonization of research protocolsChallenge to academic monopoly on Roma narrativesVictimhood and heroesUnique position as both scholars and members of Roma communityInterdisciplinarity and intersectionality.

Арх. бр. 501
27. августа 1945

Градском повереништву,

Београд.

Комисија [illegible] повереништва, на својој седници од 25. августа 1945 год., одлучила је да се предме Бр. 501 као довољно испитан достави с предлогом:

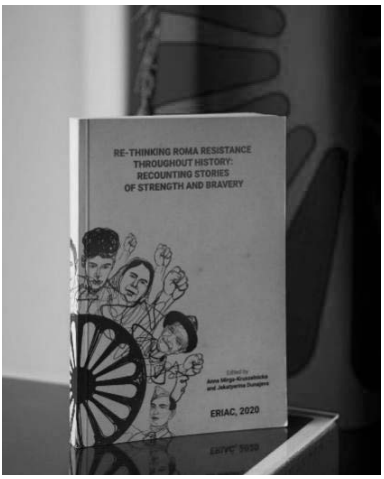
1./ да се утврди злочин [illegible] као и злочинац ЂОРЂЕ, АДЕЛА и МАТИЛДА УЗУНОВИЋ, Жртва [illegible] к [illegible] у Београду, [illegible] и ПАТА ПЕТРОВИЋ.

2./ да се утврди штета у динара

Секретар,

Архив Југославије Београд

Апстракт: *Ово истраживање разматра политику сјећања у Србији кроз призму три некадашња мјеста страдања и меморијалних локација: Старо сајмиште, Топовске шупе и Јабука. Фокус је на томе како се ова мјеста памте – или бришу из сјећања – унутар ромске заједнице, која је претрпјела огромне губитке током Порајмоса, као и међу људима који данас живе на тим просторима или у њиховој близини. Истраживање се бави питањима просторне и урбане правде, анализирајући како су постсоцијалистичке трансформације, приватизација и ширење крупног капитала обликовали савремени изглед ових историјских локација, као и колективно сјећање. Кроз интервјуе са ромским и неромским становницима, истражује се пресјек сјећања, историјских наратива, антиромског расизма и економских интереса. Ослањајући се на постсоцијалистички урбани пејзаж, студија разматра како капитализам и развој некретнина утичу на очување или брисање историјског сјећања. У крајњој линији, ово истраживање доприноси широј дискусији о политици сјећања, просторној правди, социологији свакодневице и начинима на које се маргинализоване историје – посебно историја Рома – (злоупотребљавају) у урбаном планирању, јавном дискурсу и колективном сјећању.*

UDK 341.485-058.65:929Ruzika J.
COBISS.RS-ID 144784129
DOI 10.7251/ZRKLJ2501235G

JOSIPA RUZIKA (JOSIPA) – SHOSHANA (ROZALIA) GABOR (BORN ADLER) 1933-2014

Barak Gabor

Abstract: *Josipa Ruzika (Josipa) Adler was born in France, on May 20, 1933 in a town called Parpignan. Josefa was born to parents of Jewish origin born in Croatia. In January 1942, they took almost the entire extended family that remained in Slavonski Brod - to the Djakovo concentration camp, where the Ustasha guards drove the children and the elderly with wolves that tore their flesh. After several weeks, the Germans took the children. The children were taken by train, which would take them to extermination in gas chambers. Her stopping place was a signpost for the city of Osijak. Jewish students broke into the trailer and took a number of children and hid them with families from Osijek, with the help of fake documents. This is how 5 children were saved, including little Yosefa. After moving through several villages, the desperation was great, and Josepfa decided to adopt the name Rosalia (Shoshana in Hebrew) for herself.*

Key words: *Djakovo concentration camp, Ustasha, Jews*

Josipa Ruzika (Josipa) Adler was born in France, on May 20, 1933 in a town called Parpignan Josefa was born to parents of Jewish origin born in Croatia. Her father, Arthur, was born in the city of Sisak. Regarding Arthur's parents: his father, Sigmund Adler, born in Prerov who emigrated from Czechoslovakia to Croatia. His mother, Helena, nee Fischer, born in Zagreb. Sigmund and Helena married in Zagreb and lived in the city of Sisak, where all 7 of their children were born, including their son Arthur. They then moved from Sisak to Slavonski Brod Josefa's mother, Riza (née Weiss), was born in the city of Pozega. Regarding Riza's parents: her father, Avraham Adolf, born in Donajiska Strada, and her mother Rosalia Sally (née Danzig), born in Pedan - immigrated as a married couple - from Czechoslovakia to Croatia. They immigrated to Croatia with 3 children, and another 3 children were born in the city of Požega. Then, in the year 1913, they moved from Požega to the city of Slavonski Brod - with all 6 of their children, and their daughter - Riza.

When Arthur Adler moved with his family from the city of Sisak to the city of Slavonski Brod - he met Riza Weiss. When he finished his studies, he moved to

France, where he managed mines in the Parpignan region He bought a house there, managed, then Riza's parents went with her to marry the young couple.

During the 3 years they lived there, Yosefa Rotsika Adler, my grandmother, was born.

After 3 years in France, the family returned to help manage the family business of the Weiss family - a tailor for salon clothes.

In 1940, Arthur was accused of communism, he was fired from his job, and Arthur, Riza and Josefa were deported - from Slavonski Brod to Prkovci, where they had a house with a plum orchard and land.

In 1941, they caught Riza's brother, Nathan Weiss, and killed him in the Banjica camp, in a gas car.

Another brother of Riza, Arpad Weiss, was also murdered on his way from Switzerland to Croatia.

[*This is the place to note that except for one aunt and 2 uncles on her father's side, and 2 aunts on her mother's side, all the other uncles and aunts (6 in number), and all their many children - were murdered in the war.]

In January 1942, they took almost the entire extended family that remained in Slavonski Brod - to the Djakovo concentration camp, where the Ustasha guards drove the children and the elderly with wolves that tore their flesh.

To this day, there is the sign indicating the burial of grandmother Rosalia Weiss in Djakovo.

The house they secretly bought in Bosnia, to escape from the Croats, didn't help either. Ustasha neighbors tipped off the family, even before they managed to escape from Prkovci.

Yosefa came back from school, and saw her mother crying. The Ustasha waited for Arthur to arrive at the house, then all 3 were taken on a foot march to the village of Shishkovci, where all the Jews from the area were gathered, and then transferred to the Vinkovci concentration camp. There was severe overcrowding.

After that, back in 1942, Yosefa was separated from her parents, and her 2 parents were taken to the Jacenobac extermination camp where they Murdered: Riza in 1942, and Arthur in 1945.

After several weeks, the Germans took the children.

The children were taken by train, which would take them to extermination in gas chambers.

Due to heavy bombing, the train stopped, and the Germans ran away from it to hide.

Her stopping place was a signpost for the city of Osijak. Jewish students broke into the trailer and took a number of children and hid them with families from Osijak, with the help of fake documents.

This is how 5 children were saved, including little Yosefa.

[*The trailer from which they were taken was blown up, and nothing is known about the other children who were also in the trailer]

[*After the war these 5 surviving children met at the Dom orphanage in Belgrade]

After a stay in Osijak, Yosefa, only 9 years old, in the midst of the war, decided she was going back to look for her parents. But the train with which she was retracing her steps was stopped in Djakovo due to aerial shelling.

After moving through several villages, the desperation was great, and Josepfa decided to adopt the name Rosalia (Shoshana in Hebrew) for herself.

After passing through several villages, she arrived at a lonely house at the edge of a village, where there were an old couple. In exchange for her tending their cow, they let her sleep in the barn. She covered herself with sacks. Her clothes were torn and she was hungry.

In the forest near the village, she met partisans, and would tell them (pass information) where there were Germans.

It was in this place until the liberation, in 1945.

In 1945, when the war ended, Yosefa returned to her childhood town, Slavonski Brod, to look for her family.

She found her aunt (her father's sister), Olga. And she died of cancer shortly after.

After that, she stayed with her uncle (her father's brother), Samuel, who returned from Italy, where he fled during the war.

Yosefa did not feel comfortable with Samuel's wife, and sought refuge in the street. Strangers on the street picked her up, and when she finished fourth grade they brought her to the Dom orphanage in Belgrade. There were about 60 children there, from the ages of 4 to 13.

Between the years 1945-1949 she stayed in the aforementioned orphanage in Belgrade, Serbia (it will be detailed separately).

A messenger from Kibbutz Shaar HaEmkim arrived at the orphanage, hailed the children of his name, and told about kibbutzim in Israel, which are ready to take in the children of the orphanage.

But Tito did not allow the children of the orphanage, including Yosefa, to go to Eretz Yisrael, because of the war that was going on in Israel at the time. But he promised that when the land is quiet, they will be the first to go up.

Yosefa's pleas with Moshe Pijade, Tito's deputy, to allow her to immigrate to Israel did not help. But at that moment, she finished saying that if she immigrates to Israel, she will change her name to Rosalia (Hebrew: Shoshana) after her grandmother (her mother's mother) who perished in Djakovo.

After 4 years in the orphanage, in 1949, the Yugoslav ship 'Radnik' sailed from the port of Rijeka towards the immigration gate in Haifa, and with it the young Yosefa.

After being accepted at Kibbutz Ein Dor, where she stayed for a whole year, she moved with a youth group to Kibbutz Eylon. Even while she was in Ein Dor, she met Yaakov (Yaaki) Gabor.

The young couple married in 1950, and moved to Kibbutz HaYotsarim (now called Shomrat), which is the first settlement established after the establishment of the state, out of 63 settlements established in 1948.

Since then, Shoshana stayed all her life in Kibbutz Shomrat. She worked in the clothing warehouse of the kibbutz - called - the commune.

She had 2 children - Tamar and Hillel
To Tamar - 3 children
And Hillel - 4 children
Shoshana died at the age of 81, on July 28, 2014, only 3 months after the death of her husband, Yaakov, to whom she was so attached.
She was buried in the cemetery in Kibbutz Shomrat.

After my grandmother passed away, I asked my father how he would sum up his mother's life. In his characteristically short answers, he replied: "Full of ups and downs." At the end of her videotaped testimony, my brother Shai thanked my grandmother for the interview, saying he was glad she agreed to share her personal story with us and tell us about the difficult time she had gone through, and she responded: "Oh... I was so hungry. There was nothing to eat. It was terrible."

"There is a flower that grows in the dark, it's called the lily (Rose) of the valley. It actually blooms better in the shade, it's heartwarming despite the darkness. You remind me of this flower."
"There is a flower that grows in the dark, the lily (Rose) of the valley, there are many reasons why it should not exist, therefore we must celebrate its existence. You are one of these flowers"

This road ends exactly where it began, in Croatia, in the city of Slavonski Brod on the bank of the Sava River.
It started when the whole family was there, and ended when there was almost no one there, on the bank of the river Sava where countless Croatian Jews were thrown. And as I stood on the bank of this beautiful river and looked at it, on a warm day, the first thought that came to my mind was:
"A beautiful day to fish in the river"

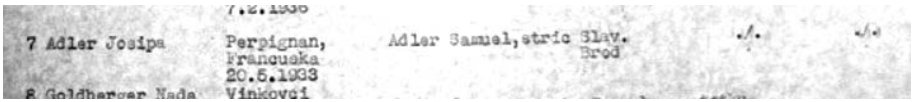

-Shoshana 2 years old & her parents-

Jozefina's (aka Josipa) Adler's records mention an uncle Samuel Adler.

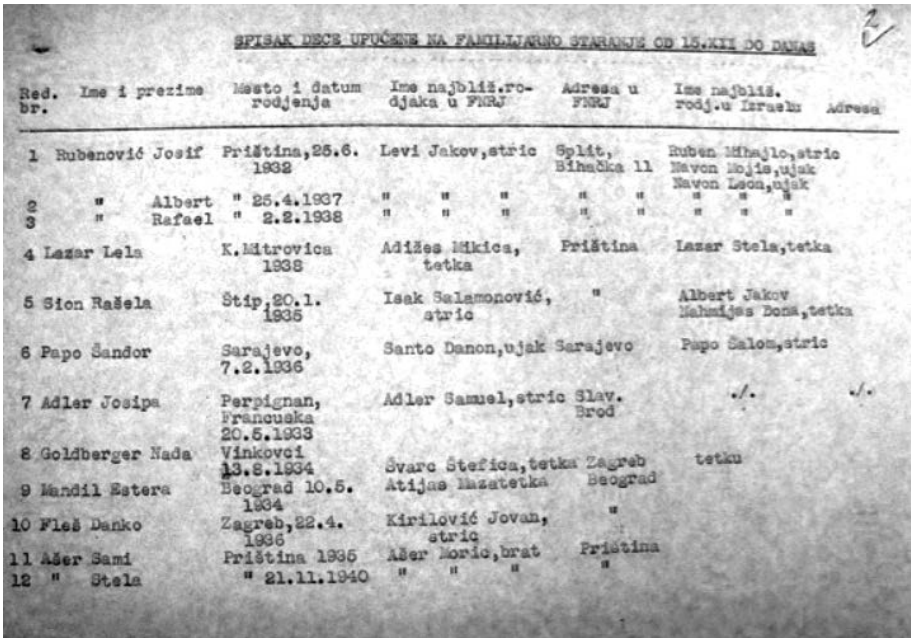
Yugoslav Children's Home, Survivors

http://kosovoholocaust.com/page48/page27/page45/page45.html

7 Adler Josipa	Perpignan, Francuska 20.6.1933	Adler Samuel, stric	Slav. Brod	./.	./.
8 Goldberger Nada	Vinkovci				

7. Adler Josipa / Perpignan,France, 20.05.1933. / Adler Samuel, uncle, Slavonski Brod

SPISAK DECE UPUĆENE NA FAMILIJARNO STANOVANJE OD 15.XII DO DANAS

Red. br.	Ime i prezime	Mesto i datum rodjenja	Ime najbliž. rodjaka u FNRJ	Adresa u FNRJ	Ime najbliž. rodj. u Izraelu	Adresa
1	Rubenović Josif	Priština, 25.6. 1932	Levi Jakov, stric	Split, Bihačka 11	Ruben Mihajlo, stric Navon Mojis, ujak Navon Leon, ujak	
2	" Albert	" 25.4.1937	" " "	" "	" " "	
3	" Rafael	" 2.2.1938	" " "	" "	" " "	
4	Lazar Lela	K.Mitrovica 1938	Adižes Mikica, tetka	Priština	Lazar Stela, tetka	
5	Sion Rašela	Štip, 20.1. 1935	Isak Salamonović, stric	"	Albert Jakov Mahmijas Bona, tetka	
6	Papo Šandor	Sarajevo, 7.2.1936	Santo Danon, ujak	Sarajevo	Papo Salom, stric	
7	Adler Josipa	Perpignan, Francuska 20.6.1933	Adler Samuel, stric	Slav. Brod	./.	./.
8	Goldberger Nada	Vinkovci 13.8.1934	Švarc Stefica, tetka	Zagreb	tetku	
9	Mandil Estera	Beograd 10.5. 1934	Atijas Nazatetka	Beograd		
10	Fleš Danko	Zagreb, 22.4. 1936	Kirilović Jovan, stric	"		
11	Ašer Sami	Priština 1936	Ašer Moric, brat	Priština		
12	" Stela	" 21.11.1940	" " "	"		

LIST OF REFERENCES

http://kosovoholocaust.com/page48/page27/page45/page45.html
Family archive

Апстракт: *Јосипа Ружика (Јосипа) Адлер рођена је у Француској, 20. маја 1933. године у граду званом Парпињан. Њени родитељи су јеврејског порекла, рођени у Хрватској. У јануару 1942. године одвели су готово цијелу ширу породицу која је остала у Славонском Броду - у логор Ђаково. Послије неколико недјеља, Нијемци су одвели дјецу. Дјеца су одвезена возом, који би их одвезао на истребљење у гасне коморе. Њено стајалиште био је путоказ за град Осијак. Јеврејски студенти провалили су у приколицу и уз помоћ лажних докумената одвели већи број дјеце и сакрили их код породица из Осијека. Тако је спасено 5 дјеце, међу којима и мала Јосефа. Након што је прошла кроз неколико села, очај је био велики, а Јосефа је одлучила да за себе усвоји име Розалија (Шошана на хебрејском).*